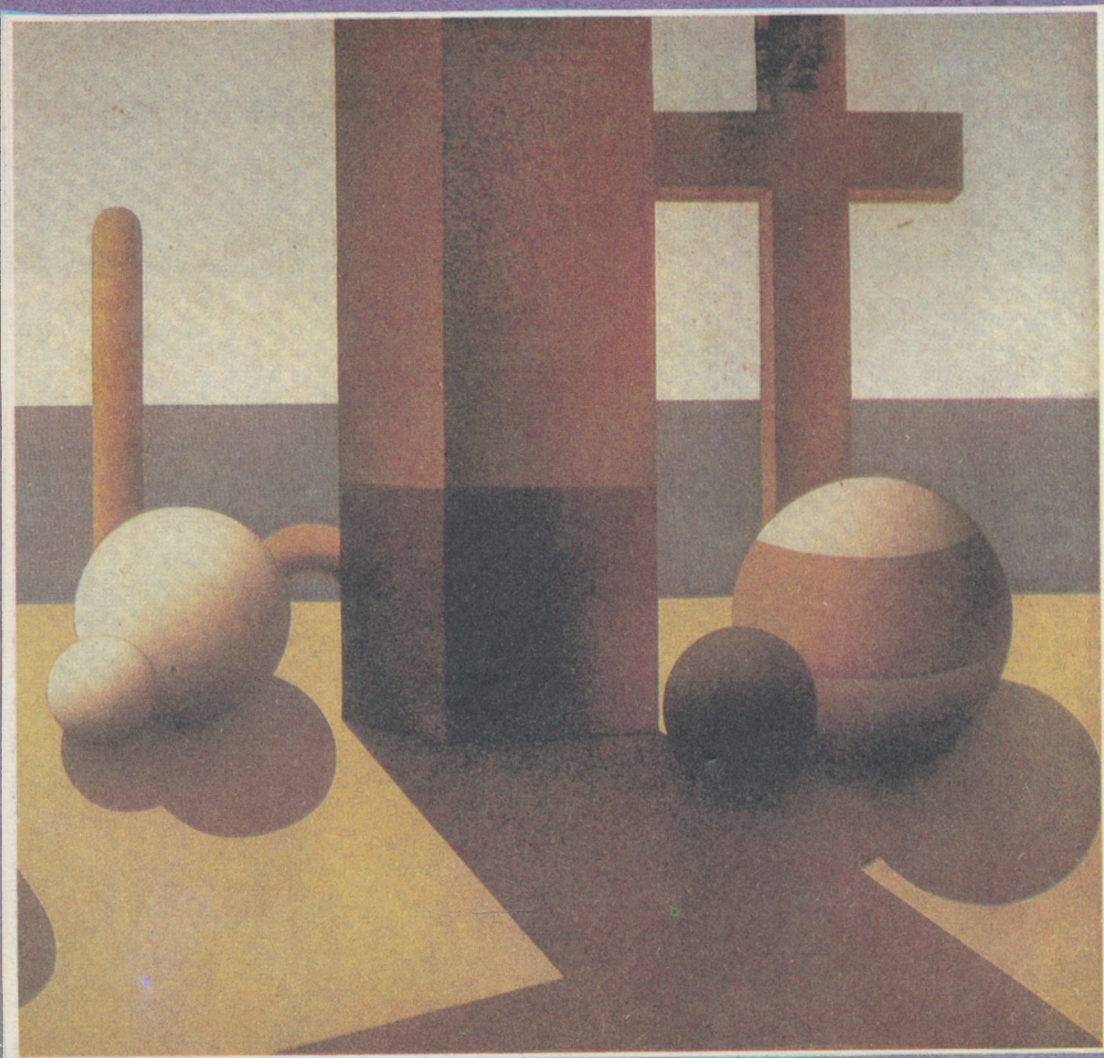
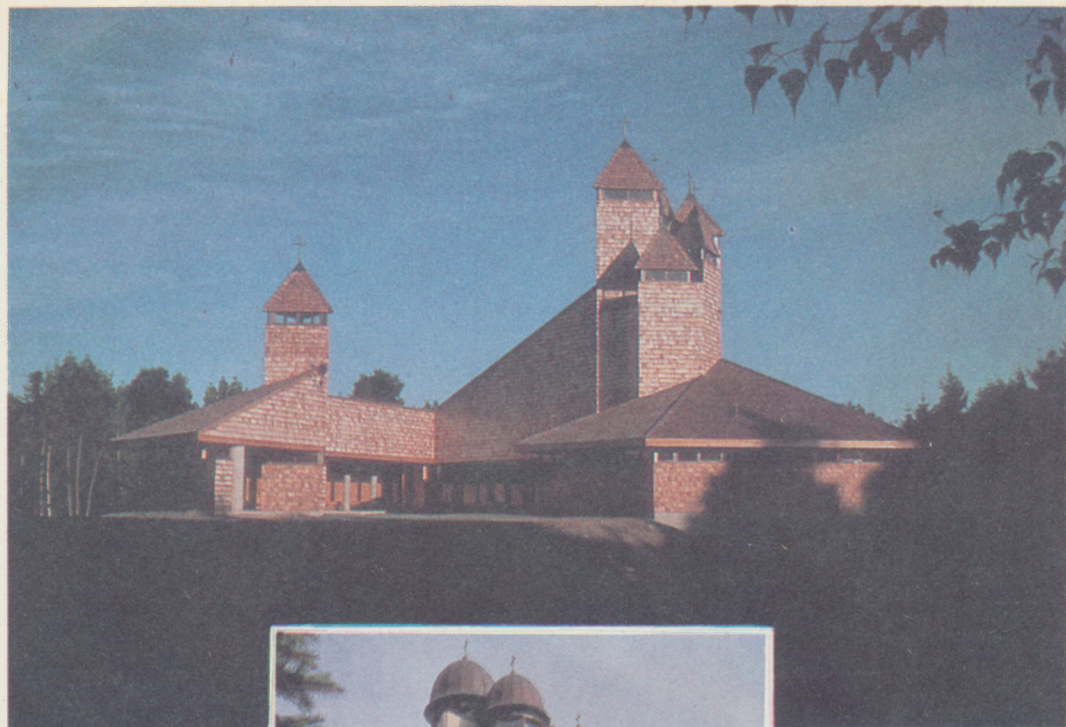

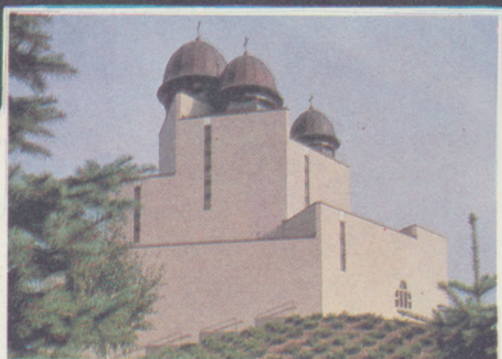
В СЕ 7 ВІТ '96

журнал
іноземної
літератури

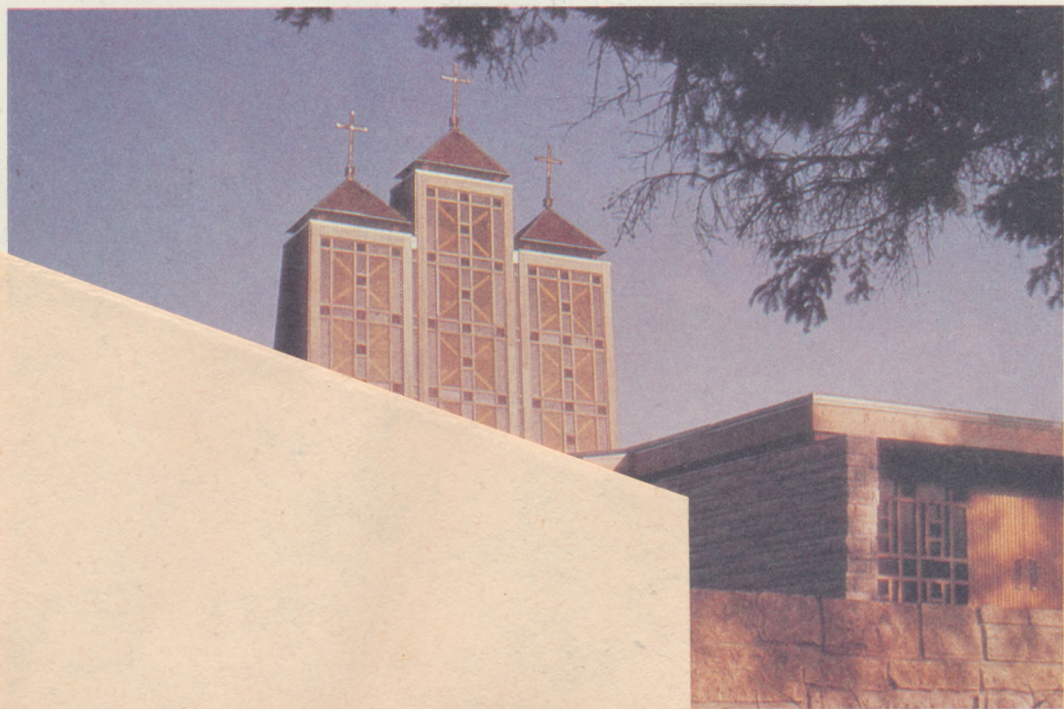

Церква Святої Трійці,
Кергонксон,
штат Нью-Йорк,
США, 1978..

← Церква Святого
Йосафата, Рочестер,
штат Нью-Йорк, США,
1979.

Українські греко-католицькі храми в США і Канаді. Архітектор Р. Жук. (Див. стор. 136)

Св. Нікола, Канада, 1963.

В С Е № 7 ЛИПЕНЬ (811) ВІТ '96

журнал
іноземної
літератури

ВИХОДИТЬ
З СІЧНЯ 1925 Р.

VSESVIT-REVIEW OF WORLD LITERATURE

**ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК
ЗАСНОВНИКИ: СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ ТА ТРУДОВИЙ КОЛЕКТИВ
РЕДАКЦІЇ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ». ВИДАЄ РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ**

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ФРЕНСІС КІНГ. Заморожена музика. Роман.
З англійської переклала Ольга Бреславська 3

НА ЗАКІНЧЕННЯ НОМЕРА — КЛУБ ЛЮБИТЕЛІВ ФАНТАСТИКИ

ВУДІ АЛІЕН. Кутельмасова пригода. Оповідання.
З англійської переклав Павло Насада 185

З ЛІТ МИНУЛИХ

ХАЛІЛ ДЖІБРАН. З книги афоризмів «Пісок і піна»
З англійської переклав Павло Насада 61

ГАСТОН ЛЕРУ. Таємниця Жовтої кімнати. Роман. Закінчення.
З французької переклала Катерина Квітницька-Рижова 70

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

АРХІТЕКТОР РАДОСЛАВ ЖУК
ВАЛЕНТИН КОРНІЄНКО. Молоде вино сучасності 137

ВАСИЛЬ КАЧУРОВСЬКИЙ. Архітектурні проекти Радослава Жука
та його думки про українську архітектуру 139

ІГОР ІВАНКІН. Камінь із дна ріки юрської доби 142

ДОРА СОУДЕН. Ізраїльський танець 1995 року 148

Мистецтво повинне визволяти, а не розважати
З польської переклала Олена Прилипко 159

АКЦЕНТИ СУЧАСНОСТІ

ФІЛІПП БУЛЛЕ-ЖЕРКУР. Східна Європа: німецький вал.

З французької переклала Ярослава Собко151

УКРАЇНІКА

ЕЛЕОНОРА СОЛОВЕЙ. Сковорода і світ154

ІГОР АНЦИПКІН. Україна в зарубіжній фантастиці156

МИКОЛА СОРОКА. Ще раз про дзвони Афону158

ПАНОРАМА161

СВІТ ІДЕЙ

ВАСИЛЬ ЗІЛГАЛОВ. Від ілюзій — до первинної реальності162

ЧОГ'ЯМ ТРУНГПА. Гра ілюзій. Життя і вчення Наропи

З англійської переклав Ярослав Литовченко165

ФАКТ... І ЗА ФАКТОМ

Таро. Карти, які віщують долю. Продовження.

Головний редактор Олег Микитенко

Редакційна колегія:

Віктор Батюк

Дмитро Білоус

Іван Дзюба

Дмитро Затонський

Юрій Кочубей

Роман Лубківський

Володимир Митрофанов
(зав. відділом художньої літератури)

Дмитро Наливайко

Марина Новикова

Дмитро Павличко

Юрій Покальчук

Микола Рябчук
(заст. головного редактора)

Лев Снігирьов

(комерційний директор)

Вадим Скуратівський

Григорій Філіпчук
(відповідальний секретар)

Віктор Шовкун

Редакція:

Іван Білик

Олександр Терех

Валентин Корнієнко
(художня проза, драматургія)

Олег Жупанський
(поезія, мистецтво)

Ярослава Собко
(публіцистика, україніка)

Михайло Москаленко
(критика)

Віктор Кузьменко
(художня редакція)

Ніна Бабюк
(технічна редакція)

Наталя Дроботун

Галина Колінько
(коректура)

Валентина Касьянова
(секретар редакції)

ЗАМОРОЖЕНА МУЗИКА

РОМАН

З англійської переклала Ольга БРЕСЛАВСЬКА

ЧАСТИНА ПЕРША

Малюнок О. Овчиннікової

Керсті помітила це перша. Стояло надвечір'я, і сонце прозирило крізь обчухрані, запилюжені дерева на західному боці дороги, ніби крізь жалюзі. Пронизане променями повітря здавалося не прозорим і світлим, як у помірно-му кліматі, а густим і важким. Ми під'їжджали до міста, димарі якого вдаль вивергали дим, а небо над ними мигтіло жовтогарячим металом.

— Гей, дивіться! — вигукнула вона, як це часто робила, коли ми минали щось таке, що її захоплювало, вражало чи лякало.

Але було вже запізно, аби ми з батьком могли подивитися. Машина вже промчала далеко вперед, і тепер то легко летіла в повітрі, то з деренчанням поринала у яму, здіймаючи за собою хвилю пилюки. Батько заворушився,

розплющив очі й витер рукою слину, що стікала з підборіддя.

— Що таке? — спитав він з нервозністю, яку, завжди такий урівноважений, проявляв лише тоді, коли його будили зі сну. — Що там сталося знову?

Керсті нахилилася вперед, любовно кладучи свою міцну, вмілу руку йому на плече.

— Диво-дивне. Невже мені це привиділось? Я побачила дороговказ із написом: «Ласкаво просимо до Бальрама».

— Не може цього бути. Нам ще далеко до Бальрама. Я б зразу впізнав, що це вже Бальрам.

— Але ж я впевнена, що було написано саме так. — Вона засміялася. — Ми стільки говоримо про Бальрам, що у мене вже, мабуть, галюцинації.

Вона знову відкинулася на обшарпане сидіння поруч зі мною. У косих променях сонця її русаве волосся, поблякле від тривалого перебування на сонці, здавалось майже білим. А я, вже не вперше, подумав, яка вона красива, і як батькові пощастило, що він одружився з нею у такому віці, — йому минув шістдесят перший рік, у той час як їй, всього трьома роками старшій за мене, ще не було й тридцяти.

І все ж це був Бальрам. На хиткій огорожі, крізь яку проглядала якась будівля вікторіанської епохи — чи то приміщення якоїсь школи, чи діловий центр або урядовий офіс, — ми побачили напис «Готель «Акбар», а над ним

було зображення прямокутного будинку з портиком і напівкруглою під'їзною алеєю.

— Гляньте! Гляньте!

— Це Бальрам? — звернувся батько до Раджіва ніжним і поблажливим, як завжди у спілкуванні з ним тоном, як це робить кожний батько, розмовляючи з розбещеною дитиною. Будь-хто у його роки говорив би різкіше після тривалої тряски по невимощених дорогах.

— О ні, сагібе. Це неможливо. Бальрам є далі на захід, сагібе. Ми поїдемо назад через Бальрам. Це не Бальрам, сагібе.

Проте, відповідаючи, він так знітився, що зразу було видно: він здогадався, що це й справді Бальрам. Мені не була властива батькова делікатність, і я ладен був вигукнути: «Ради Бога! Невже ти не бачиш, що написано на дороговказі чи на карті?» Але я стримався, тому що — я зараз добре усвідомлюю, хоч тоді й не міг зрозуміти — я не хотів, щоб Керсті зробила небажаний висновок, порівнюючи мене з батьком.

— Треба когось запитати, — сказала Керсті. І оскільки індієць не подавав виду, що чує її слова, вона нахилилася вперед, кладучи руку на його плече так любовно, як це робила, кладучи руку на батькове плече. — Раджіве, будь такий ласкавий, запитай кого-небудь.

Я відчув, що у Раджівові на мить спалахнула ненависть до нас за своє припущення, і він стишив швидкість й зупинив машину біля придорожньої харчівні, де в тіні пальмового листя сидів гурт чоловіків — одні навпочіпки, інші — напівлежали на мощеному майданчику, а перед ними стояли миски з їжею і бляшані кухлі з чаєм.

Усі вони враз вигукнули: «Так!», дехто навіть з жестикуляцією. І все стало ясно. Так, це був Бальрам.

— Це все ж таки Бальрам, сагібе, — сказав Раджів моєму батькові тихим, трепетним голосом, ніби признаючись у якомусь злочині. Керсті засміялася, показуючи білі зуби на засмаглому, здоровому обличчі.

— Ну, що ж ми тепер будемо робити, Раджіве?

— Ну, нічого, нічого, — сказав мій батько, готовий, як завжди, захищати того, на кого нападали. — Хлопець помилився, от і все. Не туди повернув, чи що.

Раджів, здавалось, був влячний йому за це і водночас почував себе нещасним.

— Так, я помилився, сагібе. Вибачте, сагібе.

Батько поплескав його по коліні.

— Заспокойся. Помилки бувають навіть там, де панує повний порядок. — Я здригнувся, як бувало завжди, коли він виголошував якусь банальну, заяложеною фразу. Він заворушився, випростався у своєму сидінні і став дивитися спочатку вперед, а потім крізь бокове вікно.

— Дивно, — сказав він збентеженим, сповненим розчарування голосом. — Все якесь не таке, як я пам'ятаю. У моїй пам'яті зовсім інше місто.

— Ну що ж, батьку. Минуло вже майже двадцять років.

— Справді, майже двадцять років. — Він зітхнув, пойнятий жалем, як за дружиною, яку він втратив тут, у Бальрамі, так і за місцевістю, яку вони обоє так добре знали.

— За двадцять років усе може дуже змінитися, — промовила Керсті.

— Авжеж, авжеж.

Батькові очі тепер вдивлялися у білу дорогу попереду. Він, очевидно, розмірковував над змінами, що повернули його життєвий шлях від блукань по Індії назад до Англії, на війну, а потім штовхнули його робити кар'єру видавця художніх і наукових книг.

— Раз ми тут, чи не хотів би ти піти на кладовище? — спитала Керсті.

— Ні, ні, ні! — викрикнув мій батько злякано, наче пацієнт, який сподівається, що його відвезуть в операційну завтра, аж раптом бачить, що візок наближається до його ліжка зараз. — Ми підемо туди, коли їхатимемо назад, як було заплановано. Ми не повинні запізнитися до Індора і не можна допустити, щоб бідному Раджівові знову довелося вести машину поміж тих запряжених волами возів без світла та пішоходів, що бредуть серединою дороги.

— Гаразд, любий.

Тепер дорога стала краща, вже не було таких тріщин у асфальті та ям. Але наша їзда сповільнилася, бо нам заважали рухатися неухажні пішоходи, корови та бродячі собаки, переповнені розторсані авторикші, запилюжені автобуси з пасажирями, що прилипли до бортів, наче мухи, і машини, що безперервно сигналізували, намагалися обігнати нас, змагаючись із зустрічними машинами, які теж безперервно сигналізували. Я бачив усе ніби крізь плівку з пилюки, що здіймалася від вуличного руху, і диму, що вивергався з фабричних димарів обабіч дороги. Таке ж почуття пригніченості охопило мене, коли ми вийшли з машини, і тут же біля нас з'явилася ціла ватага калік-жебраків, вуличних торгівців, які пронизливо галасували, докучливих дітлахів, що штовхали і смикали нас.

— Яке бридке місце! — вигукнула Керсті, виглядаючи у вікно збоку. — Здається, найбридкіше з усіх, які ми бачили. — Вона торкнулась батькового плеча. — Філіпе, а ти, здається, казав, що Бальрам красивий.

Опустившись глибоко у крісло і ніби знову задрімавши, батько тихим, збентеженим голосом відказав:

— Це лише промислове передмістя. Коли його проїхати, можна побачити справжній Бальрам.

Я відчув, що він хоче вірити в це, хоч це йому вдається лише наполовину.

— Але, звичайно, місто змінилося, як і вся Індія. Воно дедалі втрачає свій зв'язок із сільською економікою. — Він повернув свою красиву, трохи завелику, як на його невеликий тулуб, голову, що часто робив, коли, сидючи у машині, тоном доброзичливого вчителя давав нам пояснення. — Коли через яких-небудь п'ятдесят років буде написана історія Індії ХХ сторіччя, на мою думку, всі одностайно визнають, що Бірла, якому фактично належить заслуга за індустріалізацію Індії, був набагато вартіснішою особистістю, ніж Ганді, якого випадково, дехто може подумати символічно, вбили біля будинку Бірли. Ганді дивився назад і розраховував на вола, прядку та мотику. Бірла дивився вперед і покладав надії на все те, що ми нині бачимо.

— Тим гірше для Бірли, — зауважила Керсті.

Тепер нам довелося спинитися і стати в довгу чергу машин перед залізничним переїздом з ручним управлінням, по обидва боки якого у сутінках надвечір'я мигтіли червоні вогники. Було очевидно, що всі навколо: велосипедист у тюрбані й широкий мантиї, що підтримував рівновагу, спершись одним ліктем на крило нашої машини, жінки з величезними глеками і бляшанками на головах і маленький хлопчик з худющою козою — усі поверталися додому з роботи. Вдалині почувся поїзд. Ритмічний стукіт коліс голоснішав. Він промчався з протяжним свистом, залишаючи за собою клуби темно-сірого диму з сірчаним запахом. Я згадав, що Бальрам — це важливий залізничний вузол, і що мій дядько, мамин брат, був начальником тої залізниці, коли вона ще була приватною і належала Британії. Ось чому мати померла саме тут.

— Мені так хочеться прийняти ванну і чогось випити, — сказав батько.

— Ти міг би випити й зараз, — сказала Керсті, коли залізничний службовець, згорблений і неповороткий — на вигляд набагато старший від батька, а насправді, певно, набагато молодший — з великим зусиллям підняв шлагбаум і наш ряд машин почав просуватися вперед. — У термосі напевно залишився принаймні один мартіні.

Батько похитав головою.

— Ні, я почекаю. Дякую.

Його щоденний ритуал був розписаний по годинах. Мартіні він випивав перед обідом або принаймні перед ланчем, але ніколи в інший час.

— А ти, Руперте?

Я похитав головою.

— Мене мучить спрага, але від мартіні мені ще більше захочеться пити.

— Хіба?

— Авжеж.

— Ну, гаразд. — Керсті зняла кришку з термоса. — Значить, нічого, якщо я вип'ю все, що залишилось?

Раджів зиркнув через плече.

— Чи треба зупинитися, щоб ви попили якогось соку, сагібе? — запитав він мене.

— Ні. Краще поїдемо далі. Що більше п'єш у таку спеку, то більше пітнієш. А що пітнієш, то більше п'єш. Це зачароване коло.

І тоді я побачив його. Керсті не бачила, бо вона, відхилившись назад, саме допивала мартіні з термосної кришки. І батько не побачив, бо його підборіддя знову спочивало на грудях, а очі були заплющені. Ми вже проминули розлогу фабрику, сіру під сірим небом, з її незліченними халабудами з дерева і рифленої бляхи, які в Європі вважалися б хіба що приміщеннями для худоби. Надворі, перед грубками з деревним вугіллям сиділи навпочіпки жінки, готуючи вечерю чоловікам, що поверталися додому. Дим з незлічених грубок зливався з фабричним димом, забруднюючи і затьмарюючи все навколо. Обіч дороги, між бензоколонкою з чергою заплижених, старомодних вантажівок і рестораном з примхливо миготливим неоновим написом «Раджпут», стояла старанно зроблена чавунна двокрила брама, одна частина якої була відчинена. На відчиненій стороні я прочитав напис готичними літерами «Кладовище». Над написом «Кладовище» височів заіржавілий готичний хрест.

З того часу, тобто вже років з двадцять п'ять, я не можу збагнути, чому я не наказав зупинитися або принаймні не розбудив батька і не сказав йому: «Ми щойно проїхали повз християнське кладовище». А це, мабуть, тому, що мене безмірно вразила страшна невідповідність між тим, що я сподівався побачити, і тим, що постало переді мною. І я стримався, щоб відвернути від батька такий же страшний шок. А що в майбутньому, по дорозі назад до Бальрама, йому неминуче доведеться зазнати такого шоку, мені на думку не спало, чи то від дурного розуму, чи від боягузтва.

— Тобі недобре? — спитала Керсті, допивши мартіні і стурбовано дивлячись на мене.

— Ні, а чому ти питаєш?

— Не знаю. Ти змінився.

Звичайно, змінився не тільки я, а й саме кладовище, образ якого я схопив за коротку мить крізь ті високі чавунні ворота; воно виглядало не так, як колись.

Мені було вісім років, і мене не взяли ні на заупокійну службу, ані на саме захоронення матері, отож я сам ніколи не бачив цього кладовища. Але батько так часто розповідав мені про нього, що в моїй уяві зберігалось щось на зразок живого спогаду. І саме минулого вечора, коли ми сиділи при повні місяця на одній із терас готелю «Лейк Пелес» в Удайपुरі, він повернувся до цієї теми.

— Я не можу уявити собі кращого місця для поховання. Ідеш з Бальрама кілометрів два чи три цією курною, немощеною дорогою, що проходить крізь село, точніше, мале селище. Дорога звивається вгору до пагорбів, і на схилі одного з них розташоване це кладовище. Звідтіля не видно ні однієї будівлі. Колись давно, ще в дев'ятнадцятому столітті, хтось поставив чавунну браму, незвичайно помпезну, як на таку незначну й непримітну місцину, а хтось іще, більш доречно, насадив дерева й куші. Посередині є колодязь, з якого садівники беруть воду, щоб завжди було зелене. — Він підняв кухоль і ковтнув пива. — Там є могили ще з часів Ост-Індійської компанії. Могили чиновників, солдат і бізнесменів, могили дівчат, які приїхали, щоб вийти заміж, але раптово померли від холери, тифу чи малярії, могили, ох, як багато могил малих дітей. Серце розривається від згадки про них. — Знову він ковтнув із кухля. — Та ти побачиш це на власні очі.

— Ти, мабуть, радий, що Айріні похована там, — промовила стиха Керсті. Я завжди сприймав як ознаку її порядності і доброти те, що, коли батько згадував мою матір, вона ніколи не виявляла ревнивого роздратування, як робить більшість жінок у таких ситуаціях.

— Так, я справді радий, що Айріні похована там. Я інколи думаю, що саме там і я хотів би бути похований.

А де мала б бути похована Керсті? Я хотів запитати в цього чоловіка, який, звичайно такий добрий, часом міг бути такий безжалісно жорстокий, як зараз.

Мій батько мав звичку безконечно повторювати милі його серцю спогади, змальовуючи події так образно, що зрештою його переживання ставали і моїми, а з роками і переживаннями Керсті. Я ніби насправді бачив на місці зараз людної магістралі цю білу, закурену, вузьку дорогу, що поринала в буйнозелені зарості. Дотиком долонь я відчував, що камінь на цямрині колодязя був шорсткий, коли я, спершись на неї, дивився в глибину, де від каменя, якого я кинув туди, вода, хвилину тому нерухома, розбігалася сяючими бризками. Я чув в уяві різке цокотіння цикад над могильними плитами з мармуровими чи гранітними хрестами, ангелами, суvoями та бібліями. Я вдихав пахощі троянд, які колись давно були посаджені ретельними садівниками під строгим керівництвом якоїсь мемсагіб, що однією рукою тримала над собою розкриту парасольку. Я в уяві поділяв горе мого батька, коли канадський місіонер, містер Веллакотт (я ніколи не забуду цього прізвища), своїм гугнявим гучним голосом відправляв панахиду і коли після того напівнагі індуси, що стояли поблизу, схопили лопати і стали скидати землю на труну. Мій батько передав мені в дарунок великий досвід свого життя, як також багато дечого буденнішого.

— Ти щось дуже похмурий, — сказала Керсті, — у неї був дар угадувати настрої своїх ближніх.

— Я втомився, — відказав я коротко.

— Ми, здається, так і не побачили мальовничої частини Бальрама, — сказав батько, знову повернувшись на сидінні і спершись рукою об його спину.

Керсті поклала на його руку свою.

— Мабуть, що так. Усе, що ми бачили — це жах, суцільний. Як міг твій шуряк тут жити?

— Гм, у той час треба було миритися з незручностями, — прорік мій батько. Він сам був змушений змиритися зі смертю моєї матері, коли їй минув лише тридцять перший рік.

ЧАСТИНА ДРУГА

— «Могул траст гаус фортс», — промимрив батько, сам несучи свою валізу, на чому, дивуючи всіх, сам настояв замість того, щоб довірити її котромусь із чепурних хлопчаків у червоних уніформах, обшитих золотом торочкою, що юрмилися на майдані. На смугасто-червоній мармуровій дощечці кольору свіжої яловичини, що висіла над столом реєстратора, виднів напис: МІСТЕР ДЖЕРАЛЬД СІНГ, а під ним, меншими літерами — заступник директора.

Містер Сінг, з обличчям кольору мундштука слонової кості, злегка задимленого нікотинном, у блискучому сірому піджаку, застібнутому аж по шию, якось дивно провів сумним поглядом по залі, і його погляд зупинився на комусь, хто стояв якраз позаду мене, трохи праворуч. Але коли я зрештою поглянув через плече, щоб побачити, хто привернув його увагу, там не було нікого.

Мій батько незмінно планував наші маршрути, що було цілком справедливо, оскільки саме він платив усе за Керсті і за мене з тих невеликих грошей, які він одержав у спадщину від моєї матері. Визначати маршрут було його справою, а забезпечити його мав я, що означало вивчити розклади різного транспорту та путівники, торгуватися щодо плати за проїзд або, як зараз, заводити суперечку, бо те, що давно було замовлене, виявилось незамовленим.

— Мені прикро, сер, дуже прикро. — Містер Сінг справді створював враження глибоко співчуваючої людини, і його довгі вій прикрили очі, сповнені суму. — Подивіться самі, сер, я вас не обманюю. — Він повернув реєстраційну книгу до мене. — Самі бачите, що таке замовлення у нас не занесене. — Та вмити він потягнув реєстраційну книгу назад, так що насправді щось там розгледіти було неможливо.

Я підійшов туди, де дрімав у кріслі батько. Керсті з сигаревою в руці стояла поруч. З-поза неї виглядав наш багаж, акуратно складений на візку, з

якого, очевидно, його доведеться невдовзі зняти. Позаду візка, приставивши долоню до чола, стояв Раджів, втупившись поглядом у рухомі скляні двері. Очевидно, розкішна обстановка вестибюля та поблажлива зверхність обслуговуючого персоналу відібрала у нього мужність увійти.

— Ну як? — поцікавилась Керсті. Вона знала, що такі суперечки мені не до вподоби. Вона також знала, що раз я взяв на себе нав'язану батьком функцію кур'єра, то їй, набагато придатніший для цього своїм темпераментом, було б марно зараз пропонувати перейняти на себе цю справу.

— Немає вільних номерів. Він каже, що нічого не знає про наше попереднє замовлення. Яка шкода, що дівчина в Бомбеї так і не дала нам письмового підтвердження.

— Завжди треба вимагати письмове підтвердження, — пробурмотів мій батько. Він усміхнувся мені, щоб згладити гостроту критики. — Оскільки одна і та ж фірма є власником обидвох готелів, я ніколи не думав...

Тоді я нахилив голову до нього і, хоч містер Сінг стояв далеко, зайнятий іншим клієнтом, не почув би навіть мого нормального голосу, я прошепотів:

— Можливо, йому щось треба дати?

— О, ні, ні!

Сказати таке було зовсім нерозумно з мого боку. Коли три дні раніше я вніс пропозицію про «подарунок» після того, як стало ясно, що нам не дістати квитків на літак, на який нас попередньо зареєстрували, батько розійшовся у страшому гніві. «У країні, де такі люди, як ми, мають у своїх руках усі фінансові козири, не годиться використовувати їх і віднімати у місцевих їхні тузи». Я стримався і не сказав, що щойно бачив одну літню жінку в сарі, з незліченними величезними перснями на пухких пальцях, яка тицьнула хабара на значну суму клеркові квиткової каси і тут же одержала талон на посадку, у чому нам було відмовлено. Якби я так сказав, батько вважав би це за ще один приклад цинізму, в якому він часто, хоч завжди так делікатно, мене звинувачував.

— Ну, що ж нам тепер робити?

— Гм, пошукаємо щось в іншому місці. У такому місті, як Індор, напевно є не один готель, — сказала Керсті заспокійливо, як завжди в такі критичні моменти.

Я повернувся до стола реєстрації, де містер Сінг глянув на мене з-понад розпростертої перед ним англомовної газети.

— Слухаю вас, сер, — сказав він так, ніби ми ніколи раніше не розмовляли.

— Ви справді не можете ніде нас примістити, хоч де-небудь?

Але я відразу збагнув, що просити даремно.

— Вибачте, сер. Але, як я вам уже казав, всі номери в готелі зайняті. До нас їде група американців. Багато народу.

— А ви можете щось порекомендувати?

— Тут є готель «Лентерн», сер. Не такий модерний, як цей, без кондиціонерів. Але непоганий.

Сподіваючись, що батько не дивиться, я нишком вийняв з кишені банкноту і поклав її на стіл.

— Чи не могли б ви від нашого імені подзвонити в «Лентерн» і запитати?

Містер Сінг поглянув на банкноту, що лежала між нами, ніби це був один із тарганів, таких всюдисущих в індійських готелях, навіть таких нових і охайних, як цей. Потім з деякою зневагою підібрав її, відчинив шухляду в столі і кинув туди. І тоді підійшов до телефону.

У готелі «Лентерн» також не було вільних номерів. І там теж була група західних туристів, на цей раз французів. Містер Сінг був явно неохочий телефонувати ще куди-небудь, оскільки під готель саме під'їхали два фешенебельні автобуси, з яких вийшло чимало туристів, чоловіків і жінок середнього віку; всі вони, здавалось, мали на собі однакові капелюхи від сонця і темні окуляри. Хлопці з майдану запобігливо юрмилися навколо них, дехто навіть насильно намагався звільнити новоприбулих від ручного багажу чи фотоапарата, яких ті вперто не віддавали.

— Я вас завезу, — рішуче промовив Раджів, коли ми, вийшовши з готелю, пояснили йому ситуацію. Двоє хлопчаків, хоч неохоче, проте відлучилися від

американців, щоб перенести наш багаж знову у смугасту від пилюки машину.

— Тобі відомо, де тут є якийсь готель? — спитав я.

Раджів кивнув головою.

— Чудовий готель, сагібе. Недалеко звідсіля. Близько палацу. Там чисто. Дешево.

А хлопці, закінчивши роботу, чекали на плату. Керсті відкрила свою торбинку і дала кожному з них по банкноті. Потім, усвідомлюючи, що вона незаконно скористалася функцією, яка належала мені, кинула на мене погляд: мовляв, вибач мені.

— На що ми чекаємо? — вся недавня втома і пригніченість батька зсезли. — Їдьмо ж туди.

Це був готель, що звався «Ріц гарден». Але в ньому не було жодної ознаки фешенебельності, крім хіба що потьмянілої мідної вази на столі реєстрації, в якій видніла одна-єдина штучна троянда; не було також ні сліду садка за винятком клаптика землі, порослого жовто-коричневою травою, що простягався між напіврозваленим будинком з червоної цегли зі стрімкими фронтонами і шумною дорогою. У всякому разі, тут вільні номери, окремий для мене і номер «люкс» для батька з Керсті, — це все, що залишилось, і обійдеться не набагато більше, ніж номер для двох, — так пояснив управитель. Тепер батько втрутився в розмову між управителем і мною.

— А якщо щодо нашого водія? Ви для нього знайдете якесь місце? — спитав він.

— О, так, звичайно, сер. — Управитель, низького зросту, огрядної статури, з плямою від карі на передку сорочки, не відзначався такою галантністю, як Сінг. Але я сподівався, що він, можливо, виявиться і більш послужливим.

— Допишете плату за його номер у наш рахунок, звичайно, — сказав батько. Час від часу Керсті або я нагадували йому про нашу домовленість, що ми не будемо платити ні за готель Раджіва, ні за його харчування. Але батько й слухати не хотів. Він звернувся до Раджіва, кажучи:

— Цей джентльмен підшукає тобі номер. Гарний номер, — він усміхнувся до управителя. — Ми, звичайно, заплатимо за це.

— О, сагібе, це зайве, не треба, сагібе. — Раджів знітився — або просто добре вдавав зніченого.

— Говориш нісенітниці. Ти так довго вів машину, і дорога була така важка.

Раджів звів перед собою долоні і поклонив голову так, ніби батько був якимсь божисцем, якому треба принести подяку за неабияку щедрість.

Мене не покидало почуття пригніченості з того часу, як крізь фабричний дим, змішаний з димом від грубок, що горіли на деревному вугіллі перед тими гідкими халупами, розкинутими тут і там, я на мить побачив кладовище. А тепер це почуття в мені підсилив вигляд приміщення, у яке мене завів управитель готелю. Це була маленька, квадратна кімната з високими стінами, з одним вікном, розміщеним так близько до поплямленої і потрісканої стелі, що я не міг виглянути з нього, навіть ставши навшпиньки. У кімнаті було залізне розкладне ліжко з нерівним матрацом, покритим старим, зношеним простирадлом. На свіжовипраній наволочці видніла продовгувата пляма з підливи, зовсім така, як в управителя на сорочці. Таке ж неприємне враження я виніс, оглядаючи суміжну з кімнатою ванну. Унітаз був забитий блискучим папером бежевого кольору, а в калюжі біля нього лежав цілий промоклий ролик такого ж паперу. З головки душевого шланга з меланхолійним шипінням просочувалася вода.

Ми задалегідь домовилися зустрітися в номері «люкс» аби, розпакувавши речі і прийнявши ванну, що у моєму випадку звучало як евфемізм, — щось випити. Освіжившись під душем, який довелося повертати на всі боки, щоб видобути струмінь теплої води, я раптом загорівся бажанням розвідати, що там за вікном. Я чув жіночі голоси, тонкі та схвильовані, і вибухи сміху, що перебивали їх. Я також чув, як десь далеко відчайдушно брехав собака. Під час нашої мандрівки по Індії кожного разу, як тільки спадала ніч, десь появлявся такий собака.

Я відсунув від ліжка єдине в кімнаті крісло з прямою спинкою і плетеним сидінням, поставив його під вікно і тоді, в самих трусах, виліз на нього, дарма що воно хиталося та скрипіло. Я виявив, що це було не вікно, а отвір без

рами і скла. Я глянув униз. Там, на невеликому клаптику голої землі, сиділо навпочіпки з десяток осіб жіночої статі, деякі з них були дівчата-підлітки, а решта — поморщені літні жінки. На відкритому вогні грубок, у які жінки час від часу клали поліно або жменю деревного вугілля з одної чи іншої недбало складеної купи, стояли закопчені горщики. Одна жінка з великою ретельністю розчленовувала на землі сире м'ясо, а інша, зі смаком висякавшись у долоню, стала нарізати величезні цибулини.

У мене пропало бажання обідати, хоч я був голодний.

— Заходь! — на мій стукіт у двері озвався батько, не Керсті. — Керсті ще не одягнулася, — пояснив він. Крізь двері з неохайної, запущеної вітальні — «Цей номер скидається на помешкання індійської міс Гевішем», — пояснив згодом батько, — я на коротку мить постеріг спину Керсті, зовсім голу, лише з рушником через плече. Я поспіхом відвернув голову, бо не хотів, аби батько бачив, що я дивлюся туди. А коли я знов глянув, її вже не було видно.

— Будемо пити те, що завжди? — спитав батько. Це означало імпортований джин, що не обкладається митом, з місцевим тоніком. Я кивнув головою.

— Чудово.

Батько скупю розлив джин. Коли після розпаду мого шлюбу я знову став мешкати в його домі у Сент-Джонс-Вуд, — ще до того, як він зійшовся з Керсті, — він часто мені дорікав, коли я повертався з офісу стомлений та пригнічений, за те, що я «вихиляю чарчину» (його фраза). «А ти часом не стаєш алкоголіком?» — одного разу запитав він мене не стільки строго, як стурбовано. «Ні, батьку, ні». Але насправді я вже сам почав над тим замислюватися.

— Немає льоду. Керсті дзвонила, щоб принести, але оскільки ніхто не приходив, вона сама збігла у халаті вниз до чергового. Він сказав, що негайно пришле. Це було не менше двадцяти хвилин тому.

— Та нехай. Всі путівники застерігають, що вживати лід небезпечно, правда ж?

Я подумав, чи не сказати батькові про те, що я бачив під вікном. Але оскільки ми мали намір харчуватися в готелі, я вирішив, що краще цього не робити.

Керсті появилася зі спальні повністю одягнена, все ще витираючи волосся у той рушник, який я бачив перекинутим через її голе плече.

— Ну, яка в тебе кімната? — запитала вона.

Я зробив гримасу.

— Все гаразд, — я сказав це таким тоном, що було ясно, — далеко не все гаразд.

— Бідолашний Руперт. Тобі завжди дістається найгірший номер. Це тобі кара за те, що ти сам по собі.

Я усміхнувся їй у відповідь.

— Не єдина кара.

— Бідолашний Руперт, — повторила вона, кидаючи рушник на диван. — Тобі не шкода, що тебе не поселили у наш номер?

Я окинув поглядом схожу на печеру кімнату, скупю умебльовану, з обідраними червоними вельветовими шторами, криво розвішеними над вікнами, дрягана сітка від москітів на яких поржавіла і залишилися незліченні діри, зношений до краю килим, диван-розвалюху, на який ні батько, ні я не насмілилися сісти, електричний вентилятор, що висів над головою без руху, перегорілий чи від'єднаний, бо ніяк не вмикався. В одному кутку було польове ліжко без постелі. Показуючи на нього, я сказав:

— Я міг би спати тут, на ньому. Воно зручніше, ніж те, що у моєму номері.

Керсті засміялася.

— Звичайно. А чому би ні?

— Ні в якому разі, — втрутився батько. — Ти часто говориш у сні.

Хіба я справді говорив у сні? Саме цим він неодноразово дорікав мені, коли я ще жив у нього. Ніхто, навіть моя колишня дружина, ніколи не вичитувала мені за те. Можливо, що я почав говорити у сні, коли вона мене покинула.

— Ходи подивись інші кімнати, — запропонувала Керсті.

— Гаразд.

— Ось їдальня. Так що якби ми захотіли, нам могли б, я гадаю, приносити обід сюди.

— Щоб його приносили так швидко, як лід.

Темний, важкий дубовий стіл і крісла до комплекту були, напевно, привезені багато років тому з фірми «Верінг і Гіллоу» кимось таким, як мій дядько. А можливо — мені сподобалась моя абсурдна ідея — вони справді були його власністю. На плиті стола були численні подряпини, і він виглядав, як зношений кімнатний стіл, відданий для кухонного вжитку. Одна з його цибулевидних ніг була незграбно підлагоджена за допомогою двох дерев'яних планок, що відрізнялися кольором як одна від одної, так і від столу. На одній стіні висів естамп з профільним зображенням літньої, задумливої королеви Вікторії, а на другій — фотографія товстенького індійського хлопчика-немовляти, що лежав на чомусь схожому на конторку зовсім голий, граючись зі своїм необрізаним пенісом, схожим на маленьку китичку. Ми повернулися до вітальні, де батько роздивлявся путівник, піднявши його до темного світла, що падало з небагатьох лампочок побляклого бронзового електричного жирандоля едвардівських часів, який висів над ним, і пройшли до дверей, де я тоді бачив голу Керсті. У спальні майже всю площу кімнати займало широке нерівне двоспальне ліжко, над головною частиною якого височіла бронзова корона, з якої нависом спадали запорошені складки обшарпаного пурпурного шовку.

— Це щось надзвичайне, — промовила Керсті, вказуючи на нього.

У всіх готелях, де ми до того часу зупинялися, вона й батько мали двоспальні ліжка, як дома. Чи будуть вони спати разом цю ніч біч-о-біч під покривом цього задущливого, запорошеного навісу, чи хтось із них скористається тим польовим ліжком, на яке я жартома претендував?

— А чого варта ванна кімната. Поглянь! — Керсті відчинила двері. Широка ванна, блискучі бронзові крани, сперті на левиних лапах. А унітаз на підвищенні виглядав наче трон з остроговидного, обрамленого червоним деревом бронзовою ручкою, яку треба було підтягати вгору, щоб спустити воду, — якщо тут колись-небудь взагалі була вода. Раптом я побачив біля ванни бюстгальтер. Це був черговий сюрприз з боку Керсті, хоч я не думаю, що вона залишила його там зумисне, що я побачив його під час оглядин. Це не був бюстгальтер, який звикли носити такі жінки, як вона, в той час, ще в п'ятдесяті роки; він, очевидно, був куплений у якомусь малому, непомітному магазині у Сого, де у вітринах була виставлена не тільки нижня білизна, але й корсети на фішбінах, батоги для верхової їзди та чоботи на небезпечно високих каблуках.

Ми повернулися до кімнати, де батько, глянувши на нас, сказав:

— Я вже зголоднів.

— А я, здається, втратив апетит, — відказав я. І мені знову забракло рішучості сказати йому і Керсті про те, що бачив, як тут жінки готують їжу на голій землі під вікном моєї спальні.

Більшість столів у їдальні, погано освітлених і схожих на печеру, були незайняті, хоч і старанно накриті. Красивий молодий офіціант, сонний на вигляд, з тюрбаном набакир і з довгими брудними нігтями розворушився і відступив від стіни, на яку спирався.

— Добрий вечір, сагібе, — він звернувся до батька, ніби не помічаючи ні Керсті, ні мене. Під час усієї нашої мандрівки люди незмінно приймали його за нашого керівника, чи то з уваги на його вік, чи на авторитетний вигляд. — Я спеціально тримаю для вас цей стіл. Це найкращий стіл.

Цей стіл нітрохи не був кращий за будь-який інший. І чому цей офіціант би мав тримати для нас стіл, якщо ми не повідомили, що будемо харчуватися в цьому ресторані. Але батько сказав на це зі своєю звичною старомодною ввічливістю, яку досвідченіші у життєвих стосунках люди сприймали як іронію:

— Це люб'язно з вашого боку. Так, мені подобається цей стіл.

На скатертині стола була пляма від карі, дуже схожа на ті, що була на передку сорочки адміністратора та на наволочці, але далеко більша. Більше по-

ловини плями прикривала, мабуть з цією метою поставлена, потьмяніла бронзова ваза з самотньою паперовою квіткою, зовсім такою, як та, що була на столі реєстратора.

Керсті, як завжди, замовила карі, не тому що воно їй подобалося, а тому що вона вважала, що їй годиться їсти те, що їдять індійці. Вона усміхнулася до офіціанта з сонними очима:

— Але не гаряче, — вона повторила: — Не гаряче, тепле, будь ласка.

— Не гаряче, мемсагіб. Тепле. Дуже добре. Я скажу кухареві.

Я також замовив карі. А батько, довго розглядаючи величезне пошарпане меню, на якому більша частина страв була викреслена чорнилом, накінець вибрав рибу.

Карі було таке гаряче, що хоч своє мені вдалося з'їсти, Керсті довелося обійтися лише рисом з далем. Батько понюхав рибу, що блищала перед ним, невдало запечена в тісті, бо пригоріла до чорного по краях, відрізав шматок і поклав у рот. Він хвилинку пожував, а тоді сказав:

— Може, я й помиляюся, але мені здається, що ця риба вже зіпсована.

Керсті схопила його за руку, оскільки він уже збирався відрізати другий шматок.

— Ради Бога, не їж цього!

— Я сподіваюся, що вона ще їстівна.

— Хай її заберуть, — сказав я.

— О ні, ні. Я впевнений, що її ще можна їсти, — як звичайно, батько бо-вся вразити когось скаргою.

Керсті присунула його тарілку до себе, понюхала тісто, що, як великий ко-кон, обливало рибу.

— Ні, цього не можна їсти, — сказала вона з твердою рішучістю, як няня до дитини, і таким тоном, яким вона інколи — не дуже часто, на мою дум-ку, — зверталася до нього. — Від неї тхне аміаком.

— Ну, вона ще не зовсім зіпсована.

— Замовляти рибу було нерозумно, — втрутився я, — коли ми так далеко від моря. Ми віддамо це їм назад і візьмемо омлет або щось подібне.

— Ні, ні, не треба їх тривожити. Я з'їм цю картоплю з горохом.

Горошини, явно консервовані, були завбільшки з квасоллю і мали металев-во-зелений колір.

— Ради Бога, батьку! Якщо вони подають таку погану їжу, то заслугову-ють, щоб їх потривожити.

Батько журно похитав головою. Я знав, що наполягати марно.

Над нами, серед тиші, що настала, скрипів вентилятор, ритмічно оберта-ючись і штовхаючи застояне повітря.

Аж раптом позаду мене, від стола, який був незайнятим, коли ми зайшли, почувся сердитий голос якогось чоловіка.

— Що, до біса, тут робиться? Чи тут хтось обслуговує? Чи ми маємо че-кати цілий вечір?

Коли один із офіціантів, не той, що нас обслуговував, помчав на виклик, мені подумалося: це голос з мого дитинства. Я ніколи не чув, щоб мій бать-ко кричав на когось з індійців, хоч яке низьке становище він займав, зате я не раз чув, як мій дядько і багато його друзів поводитися саме так.

— Вибачте, сагібе. Сьогодні дуже багато роботи, сагібе. — Його голос зву-чав жалібно. Мені пригадався з дитинства образ голови, покійно опущеної вниз у бік далеко не чистої серветки, перекладеної через руку.

— Якщо ти негайно не візьмешся за роботу, я доповім управителеві.

Я мимохіть озирнувся. Там, на чільному місці стола, на моє здивування, сидів не якийсь пихатий старосвітський раджа, а молодий красивий сікх з сіткою на кучерявій бороді. Поруч нього з одного боку сиділа жінка аристо-кратичної зовнішності, одягнена по-західному, а з другого боку двоє малих діток, хлопчик та дівчинка, також у західному вбранні.

Я відвернув голову і зустрів жалібний, докірливий погляд батька.

— Ніщо не міняється. Христос сказав: «Рвіть свої серця, а не одяг». Він, можливо, сказав: «Рвіть свої серця, а не свої політичні системи».

Після обіду, збуджені, що часто є ознакою перевтоми, ми вийшли з готе-лю і побрели вузькими, погано освітленими вулицями міста. Ми знали, що не

заблукаємо, оскільки Керсті чудово орієнтувалася, ніби в неї всередині була магнітна стрілка. Хоч ще не було десятої години, на вулицях не було нікого.

— Я дивуюся, як міг Раджів порекомендувати таку нору, — вигукнула Керсті.

— Як такий хлопець, як він, може знати, що таке добрий чи поганий готель? — сказав батько, дорікаючи їй. — Хіба можна сподіватися, що ось цей старий чоловік на велосипеді зміг би відрізнити картину Пікассо від якоїсь мазанини з художньої школи? Чого можна від нього вимагати?

Я приглядався до занедбаного фасаду будинку, який напевно колись був красивим, можливо, навіть палацом.

— Я гадаю, що він надіється на калім. Може, управитель або власник — це його приятель.

— Цього не може бути, ні, ні, — батько був ошелешений.

— Адже саме так справи робляться в Індії, хіба ні? Це країна хабарів і каліму, — я мав нестримне бажання ще дужче вразити батька.

— Раджів — порядний хлопець, — спокійно сказав батько. — Він би нічого такого не вчинив.

Мене водночас і розважало, і дратувало те, що батько так часто вживав слово «хлопець» стосовно чоловіка, який, як він добре знав, був не набагато молодший від мене і мав уже двоє дітей. Він ніколи не вжив би слова «хлопець», говорячи про мене.

Коли ми нарешті повернулися до готелю, було майже зовсім темно і передні двері були замкнені на засув. Я злегка постукав, а потім заглянув крізь одну із заплених шибок у вестибюль, що здавався пустим і тьмяно освічувався лише однією лампою. Я вдруте постукав, тим разом настирливіше. Накінець нічний швейцар, зодягнений тільки в майку і в широченні шаровари, босоногий та розхристаний, з'явився з-поза стола реєстрації, де він, очевидно, спав, і підійшов до нас, човгаючи ногами і розтираючи долонею око.

— Добрий вечір, сагібе. Будь ласка, вибачте мені, сагібе. Я був зайнятий роботою.

Було надто ясно, що те, чим він був зайнятий, було спання.

— Це нам треба просити вибачення, що так пізно приходимо, — промовив батько, хоч він, безперечно, був свідомий того, що було всього декілька хвилин після одинадцятої. Потім він, нахилившись до мене, прошепотів:

— Дай йому щось. Я не маю дрібних. Я тобі поверну пізніше.

«Я тобі поверну пізніше», — не раз я чув цю фразу під час нашої мандрівки. Інколи він забував повертати гроші взагалі, а інколи тицяв мені суму набагато більшу від того, що я витратив. Чому в Індії він так не хотів мати справи з грішми, неначе це було для нього принизливе? Я втиснув у руку швейцарові декілька монет, які розшукав у кишенях штанів.

Той ночі я бачив один з тих снів, з яких прокидаєшся, яскраво пам'ятаючи як емоції, так і самі події. Я проходив крізь високу браму цвинтаря в Бальрамі у траурній процесії, що йшла за скромною дерев'яною домовиною. У домовині була моя мама, і мені, восьмирічному, було дозволено бути на похороні, що колись було для мене заборонено в справжньому житті. Це не був той цвинтар, який я бачив на мить з ходу машини під час моєї першої в дорослому віці поїздки до Бальрама, а той цвинтар, образ якого я склав собі в уяві стільки років тому з розповідей батька і носив у собі, як постійний гіркий спогад.

Аж раптом, з непослідовністю та алогічністю снів, я вже не був хлопцем Рупертом, а перетворився у свого батька. Тоді моє горе стало ще болючішим, а фізичний тягар на мені таким величезним і важким, щоб нести його, я мусив іти нахильцем. І знову наступила переміна. Тепер я сам собою, дорослий, ішов у траурній процесії, а тіло в домовині було не мамине, а моєї колишньої дружини. Я не відчував до неї давньої злоби, а тільки смуток, жаль і тугу. Ми повільно пройшли по алієйці поміж могил.

Тепер ми стояли біля свіжовикопаної ями. Дивлячись униз, я відчув, що поруч зі мною стоїть батько, не в чорному одязі, як усі, а у зім'ятих полотняних штанах, лляній куртці і сорочці з відкритим коміром, яку він носив день у день під час нашої подорожі. Він тихо схлипував. А де Керсті? Охоплений панікою, я пробіг очима по обличчях зовсім незнайомих мені людей,

щоб розшукати її, і вмиль у мене сяйнув здогад, з дивовижною впевненістю, яка буває тільки у снах, що тіло у труні, яку зараз два спітнілі напівголі індійці опускали у свіжу, руду яму в землі, — це не моя мама, яка давно померла, і не моя колишня, ще жива, дружина, а вона.

Коли я прокинувся і насилу прийшов до пам'яті після тої безодні жаху, все моє тіло спливало потом. Там, у далині, собака, якого я чув увечері, все ще несамовито скавулів, — а може, це був інший собака? Біля лівого вуха гудів комар.

І знов я поринув у сон, і те саме сновидіння то зникало, то з'являлося точно так, як постійно зникає і з'являється навколишній світ у того, хто з усієї сили намагається із стану непритомності прийти до пам'яті. Але відчуття пекучого болю не вшухало, воно важко трепетало у центрі всього того, що було невиразне, туманне і розпливчате.

Переданий біль. У цьому напівпритомному стані пригадалася мені ця фраза. Переданий біль. Перед виїздом до Індії мені довелося піти до зубного лікаря проконсультуватися щодо постійного і надокучливого болю у щелепі. «Ні, не тут причина вашого болю, — сказала лікарка, коли я вказав на один із зубів. — Насправді біль у вас від зуба на протилежному боці». Переданий біль. Такий біль передався мені моїм сновидінням і був такий різкий, аж я боявся, що він ніколи не мине. Але втрата якої людини спричинила цей біль? Від кого він передався? У цей сірий, примарний передсвітанковий час мені здалося, що та болюча точка постійно відбивається рикошетом від трьох жінок — моєї матері, моєї колишньої дружини і Керсті, — яких я зараз, чоловік коло шістдесяти, розглядаю як найважливіші особистості в моєму житті.

З напівсвідомого стану пам'яті мене накінець пробудив голос жінок, що працювали під моїм вікном; вони торохтіли, перебиваючи розмову різкими вибухами сміху. Хоч на моєму годиннику було лише декілька хвилин після п'ятої, вони, очевидно, уже розпочали готувати сніданок. Деякий час я лежав і прислухався до них, охолонувши нарешті після нічного потіння і повернувши спокій душі, яка зовсім недавно була так збуджена. Коли, витягнувши руки вздовж тіла, я лежав і вдихався у стелю з незліченими маленькими тріщинами, раптом у кутку, затіненому шафою, я побачив блискучу ящірку, не більшу від мого мізинця, смарагдово-зеленого кольору. Вона була зовсім нерухома, тільки її шия пульсувала, а звернене до мене око час від часу заплющувалося. Красиве створіння. Насолоду, яку я одержав, спостерігаючи її, можна порівняти з тим враженням, яке я виносив, відвідуючи храми, палаці, парки, коли батько своїм ніжним, ввічливим тоном давав пояснення щодо їхньої історії чи, закидаючи назад свою велику красиву голову, вказував нам на якусь деталь, яку ми не повинні були ні в якому разі не зауважити.

...І раптом спомин: я маленький, але здоровий хлопчик, прогулює в саду свого дядька в Бальрамі, пригнічений спекою дня. Мій дядько давно вже вирушив на дрезині перевіряти лінію, куди він часто брав мене з собою. Мій батько, раніше від усіх поснідавши, поїхав у експедицію до якоїсь могульської фортеці. Коли він попереднього вечора розповідав мені її історію, я лише вдавав, що слухаю. Часто вже у зрілому віці я робив вигляд, що слухаю, а сам подумки здійснював подорож по своїх власних лабіринтах, про що батько й не здогадувався. Петті, моя гувернантка, — тоді її можна було назвати євразійкою, а тепер — англо-індійкою, — одержала вихідний для відвідін свого батька, машиніста на дядьковій залізниці (я завжди вважав, що залізниця належить моєму дядькові, хоч він був усього-на-всього лише її управителем), своєї матері і своїх братів та сестер, які мали манеру говорити монотонно, ритмічно підносячи і опускаючи голос, чого мені навіть жартома не дозволяли імітувати. Моя мама лежала в кімнаті з заслоненими від сонця вікнами і електричним вентилятором, що крутився поруч; інколи туди мене заводили батько, дядько або Петті, а заходити самому мені було заборонено.

Щось зловісне відчувалося у тому, що вдома не було нікого, навіть цих двох майже голих садівників, літнього чоловіка і хлопця, мабуть, його небожа, яких дядько називав «простаками»; у цій тиші, яку порушувало лише щebetання або скигління якогось невидимого птаха; у цій хмарі кольору асфальту, що низько нависала над деревами, яка, я знав, провіщала люту бурю, що

наводила такий нерозсудливий страх на мою нещасну матір, що вона ховалася, зіщулюючись десь в кутку чи на ліжку, і затикала вуха долонями.

Я йшов бережком одного з вузьких рівчаків, що перетинали садок уздовж і впоперек і призначались для підведення води, яку з колодязя у бак качав віл, що постійно ходив колом по вузькому трекові. Мені не дозволяли підходити до того бака. Тепер у рівчаках не було води, але вони все ще блищали смужками вологи, що скидалися на слимачі сліди. Син містера Веллакотта Клайв, з яким я звик гратися, два дні тому поїхав «додому» під опіку друга їхньої родини. Мій батько сказав, що скоро й мені доведеться від'їхати «додому» на навчання, як тільки мама одужає і зможе подорожувати, — очевидно мої заняття з Петті не були ніяким навчанням. Крім Клайва Веллакотта, серед дітей у Бальрамі не було нікого, хто, на думку мого дядька, міг би «підходити» мені (підозрюю, що батько ставився до того інакше, але, як гість у домі свого шурика, він не говорив цього). Звичайно, молодші брати й сестри Петті зі своєю монотонною манерою говоріння «не підходили», хоч як я прагнув з ними гратися в їхні галасливі, грубі ігри на майдані.

І раптом... з'явилася вона. Можливо, юнаком, яким я був у той час, після повернення до Бальрама, чи літнім чоловіком, яким я є зараз, я ніколи не помітив би її, зеленої на фоні темнішого зеленого дерева, але тоді в мене була молодеча гострота зору, яка допомогла мені здобути у школі славу вмілого гравця в ігри, хоч це було завжди за рахунок моїх академічних успіхів, яких так палко бажав мій батько. Вона була такого ж кольору, як ця яшірка, але, на відміну від неї, її смагдовий покрив був поцяткований оранжем того ж кольору, що й плями від карі на передку сорочки адміністратора, на наволочці та на готельній скатертині так багато років опісля. Шия у неї також тіпалася, ніби пульсувала, і, коли її голова поверталася боком, здавалося, що вона скося дивиться на мене, її око також нагадувало шматочок слюди і час від часу закривалося сіруватою плівкою. Що за краса! Я стояв без руху і без слова, ніби заворожений.

Тоді я почув голос.

— Гей, ти! — він долинав з-поза садка, де на дорогу виходила доріжка з рожевого гравію, яку кожного ранку один із садівників підмітав і вирівнював граблями. Це був той молодий канадець, лікар-місіонер, асистент містера Веллакотта, прізвище якого я ніяк не міг пригадати, лежачи у ліжку, в прохолоді сірого світанку. І навіть зараз я згадую його з величезним зусиллям, ніби виймаючи якийсь давно загублений предмет з глибоченного колодязя. Так, авжеж, Джек... Джек Маккензі.

Я повільно повернув голову. Я намагався не рухатися і не подавати ніякого звуку, щоб не сполохати деревну жабу (так батько згодом назвав її). Але хоч рух моєї голови був майже непомітний, почувся ляскіт, і вона зникла у заростях високої кучерявої папороті. Я змахнув рукою, незадоволений зникненням такого чудового створіння і сердитий на чоловіка, що був мені майже незнайомий.

— Ти сам?

Він великими кроками пройшов по моріжку. Потім по-спортивному перестрибнув квітник, мабуть, цілком свідомий того, як мій дядько трясся над усім, що росло у садку, котрий у моїх спогадах з юнацьких років сяє, як земний рай.

Я кивнув головою. Дитиною я не любив багато говорити, що примушувало людей думати, що я непривітний і замкнутий, хоч насправді я був соромливий.

— Тобі зараз, мабуть, дуже важко на душі.

Він простягнув мені велику руку (багато років пізніше, лежачи на цьому ліжку, я бачив в уяві кожну її деталь, в той час як його обличчя залишалося розпливчастим, хоч як я намагався його відтворити). Вона була ластата й товста, покрита волоссям, таким самим рудувато-русявим, як пострижена чуприна, що стояла їжаком на його голові. Він поклав руку мені на шию і потиснув її. Я тоді не усвідомлював, наскільки важким було моє становище, адже я й не здогадувався, що моя мати близька до смерті.

— Нещасний Руперт. Як шкода, що тобі не дозволяють гратися з іншими дітьми.

— Мені дозволили гратися з Клайвом Веллакоттом.

— Еге ж, звичайно. Однак... Ну добре, нічого.

У світлі надвечір'я його тінь поруч з моєю здавалась незвичайно довгою. Він був набагато вищий та огрядніший і від мого батька, і від мого дядька. Мені здавалось, що я ніколи не бачив нікого такого високого й огрядного, крім хіба що того вусатого економа з татуюванням, що завідував басейном, коли ми виїздили з дому.

— Хочеш, підемо зі мною послухати радіо? Ти ніколи не слухав радіопередачі? Якщо нам пощастить, ми зможемо почути новини з Англії. Нам, може, навіть пощастить зловити новини з Нью-Йорка, або з Москви, чи Берліна... Так, ми могли б навіть почути, як Гітлер оскаженіло вергає громи, хоч, можливо, не зрозуміємо на кого.

— Гаразд, — ця пропозиція захопила мене, але він цього не відчув.

Мій дядько часто несхвально висловлювався про велосипед Маккензі.

— Треба, або щоб місія придбала йому машину, або щоб він сам зміг собі її купити, — зауважив він одного разу, коли, їдучи в незугарній машині, відданий у наше розпорядження залізницею, ми побачили, як Джек спритно маневрує, пробираючись на велосипеді крізь вуличний рух, а його м'язисті голі рамена обливаються потом. — Не годиться, щоб хто-небудь бачив, як він сам крутить педалі, як якийсь бабу чи гендляр.

Іншим разом, приглядаючись до цього велосипеда, якого Джек залишив спертим на одну з колон величавого портику нашого будинку під час відвідин моєї мами, мій дядько, похитавши головою, сказав моєму батькові: «Ради Бога, чому він їздить на велосипеді з таким високим кермом? Він на ньому виглядає справжнім посміховиськом». «Я пам'ятаю, він одного разу сказав мені, що купив його на базарі», — відповів на це мій батько, хоч дядько не чекав від нього відповіді. Потім батько додав: «Як на мене, він зовсім позбавлений почуття гідності, чи не так?» Було ясно, що мій батько, на відміну від дядька, не вважав почуття гідності чимось, про що розумна людина мала б особливо дбати.

— Ну, як ти гадаєш, ти міг би сидіти на рамі і водночас тримати ось це? — він дав мені в руки зім'яту старомодну торбину, яку я колись бачив відкритою в кімнаті, де лежала мама, і в якій він тримав безліч усяких пляшечок з ліками, інструменти та блокноти з рецептурними бланками. — Ну, гаразд.

Коли ми виїхали на сонячне світло, що косим промінням падало, де дерева кидали ще довші тіні ніж ті, що падали в садку, я відчував, що його присутність сповнює мене почуттям теплоти, і навіть запах його поту не був мені неприємний. Його руки та ноги часом терлися об моє тіло, а на своїй щоці я відчував його дихання.

— Ти можеш подзвонити цим дзвінком. Коли буде потреба.

І я зразу подзвонив, хоч потреби не було.

Джек (так він казав мені себе називати) жив у маленькому бунгало з червоної цегли на терені місії. В нього були тільки вітальня, спальня, ванна кімната та прийомний кабінет, під вікнами якого в затінку сиділи навпочіпки знедолені хворі індійці зі своїми рідними і навіть друзями, чекаючи, коли їх викличуть. З паленіючої спеки він повів мене саме до вітальні.

— Немає пацієнтів, ні одного. Це чудово. Я починаю їх приймати тільки з п'ятої, за винятком особливих випадків. Але вони приходять у будь-який час. Інколи мені важко буває дивитися, як вони безпорадно сидять там під деревами, і я починаю приймати їх раніше.

Позаду дерев, які він згадував, стояла маленька готична церква вікторіанських часів з дерев'яним шпилем, який, як мені завжди здавалось, був нахилений у бік бунгало. Позаду бунгало стояв капітальний будинок також із червоної цегли. Там жила родина Веллакоттів.

Я оглянувся навколо. Я ніколи раніше не був усередині цього бунгало, хоча часто відвідував будинок Веллакоттів з батьком, з дядьком і сам, і разом з Клайвом грався у запущеному, зарослому саду, на території якого стояли бунгало і мала церковиця. Тут, у кімнаті, стояла присунута впритул до стіни, ніби підготовлена до танців чи прийому гостей, невелика канапа і два шкіряні крісла з об'ємистими підлокітниками, через які були перевішені смужки шкіри з прикріпленими з обидвох боків попільничками. На канапі

лежала одна брудна шкарпетка, а друга — на підлозі біля неї. На прямокутному столі, порізаному і подряпаному, що стояв посередині кімнати, стояли два радіоприймачі, гучномовець, батарея, два трансформатори і цілий набір безладно розкладених деталей.

— Так, так, — сказав він, слідкуючи за моїми очима. — Страшний безлад, що й казати. Але зараз побачиш, що ми тут влаштуємо.

Він сів перед приймачем на плетене крісло з високою спинкою і поклав на нього руку.

— Сідай.

Я висунув на середину таке ж крісло, тростяне сидіння якого було так пошматоване, ніби його кігтями дерла кішка, і став спостерігати й прислухатися, як він крутив перемикачі. Почулися спотворені, віддалені голоси, фрагменти музики і атмосферний шум. Аж раптом ми обоє напружили увагу.

— Ти знаєш, що це таке?

— Музика, — відповів я.

— Звичайно, що це музика, телепню! — він сказав це без злоби. — А ти знаєш, що це за музика?

Мій батько чи дядько знали б, що це за музика. Вони, бувало, грали платівку за платівкою на програвачі і спостерігали за моєю реакцією. Але я ніколи не проявляв потягу до музики, і це було ще одним розчаруванням для мого батька. Я похитнув головою.

— Це Шуберт, «Смерть і Дівчина». — Він схилив голову набік і раптом його ластаве на високих скронях обличчя, — зараз, через майже п'ятдесят років, воно все ще стоїть мені перед очима, — стало замисленим, навіть смутним. Він ще деякий час продовжував слухати, ніби забуваючи про мою присутність. Потім стрепенувся і знов почав крутити перемикачі. — А чи ти знаєш, звідки ця музика?

— Чи не з Лондона?

— Ні, з Гільверсума. А ти знаєш, де Гільверсум? — він засміявся. — Напевно не знаєш. Гільверсум у Голландії. Я ніколи не був там і ти ніколи не був там, і все ж ми тут, у центрі Індії, слухаємо концерт з Гільверсума. Ось що таке диво науки.

Диво науки. І саме тоді, коли ми сиділи удвох, один напроти одного, перед цими неоковирними радіоприймачами і не менш неоковирним гучномовцем та безладно розкладеними деталями, мені здалося, ніби якась рука спустила невидимий човен з берега ріки у течію, яка підхопила його, і я вперше відчув тягу до кар'єри в галузі електроніки, яку на жах і збентеження мого батька я згодом вибрав своєю професією.

Ми ще трохи послухали фрагменти словесних та музичних передач з різних частин світу. Тоді Джек поглянув на годинник.

— Через двадцять хвилин прийом в операційній.

Я ніколи раніше не чув слова «операційна», вжитого в такому сенсі.

— Ви хочете сказати, що ви будете когось оперувати?

Він голосно засміявся, показуючи великі білі зуби, один з яких був надщерблений.

— Боронь Боже! Ні, я не хірург, хоч інколи, авжеж, мені доводиться робити операції. Ні, я мав на увазі, що в мене починається прийом пацієнтів. Моїх нетерплячих пацієнтів, — додав він. — Я відведу тебе додому.

— Я можу піти сам, я знаю дорогу.

— Твій дядько буде невдоволений, якщо я пушу тебе самого.

— О, я часто ходив сам. Коли відвідував Клайва. Дуже часто. — Це була неправда. Мені ніколи не дозволяли виходити без супроводжуючого, у крайньому випадку, служника.

— Справді?

— Справді.

У той час, якщо я відчував симпатію до когось, я намагався імітувати його чи її спосіб мовлення. Мабуть тому мій дядько не хотів, щоб я грався з індійськими чи євразійськими дітьми. І зараз я вимовив «справді» по-канадськи, протяжно, так як говорив Джек, а не на уривчастий англійський манір.

Жмуричись від сонця, він вийшов зі мною в садок. Нетерплячі пацієнти, —

спокійно сидючи під деревами, вони здавалися мені дуже терплячими,— вже почали збиратися. Одна жінка, прикриваючи обличчя краєм сарі, корчилася чи то від горя, чи від болю. Джек здаля глянув на неї. Потім він сказав щось таке дивовижно недоречне, що я донині пам'ятаю це і не виходжу з дива:

— Надіюсь, вона не сподівається, що я воскресну когось із мертвих.

... Враз, змахнувши хвостиком і блимнувши язичком, яшірка щезла. Під вікном моєї спальні, серед жіночих голосів почувся чоловічий, низький і веселий. Він очевидно передражнює їх, я подумав, бо після кожної його фрази лунав вибух пронизливого сміху. Ну що ж, хоч було ще тільки за десять хвилин шоста, я не збирався довше спати. Я насилу встав з ліжка, бо всі кістки у мене боліли, як це часто бувало після довгої тряски по індійських дорогах, поголився, прийняв душ і одягнув шорти, сорочку з відкритим коміром, бавовняні шкарпетки і взув кеди. Коли батько вперше побачив мене в такому вбранні, він оглянув мене з голови до ніг і сказав: «Ти виглядаєш, як школяр-переросток». У його тоні було здивування, не злоба. «По-моєму, у нього дуже справний вигляд», — захистила мене тоді Керсті.

Я вирішив, що перед сніданком треба піти прогулятися. Перед дорогою, прокинувшись вранці, мій батько, бувало, потягне носом прохолодне, вологе повітря і скаже: «Найкращого вам ранку». Ніхто з ірландців не вітався зі мною цією фразою. Але і тоді я знав, і тепер знаю, що саме ця фраза, неодноразово повторювана батьком, на початку спекотного дня означала: тільки вранці погода сприятлива, а пізніше нікудишня.

Вийшовши з кімнати, я мало не спотикнувся об якийсь ніби клунок з лахміттям перед дверима. Але клунок ворухнувся і виявився живим. З-поміж лахміття, що, як я розгледів, виявилось ковдрою, виглянуло сіре обличчя з настовбурченим зверху волоссям.

— Сагібе! Прошу пробачення сагібе. Дуже прошу, сагібе.

Це був Раджів. Він намагався звестися на ноги, притримуючи ковдру за один бік своїми розслабленими від сну пальцями.

— Що ти тут, до біса, робиш?

Я був вельми здивований, а він прийняв моє здивування за гнів і, затинаючись, сказав:

— Вибачте, сагібе. Я проспав. Я швиденько приготую машину.

— Ну, нам ще не скоро знадобиться машина, години через дві-три. Але чому ти тут спиш? Невже вони не могли знайти для тебе кімнату?

Він похнюпився, ніби засоромившись.

— Це дуже дорого, сагібе.

— Але ж батько сказав тобі, що ми заплатимо. Ти що, не зрозумів?

— Зрозумів, сагібе... Але це все ж надто дорого. Мені тут зовсім добре. Я звик спати на підлозі.

Я здригнувся, разом вражений, роздратований і засоромлений тим, що я минулого вечора запідозрив його, що він узяв калім за те, що привіз нас до того готелю. Я подався вперед, бо нічого іншого не залишалось робити.

...Прошло більше ніж три тижні, і мені знову довелося пережити таке саме хвилювання, роздратування і сором водночас, коли в Делі ми мали прощатися з Радживом і я розраховувався з ним. Я простягнув йому пачку банківотів.

— Ти краще перерахуй, а то я міг помилитися. Це та сума, про яку ми домовилися. А тут, — я вийняв ще декілька банківотів, — для тебе маленький подарунок. Від нас усіх.

Раджів, не роздивляючись, засунув «маленький подарунок» у кишеню. Потім, похиливши голову і насупивши брови, почав, один за одним, перекидати потріпані й потерті банківоти в пачці з одної руки на другу і мовчки рахував, ворухачи губами. Зрештою він підвів голову і кинув на мене косий погляд, який я сприйняв за звинування.

— Сагібе, це неправильно. — О Боже. Тепер нас чекала довга суперечка і це якраз тоді, коли була така спека, і я був утомлений, і в мене так боліла голова після екскурсії по місту при температурі на декілька градусів вищій ніж та, до якої ми звикли.

— Неправильно? — мій голос звучав невпевнено. — Що ти хочеш тим ска-

зати — неправильно? Це точно так, як ми домовилися, і на додачу ще й чайові, які можна вважати немалими.

Я попросив його перерахувати гроші лише для годиться. Я не сподівався ніякого непорозуміння.

— Так, сагібе. Дякую вам, сагібе. Чайові — дуже добре, дуже гарно. Але ви даєте забагато. Тридцять п'ять рупій забагато.

— Забагато? — я занімів.

— Я вас возити у Бальрам.

— Так, ти нас возив до Бальрама. Ми хотіли, щоб ти нас туди завіз. Ну то й що?

— Я завезти вас заскоро. Я зробити помилку.

— О, ради Бога.

— Коротша віддаль. Багато миль коротша, — він простягнув мені гроші.

— Будь ласка, сагібе.

Моє рішення не брати грошей назад, як я зараз це розумію, не було зумовлене ні почуттям вдячності, ні великодушністю, ні симпатією — хоч зараз з ретроспекції багатьох років всі ті почуття до нього в мені зберігаються. Мене штовхнуло на це щось не зовсім зрозуміле, і навіть сьогодні мені важко визначити, що це було. Чи я відчував, що він, зубожілий індієць, не хоче милостині від такого багатого (на його мірку) англійця, як я? Чи, може, я, в своїй зарозумілості, опирався тому, що волю свою хоче утвердити людина, яка не має права на це?

— Ні, я не візьму, ні в якому разі.

— Я вас прошу, сагібе.

Зараз мені здається, що так наполегливо намагаючись тицьнути мені ці гроші, він хотів показати, хто він такий, чи радше, ким він сам себе вважає. Але я рішуче відмовлявся.

— Ні, Радживе! Ні.

Коли ми вели свою завзяту суперечку у вечірньому затінку купки дерев, до нас по пожовклій леваді наближалися Керсті і батько. Цього вечора Раджив вирушав у далеку дорогу назад в Удайпур — з пасажирями чи без, він чомусь не хотів сказати, і коли ми питали його, він раз сказав: «Можливо, що так», а другим разом: «Я не впевнений».

Побачивши їх, він поспіхом устроїв банкноти в ту ж кишеню своєї поношеної темно-синьої полотняної куртки, де вже був «маленький подарунок».

Керсті вигукнула:

— О Радживе, мені так боляче розставатися з тобою. Але ми ще приїдемо наступного року або через рік. І ти знов нас возитимеш, чи не так? — хоча вже тоді, здається, ми всі — і Раджив також — знали, що цього не станеться.

Раджив повільно схилив голову так низько, що зовсім не було видно його обличчя, тільки темне кучеряве волосся блищало від крему, нудотний запах якого так часто псував повітря в машині. Потім, ніби з деяким зусиллям, він знов підвів очі, але не на батька, ані на мене, а на Керсті. Він глибоко зітхнув.

Я вирішив, що пора припинити цю церемонію прощання, точно так, як я вважав би за потрібне спонукати людей зійти із хиткого моста перед нависаючою небезпекою обвалу. Я простягнув руку.

— До побачення, Радживе. Дякую тобі, дякую за все.

Його рука безвільно лежала в моїй, він не дивився на мене.

— О Радживе! — Керсті в пориві підняла руки і схопила його в обійми. Я з острахом на мить подумав, що вона хоче його поцілувати. Але вона лише дивилася йому в обличчя, повернене тепер до неї; тепер воно вже не було напруженим чи насупленим, а розпливалося у виразі дитячої тужливості.

— Який ти був ласкавий, так, дуже ласкавий. Я ніколи цього не забуду, — вона легко трусонула ним і відпустила.

— Мемсагіб, і я не забути.

Він вирік це, наче присягу. А тепер він звернувся до батька. Зі строгою формальністю він звів долоні своїх рук перед собою і похилив не тільки голову, а й цілий тулуб. Він завжди так кланявся перед батьком, але ніколи перед Керсті чи переді мною. Тоді батько вперше урочисто, ні трохи не жарту-

ючи, звів свої долоні разом і поклонився у відповідь. Його постать виглядала тоншою, ніж звичайно, завдяки висунутій вперед величезній красивій голові, покритій гривово густого, сивого волосся — ми з Керсті не раз говорили йому підстригти її.

Без єдиного слова Раджів різко обернувся. Він сів рукою в кишеню, куди раніше засунув гроші, підняв ліву руку в задушливе повітря і нерішуче махнув нею на прощання. Ми мовчки дивилися, як він іде по травнику швидкою ходою, ні разу не оглядаючись.

— Сумно на душі, — сказала Керсті, коли він зник з очей. — Ой, як сумно.

— Ave atque vale¹, — мовив батько. — Цікаво, чи ми з ним ще коли-небудь побачимося? — Він здався сумним, водячи поглядом по опустілій, огорненій сутінками леваді.

— Ніколи, — сказав я з жорстокою рішучістю. Я мало не сказав їм про нашу суперечку щодо грошей. Але вирішив, що не варто. Пізно ввечері, коли після обіду ми повернулися в готель, черговий разом із ключем вручив мені дешевий на вигляд, зім'ятий шкіряний пакет.

— Це вам залишив ваш водій, сер.

Коли в присутності батька і Керсті я вийняв з пакета тридцять п'ять рупій, я зрозумів, що тепер мушу розповісти про ту суперечку. Раджів по-геройськи домігся утвердження своєї гідності, в чому я намагався йому перешкодити. На цей раз він був переможцем.

Ми сиділи в машині серед руїн Шадібада під фіговим деревом з крилатими вітами і з корою, що нагадувала слонову шкіру.

— Чи ви знаєте, що «Шадібад» означає «Місто Радості»? — спитав батько, нахилившись до Керсті і до мене.

Ми, звичайно, нічого цього не знали. Ми зараз споживали одержаний в готелі пікнік-ланч, що складався з плавленого сиру і шинки між двома скибками м'якого білого хліба і натвердо зварених яєць, маленьких, схожих на голуб'ячі.

Керсті надкусила сандвіч і почала жувати.

— Як розумно зробив Раджів, що пішов собі щось купити в крамничці. Треба було й нам так зробити.

Батько не зреагував. Він завжди так робив, коли ми на щось нарікали. Батько завжди був байдужий до харчів та до вигод, і його ставлення до труднощів життя було ставленням стоїка, що каже: «Це стерпіти можна, а раз можна — то треба». Він попробував почистити натвердо зварене яйце. Але він не мав сприту до таких простих операцій і довго довбав нігтем вказівного пальця тріснуту шкаралупу, аж поки Керсті не взяла яйце в свої сильні, вмілі руки.

Спостерігаючи за тим, що вона робить, батько почав:

— Чи ви коли-небудь чули, щоб хтось вчинив самогубство, ковтаючи потовчені діаманти? Цікавий спосіб покінчити з собою, правда? Саме так позбавила себе життя Рупматі, селянська дівчина, дружина останнього правителя. Вона так вчинила, коли її схопили монголи. Проковтнула потовчені діаманти, щоб не стати наложницею Акбара, — він вимовив це з великим смутком, що, як здавалося, все більше і більше огортав його, починаючи з нашої першої поїздки машиною аж до цієї мандрівки по руїнах.

Бродячий собака, покружлявши навколо нас декілька разів, опустивши свій великий хвіст і видовжену голову, сів неподалік, явно готовий до того, що ми його проженемо. Тепер він почав підповзати на животі, і тоді я угледів на одному з його худих боків рвані рани зі збитою навколо них шерстю. Можливо, що він мав сутичку з іншими собаками, які вешталися серед руїн і при нашій появі тут же розбігалися. А може, людина завдала йому ці рани. Навколо його великих темних очей, як і навколо ран, роїлися мухи.

— Нещасне створіння, — сказала Керсті. — Це якось нелогічно і водночас жахливо, але страждання цих тварин стало хвилювати мене більше, ніж страждання людей.

Вона кинула решту свого бутерброда, ніби в неї пропав апетит.

¹ Бувай здоров і прощай (лат.).

Недоїдений бутерброд упав поодаль від собаки, і він почав підповзати дюйм за дюймом, як у макабричній грі, що зветься «Кроки бабуні». Очевидно він чекав, що хтось крикне, вдарить його або кине у нього каменя, як, наприклад, незважаючи на наші протести, зробив би Раджів, якби подібний приبلуда посмів наблизитися до нас. Тоді, набравшись мужності, він кинувся вперед, схопив рештки сандвіча у свою вузьку пащу і поніс геть у тінь під дерево.

Батько простягнув йому свій сандвіч, який він щойно вкусив.

— Ну, ну. Не бійся! Ану сміливіше, дороженька.

— Та це ж пес, — сказав я.

Він не зважив на мої слова.

— Ну-ну, не бійся! Ми тобі кривди не зробимо. На, на! — сидючи на каменюці, він прихилився вперед і прикладав усю свою волю, щоб примусити це жалюгідне, але обережне створіння підійти ближче. Він ще далі простягнув свій сандвіч. — Так, так, так, — говорив він, ніби приспівуючи. Потім, зітхнувши, він промовив «Так» з тихим задоволенням, бо собака почав повільно підповзати, ледь торкаючись животом землі. І якимсь дивом він раптом підвівся на ноги, помахав хвостом і підступив до батька.

Жуючи сандвіч і похитуючи головою з боку в бік, собака загарчав, коли батькова рука торкнулася його голови, і оскалив зуби, ніби збирався вкусити його. Але враз проковтнувши сандвіч, він знов замахав хвостом.

— Гарненька собачка, — промовив батько, гладячи його голову. Як на мене слово «гарненька» навряд чи було доречне. — Гарненька, гарненька.

Він наставив собаці руку долонею вгору. Собака висунув довгий червоний язик і почав лизати.

— Це не зовсім розумно, — промовила Керсті.

— Чому?

— Адже у всіх путівниках говориться, що треба оберегатися бродячих тварин.

— У всіх путівниках є безліч нісенітниць. — Він знов звернувся до собаки: — Так, ти красива собачка, правда?

Я ледве стримався, щоб не вигукнути в роздратуванні: «пес, пес, пес».

Коли ми нарешті пішли далі — Керсті, з властивою їй фінською скрупульозністю, збрала всі до найменшого друзки шкаралупи з яйця у паперовий мішечок — собака ще довго пригнічено плентався за нами, ніби в надії, що ми візьмемо його з собою. Аж потім він шез з очей. З настирливою наполегливістю, — причому його меланхолія, здавалось, дедалі посилювалась, — батько продовжував водити нас від одного зруйнованого палацу до іншого навіть в обідню спеку, коли не було видно жодного туриста, а Керсті і я воліли б полежати в тіні дерева. Він весь час повчав нас. Чи ми знаємо, що правитель 15 століття Гіясуддін мав п'ятнадцять тисяч жінок у своєму гаремі. Це щось незвичайне, чи не так? Як, на вашу думку, він з цим справлявся? А на цьому місці, — так, це мабуть тут, — парад з п'ятисот слонів вітав в'їзд нового правителя Джеганджіра. Через деякий час ми з Керсті перестали його слухати і бездумно пленталися за ним.

Згодом батько поступово замовк, так, як блимає, слабне і згасає на вітрі полум'я. Він чвалав, і ми чвалали то поруч з ним, то позаду нього. Його обличчя спорожніло. Він розглядався навколо без особливого зацікавлення. Керсті спіймала мій погляд, перевела очі на нього, а потім поглянула знов на мене, знижуючи плечима і суплячи брови. Нарешті я сам задав запитання, яке відчувалося в її жестах і погляді.

— Що з тобою, батьку? — Керсті якраз тоді відійшла від нас і була зайнята фотографуванням тамариндового дерева, що росло, ризикуючи обвалитись, на вершині кручі висотою в кілька сотень футів.

— Що зі мною? Нічого.

Перед його недавнім одруженням з Керсті я помітив, що час від часу його поймає відчуження і навіть глибока душевна розгубленість. Я завжди припускав, що він тоді подумки перебуває з моєю матір'ю, яка довго була незамінною для нього, аж поки, на превелике здивування усіх, Керсті її замінила.

— Ти щось пригнічений. Це на тебе не схоже.

Він вдивлявся в землю, погладжуючи своє підборіддя. Потім глянув на мене і усміхнувся.

— А ти спостережливий, — сказав він, хоч не потрібно було спостережливості, аби зрозуміти, що з ним щось негаразд. — Я прокинувся вже з сумним настроєм.

— Чому?

— Я прокинувся — не питаю чому — з тяжким відчуттям того, що час пливе, тікає і вже його немає. Ти пам'ятаєш ці слова з Енеїди — «Nox ruit, Aeneas»? — Я, звичайно, не пам'ятав. І саме тому, що він наперед знав, що я не пам'ятаю, він їх для мене тут же переклав: «Ніч.наближається, Енею». Саме це я відчуваю, мій дорогий. Це так, ніби працюєш у садку, і треба ще чимало зробити — висадити розсаду на ділянки, підстригти траву, пообрізати куші троянд, а тут раптом передчасно починає смеркатися, так швидко, ох як швидко. Мені ще так багато чого треба зробити, а так мало залишилося часу.

У його сповіді я відчув глибокий пафос. Одержавши по моїй матері скромну спадщину, він міг би був, при добрій волі і наполегливості, здійснити принаймні деякі свої задуми, які замолоду так широко плікав і до яких з роками збайдужів. Скільки я пам'ятаю, він весь час воловодився з книгою про архітектуру, яку я знав тільки з заголовка, котрий вгледів на папці, залишеній на столі у вітальні, мабуть зумисне, щоб я побачив. ЗАМОРОЖЕНА МУЗИКА. Мені сподобався цей заголовок, взятий (як мені при нагоді пояснила Керсті) з вислову Раскіна про Венецію. Я також знав, що в часи блукання по Індії він працював над іншою книгою на тему — її він не уточняв — «громадського життя Британської Індії». Були ще й інші твори, плановані, обговорювані з друзями і навіть розпочаті у вигляді заміток, накреслених у шкільних зошитах у лінійку. Але публікацій у нього було жалюгідно мало. Це були: вступне слово до неналежно оціненого альбому фотографій європейської архітектури в Індії, випущеного його власною фірмою; кілька статей про живопис декханської школи; і кілька перекладів з Катулла і Горация, опублікованих колись давно в якійсь антології, яких я ніколи не читав. Сказати коротко, ще треба було завершити майже кожну роботу, розпочату в саду, і якщо він відчував, як мені це казав, неминуче наближення ночі, тоді це означало, що їм судилося залишитися незавершеними.

Отже у визнанні причини свого пригніченого стану, яке він зробив у Шадібаді, була жорстока іронія. Але ще більш жорстока іронія полягає в тому, що він, тепер немічний, глухий вісімдесятилітній дідусь, категорично відмовившись переселитися в притулок для перестарілих («Притулок — це не дім», — не раз говорить він мені з гримасою) і до кінця свого віку ставши постійцем в нашому домі, знову, навіть цієї хвилини, коли я сиджу, пишучи, у садку, робить нотатки для якогось нового задуму, якому ніколи не судилось здійснитися.

Керсті наблизилася до нас із фотоапаратом у руці. Потім швидко його підняла і клацнула.

— А я вас спіймала, — викрикнула вона так, ніби вбила двох тигрів у джунглях. Позаду неї йшов Раджів, повертаючись після обіду і сієсти, під час якої він любив лежати, розтягнувшись, ніби мертвий, в тіні якогось дерева чи будинку. Своім звичним жестом він заслонила рукою очі від сонця і пильно дивився не на батька, не на мене, ані не на навколишні руїни, а на Керсті.

— Яка краса! — промовив він. І здавалось, що він говорить це не про Шадібад, а про неї.

По дорозі назад, на відміну від батька, який поринув у смуток, Раджів був у стані великого збудження. Як правило, він ніколи нічого не розповідав, а тільки або вказував на щось, що ми, на його думку, не побачили, або відповідав на запитання. Та зараз, вражений виглядом трьох обдіраних і босих дітлахів, що стояли, непорушні і ніби розгублені, в тіні дерев, там, де дорога збігалася з основною магістраллю, він пронизливим схвильованим голосом почав розповідати про свою родину, час від часу повертаючи голову — інколи навіть перед зустрічним транспортом, щоб звернутися до Керсті і до мене на задньому сидінні машини.

— Я часто думаю про своїх дітей. Сьогодні я кажу собі: що ті дітлахи роблять зараз? Я не знаю. Може, вони веселяться, може, вони пускають зміїв або граються з друзями. Може, хтось із них хворий, а може, обидвоє. Я хвилююся.

Та хоч що він говорив, його голос звучав на диво бадьоро. Я подумав, як страшно жити в світі, де немає телефонного зв'язку з дорогими тобі людьми.

— Я щасливий, що маю дітей, хлопчика та дівчинку, але діти — це водночас і клопіт. Це свята правда. На щастя, у мене хороша дружина, набагато краща, ніж я. Вона освічена леді, донька службовця банку. Перед заміжжям вона була вчителькою. Можливо, коли діти підростуть, вона знову піде вчителювати. Я цього не хочу. Місце матері — вдома. Але вона до цього прагне. Для неї вчителювання — дуже важлива справа.

Та коли він так відверто і жваво балакав, я намагався розгадати, що викликало в ньому таке збудження. Причиною не міг бути алкоголь, оскільки він завжди відмовлявся випити навіть пива, яке ми йому пропонували, кажучи, що він ніколи не п'є. А може, це була ганджа, про яку він тоді згадував, коли Керсті, помітивши якісь дивні рослини в полі, спитала його, що це таке. Він пояснив, що часто після роботи він палить її з друзями чи з родиною для доброго настрою. Вона дешева. Він міг би нам її дістати, якби ми захотіли спробувати. «Немає проблеми», — додав він, вживаючи фразу, запозичену в американців, яких він так часто возив. Нам стало ясно, що він не раз доставляв ганджу для своїх пасажирів із Заходу.

Нарешті він замовк, мабуть тому, що ніхто не проявляв інтересу, ні батько, який вже давно заснув, ні ми з Керсті, також уже майже зморені сном. І тепер, замість базікати, він почав злегка, беззвучно насвистувати, вірніше шипіти, як киплячий чайник.

Коли ми накінець під'їхали до готелю, — зворотна дорога, як завжди, нам здалась набагато довшою, ніж дорога туди, — він жваво вистрибнув з машини і побіг відчиняти дверцята біля Керсті, а тоді, — цього він ніколи раніше не робив, — простягнув руку, щоб допомогти їй вийти. Вона посміхнулася до нього, приховуючи своє здивування.

— Дякую тобі.

— Я дякую в а м, леді.

Мене вразила його дивна відповідь.

Батько випростався, притискуючи руки до попереку.

— Ох, як я стомився. — Він вперше за всю нашу мандрівку признався, що стомлений, зате ми з Керсті не раз признавалися. І він справді виглядав стомленим. Його обличчя постаріло, а повіки набрякли. Він приклав руку до шиї і, злегка погладивши, натиснув в одному місці. — Мені тут щось болить — ось тут. — І знову натиснув. А потім скривився.

— Чому він так рано ліг спати?

На жовтувато-брунатному моріжку перед готелем хтось розклав столи та стільці. Після обіду ми з Керсті сіли за стіл, який, як здавалось, був найменше загиджений птахами, чекаючи на пиво, яке мав нам винести той недотепний красень-офіціант.

— Я не знаю. — Керсті виглядала стурбованою, як мати хворим дітям, що мені було добре знайоме і чомусь завжди мене дратувало. Батько був удвічі старший від неї, і мало б бути зовсім навпаки. — Він сьогодні натовмився. Йому болить горло, хоча, коли я дивилася, я нічого там не бачила, крім незначного почервоніння. А він здається таким пригніченим. А чому? Не питай, не знаю.

— Можливо, його схвилювали відвідини Бальрама.

— Цілком імовірно. Стільки спогадів, страшних спогадів, сумних спогадів. Це не легко, — вона відкинула голову і вдивлялася в безконечний простір зоряного неба над нами. — Можливо, було б краще, якби мене не було тут з вами.

— Дурниці, — але я подумав, що вона, мабуть, має рацію.

— Мені також не легко, — сказала вона.

— Я це бачу.

— І тобі також, — додала вона.

— Гм, не знаю.

— Ти, безсумнівно, любив свою матір. І втратити її в такому віці... Це боляче, правда?

Я замислився на хвилину.

— Можливо, саме тому я ніколи не зближався з жінками. До вступу в університет я знав їх дуже мало.

— Чи ви з батьком часто вели мову про матір?

— Дуже рідко. Майже ніколи. Це дуже дивно. Він почав говорити про неї, тільки коли з'явилась ти. — Чи треба було мені це виказувати? Дивлячись на неї, я не був у цьому впевнений. — Це було так, ніби його кохання до тебе якось розбудило пам'ять про те колишнє кохання.

— Очевидно, що так.

Я хотів був продовжити цю розмову, але схаменувся. Мене охопила тривога, куди може привести нас така розмова своїми крутими дорогами і через приховані перешкоди, оскільки ми сиділи вдвох, близькі по-новому, біля магістральної дороги, рух на якій колись був такий великий, а зараз зовсім не було машин. Я глянув через плече.

— А де ж наше пиво?

— Ти справді оптиміст, якщо думаєш, що його взагалі принесуть.

— Чи не піти б мені і нагадати їм?

— Ні, ні. Не треба. — Мені стало трохи прикро, коли вона взяла сумочку зі стола і повільно підвелася. — Я краще піду до нього і подивлюсь, як він там.

— Цікаво, що він планує для нас на завтра.

— Хіба він тобі не сказав?

— Ще ні. Я збирався спитати його за обідом, але забув.

— Обід був препоганий, та він, бідолаха, цього не усвідомлював. Ти знаєш, іноді вдома це виводить мене з рівноваги. Я завдаю собі стільки клопоту, щоб приготувати йому якусь страву за рецептом Елізабет Дейвіс, а йому це однаково, що печені боби з грінками. — Вона встала з-за столу, підняла сумочку і з прощальним жестом сказала: — На добраніч, Руперте. Не сиди тут довго, бо тебе до смерті зайдять комарі.

— На добраніч, Керсті.

Я спостерігав, як вона виструнчена, впевненою ходою йшла по газону і потім, поскрипуючи по гравієвій доріжці, попрямувала до вхідних дверей. Я був вражений, як це часто бувало в минулому, її здоровим виглядом і міцною поставою. Мені стало ясно, чому, коли вона доглядала батька в лікарні Святого Томаса після операції на простаті, він закохався у неї. Та не легко мені було зрозуміти, чому вона закохалась у нього. «Бідолашний Філіп», «бідолашний любий»; може, в цьому постійно вживаному епітеті «бідолашний» лежала розгадка. Керсті доводилось поповнювати своїм емоційним багатством його емоційну вбогість, зовсім так, як батько мусив поповнювати своїми фінансами фінансово вбогих індійців.

Знов почався скрип кроків по гравію, який перебив мої роздуми. Це був той ледачий красень-офіціант з довгими неохайними нігтями, у недбало перекошеному тюрбані. На бляшаній таці він ніс дві пляшки пива і дві склянки, на стінках яких видніли краплі води.

— Де ваша дружина, сагібе? — запитав він. Я повинен був виправити його, але стримався.

— Їй набридло чекати і вона пішла спати.

— Дуже зайнятий сьогодні, сагібе. Я біжу сюди, я біжу туди.

Я йому не повірив. Поки ми їли обід, ресторан спорожнів, і лише дві літні американки сиділи з цілим набором флакончиків з пілюлями перед собою так, ніби ці пілюлі були частиною їхнього обіду.

— Вибачте, сагібе. Але обидві пляшки відкриті.

Поклавши підніс, він підняв свої руки рожевими долонями вгору з виразним жестом.

— Нічого, — я підписав рахунок і виїняв з кишені штанів дрібні гроші на чайові. — Я вип'ю обидві.

— Я засвітити світло для вас, сагібе? — він показав на щось, схоже на поржавілу металеву лійку, встромлену в землю отвором угору, всередині якого видніла лампа.

Я похитав головою.

— Ні, все гаразд. Дякую. Світло привабить ще більше комах.

Я покуштував пиво. Воно було теплувате, що не було звичне для Індії. Вдивляючись у безмежне небо, як це недавно робила Керсті, я почав уявляти, як вона заходить у свій номер, про який батько сказав, що він виглядає так, ніби там жила індійська міс Гевішем. Чи мій батько зараз спить під цим обідраним, запилюженим навісом, чи, може, сидить похмурий, низько опустившись в тому чи іншому прогнутому шкіряному кріслі і нервово гортає сторінки якогось путівника, роблячи виписки для завтрашнього маршруту? Я бачив в уяві, як вона стоїть позаду нього, ніжно поклавши руку йому на шию. Я також бачив, як вона навшпиньки проходить повз ліжко, де він спить і хропе, і прямує до ванної кімнати. Я уявив, як він простягає свої руки, з венами наче багрянні шнури, щоб обняти її, коли вона лягає біля нього.

Я ніколи не був з ним у близьких стосунках. І навіть у ці дні, що, здавалось, тягнуться безконечно, коли я незмінно був у його товаристві, що рідко траплялося в ті роки, коли ми жили в одному домі, ми нітрохи не зблизилися. Тоді, як і зараз, я шкодував, що не здійснив нічого такого, чим він міг би пишатися: не здобув стипендії, щоб навчатися в Оксфорді, а насилу склав іспити; не добився найвищої оцінки, а одержав лише «добре»; не написав роману чи симфонії; не одружився з жінкою, яка була б не просто багата, а рівня йому, а то й вища інтелектом; не став батьком талановитих дітей, кандидатів до Менса¹.

Враз, неждано-негадано, до мене повернувся спогад, і здавалося, ніби жовч, гірка і їдка, нахлинула в горло. У публічній школі, куди він мене віддав, бо сам колись там вчився, відбувалися літні регати, і з цієї нагоди він прибув туди з візитом; він чи то забував, чи просто нехтував актовими днями і днями відвідин батьків. Я мав брати участь у змаганнях, що називалися «Діамантові весла».

— «Діамантові весла», «Діамантові весла»? Що воно таке? — спитав він мене, ніби я збирався грати в якісь дитячі ігри. Невже він, колишній учень цієї школи, не знав, що таке «Діамантові весла»?

Але мені саме треба було йти в елінг готуватися до змагань.

— Ти тут сам даєш собі раду, правда?

Він засміявся.

— Звичайно. Ти, здається, забуваєш, що я колись тут сам вчився. Я завітаю до бібліотеки, порозмовляю зі старим Ньюкоумом, а коли почнуться змагання, піду до річки.

— А ти знаєш, куди саме?

— Я веслуванням не займався. Але добре знаю. Хіба ти цього не розумієш?

Того року я здобув перемогу в регаті «Діамантові весла». Але батько так і не бачив того.

— Мій дорогий. На жаль, я спізнився. Я пішов до бібліотеки, як казав, ну а потім втратив відчуття часу. Ньюкоум недавно дістав голограф однієї поеми Філіпа Сидні, ти мабуть його бачив, я гадаю. — Не важко здогадатися, що я навіть не знав, що таке щось існує. — Невеликий уривок. Купив в одного поміщика. Ніхто не знав про його існування. Щось незвичайне.

Через кілька років подібний випадок стався у мене з дівчиною, що була моїм першим коханням. Вона справляла свій день народження. Оскільки попередньо натякнула, що їй потрібен новий тостер, я купив їй найдорожчий, який можна було дістати.

— О Руперте! Ти просто ангел, — вигукнула вона, приймаючи від мене старанно загорнений пакунок і одночасно насуплено дивилась через моє плече, виглядаючи наступного гостя.

Потім в її невелику кімнату зайшли ще якісь гості, і вона, не розпаковуючи, кинула мій подарунок поміж пальта, капелюхи і парасольки, розкинені на її ліжку.

Коли ми потім зустрілися, вона так і не згадала мого тостера. А я купив його, коли в мене були фінансові труднощі. Але гіркота першого розчарування, яке спричинив батько, була набагато гостріша й триваліша ніж та, що

¹ Менс — лондонський клуб високоєрудованих інтелектуалів.

спричинила дівчина, зовнішність якої я, як не дивно, не можу відтворити, хоч кожна деталь її кімнати ще донині зберігається в моїй пам'яті.

...Подарунки. Коли я це пишу, мені зразу пригадується не тільки приниження, пов'язане з подарунком, але й дещо інше, що відбулося пізніше.

Коли я попросив руки в Керолайн, а вона працювала в ювелірному відділі одного з провідних аукціоністів, що продавав твори мистецтва, я щиросердечно повірив, що вона, як і я, була в матеріальній скруті. Її батько, як вона розповідала, мав якийсь будівельний заклад в одній із держав Перської затоки, з чого я, по своїй наївності, зробив висновок, що він будівельник високої кваліфікації. Я познайомився з ним незадовго до нашого шлюбу. Він з матір'ю Керолайн, яка колись була актрисою, зупинилися в готелі Клеріджа і проживали в номері «люкс», повному воскових квітів у величезних вазах. Я висловився схвально, хоч, правда, неширо, щодо їхньої краси. «Наші арабські друзі завжди дуже ширі», — сказала мати Керолайн самозадоволеним тоном, схрестивши ноги в шиколотках і склавши свої маленькі руки одна поверх другої на коліна. «Вони можуть собі це дозволити», — озвалася Керолайн з різкістю, якої я досі в неї не спостерігав.

Її батько, уродженець Глазго, мав велику квадратну голову з русявим волоссям, постриженим так коротко, що крізь нього було видно шкіру. Його образ можна було узагальнено визначити словом «крикливий». Його низький носовий голос був крикливий, його картатий костюм був крикливий, свого роду крикливість була і в відвертості та нав'язливості, з якою він виражав свої погляди, та у неделікатності, ба навіть брутальності, які він мені ставив. У найнятому ним «ягуарі» радіо просто ревіло, — його ніколи не вимикали, чи передавали поп-музику, чи новини, — так що розмовляючи, треба було кричати. «Чи не міг би ти трохи стишити, любий?» — просила його, бувало, його гарненька тендітна дружина, а Керолайн додавала: «Або, може, краще вимкнути зовсім?» Але він ні одної, ані другої не слухав.

Це була добра і щедра людина. Він обожнював Керолайн, свою єдину дитину.

— Чому вона стала на ту роботу? Я просто не розумію, — сказав він мені. — Ради Бога, хіба їй треба працювати? Вона могла була приїхати до нас і жити безжурним життям.

Очевидно він гадав, що якби вона так вчинила, то не дійшло б до заручення з таким непутящим та нікчемним типом, як я.

Невдовзі після нашого одруження, коли Керолайн переїхала з квартири на Роял авеню, де жила зі своєю подругою, до мене на Альберт-Бридж-Роуд, вона стала випитувати мене про мою покійну маму.

— Значить, вона мала готівку, — говорила вона. Подібно до батька, вона цікавилася грішми, хоча, на відміну від нього, її не цікавило ані як їх робити, ані як їх витрачати. Я кивнув головою. Вона засміялася.

— Значить, це є в родині.

— Що є в родині?

Ще не звиклий до її безпошадності, я не усвідомлював, до чого вона веде.

— Одружуватись з багатими жінками, — була її відповідь. Це був той період, коли мене самого легко можна було вразити, проте вражати з легкістю інших я не вмів. Я промовчав.

Я не мав уявлення, які фінансові домовленості існували між Керолайн та її батьком. Вона мені не сказала, а я не питав. Інколи вона висувала вимоги, які мені, при моїй скромній зарплаті, здавались непомірними: уїкенд у Парижі, дорогі квитки на концерт Джоан Сазерленд у Ковент-Гарден, нові штори для вікон у вітальні з магазину Гарві Ніколза. Коли я заперечував, вона відповідала:

— Не хвилюйся! Я не прошу тебе платити. Батько вже прислав чек.

Важко любити людину, стосовно якої не можеш бути щедрим. Я так хотів бути щедрим. І саме тому кожних два-три тижні, коли в мене залишалися гроші, я заходив у магазин і штука за штукою купував обідний сервіз фірми Розенталя. Ми колись його бачили в магазині «Фортнум», зайшовши туди підобідати після відвідання виставки в Берлінгтон-гауз.

— О, хіба це не найкраща річ, яку можна коли-небудь побачити?

Я бачив багато ще кращих речей, і навіть того ж дня у «Фортнум» були кращі сервіси фірми Розенталя. Але я сказав:

— Так, цей справді красивий.

Вона провела вказівним пальцем по обідку тарілки, що видалась мені і надто блискучою, і незвичайно гладкою.

— Яка якісна, проста і міцна робота.

Я, бувало, приходив з роботи і, задихаючись як від майже сексуального збудження, так і від подолання восьмидесяти сходинок, вигукував:

— А я щось маю для тебе!

— Ще одна штука! О, мій дорогий, ти такий добрий до мене.

— Коли в нас буде повний комплект, по дванадцять штук кожного предмета, ми запросимо гостей на обід.

— На дванадцять осіб?

— Звичайно.

— У цій квартирі? Любий, ти що, з глузду з'їхав? Якщо ти хочеш запрошувати дванадцять осіб, тоді нам доведеться шукати нову квартиру.

Саме в ту зиму я кілька тижнів хворів недугою, яку наш лікар, літня жінка, накінець визначила як «слабкий вірус», оскільки іншого діагнозу вона поставити не зуміла. Коли мене не морозило, я обливався потом. Наші вісімдесят сім сходинок тоді мені здавалися вісімсот сімома. Коли Керолайн говорила, що та чи інша її подруга, — у мене було мало друзів і до кожного з них Керолайн не проявляла зацікавлення, — запрошує нас у гості, я звичайно говорив:

— Ти йди, люба. Я ще не можу. Я так хотів би піддужчати!

Одного разу вона повернулася з вечірки, влаштованої редактором з тих незалежних журналів, що друкують численні матеріали про розкішні ресторани чи свята і реклами дорогих машин та будинків. Її очі сяяли чудним блиском і язик заплітався. Вона стояла в дверях спальні, злегка похитуючись, зодягнена в хутро з чорно-бурої лисиці, яке батько подарував їй на Різдво. (Я пам'ятаю, як мого батька приголомшило, коли вона сказала з гордістю — ні, хутро не штучне, а натуральне.)

— Ти уже в ліжку? — вона засміялася. — Ну, я гадаю, ти почуваш себе комфортно. Вона скинула з себе хутро на підлогу і наблизилася до ліжка. Деякий час все йшло добре. Але скоро я відчув небувалу досі слабкість, не тільки в м'язах і кістках, а й десь аж у самому кістковому мозку. Піт виступив мені на чолі. Я відчув, як він тонкою цівкою стікав по грудях, ніби туди пробиралася якась комаха, шукаючи виходу.

— Ох, пробач мені, пробач... Я не знаю, що зі мною робиться. Гадаю, що це той злощасний вірус.

Вона звільнилася з моїх обіймів. Очі в неї тепер блищали ще більше, а щокки палали. Вона виглядала невимовно красивою. Але так і не збудила в мені пристрасті. Вона вибралася з ліжка і стала навколішки.

— Я поспробую тебе розворушити. Це єдине, що я можу зробити. — Я пригадую, з якою витонченою майстерністю вона це робила, ні разу не торкаючись мене своїми долонями. Її руки лежали на ковдрі, обабіч моїх стегон.

— Ох, ради Бога! — врешті-решт їй довелося здатися.

Трусачись у ванній, з термометром у роті, я роздивляв своє бліде відображення у дзеркалі.

— Сто один, — вигукнув я до неї. Це було моє алібі, моє виправдання. Але вона не відповіла. Вона лежала в ліжку, повернувшись до стіни і підібгавши коліна.

Коли наступного дня я повернувся з роботи додому, — вона починала і закінчувала роботу раніше, ніж я, — вона гукнула до мене з вітальні, яка була для нас водночас і їдальнею.

— Тут для тебе сюрприз, любий! Приємний сюрприз!

Вранці цього дня вона була похмура й сердита. Коли я намагався поцілувати її, вона відвернула голову. А зараз її голос звучав бадьоро, навіть весело.

Не роздягаючись, я побіг у вітальню.

— Подивись!

Я глянув. На обідньому столі лежав, розкладений на всю стільницю, чудовий, повний обідній сервіз фірми Розенталя.

— Хіба він не чудовий? — промовила вона. — Нам залишається тільки знайти більшу квартиру і порахувати, чи буде в нас дванадцять друзів, яких можна було б запросити на входини.

Я не спускав очей із сервізу. Я відчув, як мої очі наливаються сльозами. Я намагався вмовити себе, що це просто від холодного вітру на Елберт-Бридж, через який я проходив.

— Ось чек, що прийшов від тата, — сказала вона. — Тому я подзвонила і замовила його.

Що роблять мій батько і Керсті зараз? Можливо, вони лежать, заціпенілі й нерухомі, в обіймах? Можливо, він спить з відкритим ротом і хропе, а вона сидить на дивані з книжкою, простягнувши босі ноги? А може, якраз зараз вони кохаються? Чи вони кохалися? Авжеж, напевно. Мені стало неприємно думати про це. Свідомо напруживши волю, я намагався стерти цей образ з уяви.

Я допив своє пиво, а Керстине залишив. Підводячись на ноги, я раптово відчув, що втомлений і що в мене болять усі кістки. Я повільно пішов до будинку.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Через два дні, коли ми знову вирушали в дорогу до Бальрама, у батька пропав голос. На його щоках з'явились нездорові рум'янці, що виділялись на сірому обличчі з побляклими очима. Кожен його рух потребував зусилля.

— Він категорично відмовляється поміряти температуру, — пожалілася мені Керсті тихим голосом тоді, коли батько пошепки висловлював подяку численній обслузі готелю, що оточувала машину, очевидно сподіваючись, що їм знов перепадє якась копійчина і навіть, на їхнє превелике здивування, потиснув їм руки. — І чому він такий упертий?

— Завжди такий був. Ти до цього часу мала б це збагнути.

Батько підійшов до нас. Узявши мене за руку, він промовив хрипким голосом:

— Дай щось кожному з них. Вони всі були такі ласкаві й послужливі.

Мені було прикро, але я не розділяв його думки щодо їхньої ласкавості чи послужливості.

— Гаразд! — я засунув руку в задню кишеню штанів і вийняв кілька банок. Вони потягнулись до мене, як розсіпані ошурки до магніту.

В машині я сказав:

— Тату, я хотів би, щоб ти дозволив Керсті поміряти тобі температуру.

— У мене немає ніякої температури, — відповів він роздратовано.

— Як ти можеш це знати, — включилась в розмову Керсті, — коли ти не даєш мені поміряти?

— Людина завжди відчуває, яка в неї температура. Я знаю, що в мене її немає. Такий стан горла, як у мене, — це звичайне явище в Індії. Зі мною таке колись часто бувало. Ця курява, це вона викликає його. Хіба ти не пам'ятаєш тої австралійської пари, яку ми зустрічали в Удайपुरі?

Тоді поруч з нами за обіднім столом сиділа незвичайно вродлива пара, обоє спортивної статури. Вони впадали усім в очі. Коли ми сіли за стіл, вони усміхнулись до нас. Але ми помітили, що як тільки одне хотіло другому щось сказати — що не часто бувало — вони притуляли голову до голови так, ніби щоб ми не почули. Під час обіду дівчина раптом кинула серветку на стіл і вибігла з їдальні. Хлопець спочатку засмучено дивився на опустіле місце, а потім, нахилившись до мене, — я сидів найближче, — хрипко прошепотів: «Мені здається, що моя дружина захопилася бігом підтюпцем. Я теж схопив ларингіт. Хіба так проводять медовий місяць?»

— Ну як же їх не пам'ятати! — сказала Керсті. — Ти, мабуть, також пам'ятаєш, вони казали, що приймають антибіотики.

— Людський організм має свої захисні сили.

— На всякий випадок посмокчи ось це, — сказала Керсті, відкриваючи сумочку і виймаючи кілька таблеток від кашлю.

— Вони такі гидкі на смак, — пожалівся батько, наче вередлива дитина.

— Смокчи!

Навіть у такому стані батько не міг утриматися, щоб не обернутися до нас, коли ми проїздили повз щось варте уваги.

— Он там щось цікаве... Так, це, мабуть, те місто, де, кажуть, є гарний музей... Авжеж, так. Я пригадую цю гробницю. Цікаво, що... — Часами він просив зупинитися, аби оглянути щось, що йому пригадувалося з минулого чи прочитаного за останній час. Але Керсті з твердою рішучістю, що вражала мене, не погоджувалася. Вона казала, що для нього нема нічого шкідливішого, ніж ходити і оглядати місця в таку спеку; нам краще не затримуватися; чим швидше ми доберемося до Бальрама, тим краще.

І знову ми пробиралися, то вириваючись раптово вперед, то так же раптово спиняючись, вулицями, повними машин, возів, велосипедів, пішоходів, худоби, що мляво пленталася, та бездомних собак. Раджів не переставав сигналізувати, як і всі інші водії, а батько затуляв вуха долонями.

— Який гамір! Як вони витримують усе життя цей безперервний гамір? — він уперше за весь час висловив своє незадоволення, зате ми з Керсті часто це робили.

— Вибачте, сагібе, якщо я перестану сигналізувати, я можу розчавити когонебудь.

— Так, так, звичайно, — прохрипів батько.

Раджів, який уперше побував у Бальрамі три дні тому, коли возив нас туди, і через те не знав, де знаходиться готель «Акбар-Інн», не переставав повторювати:

— Він на площі Далюзі, на площі Далюзі, — дивлячись на карту, що лежала відкрита у нього на колінах, і водночас маневруючи машиною крізь вуличний рух.

— Де ж ця площа Далюзі? — спитав я нетерпляче.

— Ось тут, на карті, сагібе.

— А де ж ми на карті?

Було ясно, що Раджів не знав, що відповісти. Керсті поклала руку на його плече.

— Раджіве, запитай когось.

Якби це сказав я, Раджів, можливо, не звернув би на це уваги, як то часто бувало, але тут він сказав чемно:

— Гаразд, мемсагіб, я запитаю.

І висунув голову у відчинене вікно і вигукнув щось до якогось старого, худючого, сухореброго чоловіка, що штовхав перед себе візок. Чоловік зупинився і ми також зупинилися. І тоді всі машини позаду нас ще несамоовітше загули. Старий похитав головою і спитав якогось молодшого чоловіка, що ніс за ноги дві худі, ще живі курки. Цей чоловік також похитав головою і звернувся до якогось обідранця. Незабаром зібралася ціла юрба людей, серед яких був повновидий, заможний на вигляд, спітнілий чоловік, зодягнений у смугастий костюм, у канарково-жовтій панамі, зі складною парасолькою на руці. Саме він врешті сказав нам, куди їхати, рисуючи дорогу на пилюці, що вкривала кузов нашої машини, а Раджів уважно слухав, стоячи позаду нього. Він сказав, що власник готелю «Акбар-Інн» — це його кузен, і що це — першокласний готель.

З рекламної вивіски готелю, яку я на мить побачив при дорозі під час нашого першого переїзду до Бальрама, в мій пам'яті залишився образ прямокутної будівлі з портиком і півкруглою доріжкою для в'їзду і виїзду. І я був дуже здивований, коли Раджів раптом скерував машину в бік якогось ніби гаража. Майже голі механіки, скупий одяг яких так же, як і їхні тіла, був забруднений мазутом, лежали під зім'ятими шасі, повзали біля двигунів, міняли шини, стукали молотками, мили та чистили машини.

— Мені не віриться, що це він.

— Так, сагібе. Це готель «Акбар-Інн», найкращий готель в Бальрамі.

Раджів висунув голову з вікна і показав пальцем угору. Я так само виглянув з вікна поруч себе. Високо над дахом будинку видніла неоковирна дерев'яна дошка з написом: «Готель «Акбар-Інн».

— Так, справді, це таки він, — я відчинив дверцята.

Вхід був збоку. Перед будинком, спершись об стіну, стояв жебрак, виставляючи вперед свою знівечену ногу, а поруч видніла милиця, обмотана

лахміттям там, де мала опиратися нога. Він стояв з простягнутою рукою і монотонно промовляв:

— Бакшиш, бакшиш!

Ми з Керсті пройшли повз нього в прохолодне фойє, а батько, збентежений, призупинився на хвилину і пробурмотів хрипким голосом:

— Ой, я не знаю... здається, я не маю... Руперте... Ех, як жаль... — казав він, нишпорячи по кишенях.

Керсті гукнула через плече, піднімаючись по бетонних сходах:

— Потім, Філіпе, ти можеш щось дати йому потім.

Протиснувшись повз мого батька, який стояв у нерішучості, Раджів гукнув угору по сходовій клітці. Негайно почулися голоси зверху, а за ними тупіт — троє хлопців збігали вниз. Вони зупинилися на мить, зустрівши мене з Керсті, потім в унісон промовивши «Вибачте, вибачте, вибачте», помчали повз нас за нашим багажем.

Ну що ж, у вестибюлі принаймні чисто. Я побачив три стільці з ратанового дерева, на одному з яких сидів, читаючи англійську газету, якийсь індієць з виглядом науковця; ратановий стіл, завалений старими журналами і брошурами, залишеними очевидно попередніми постояльцями; і старанно вирізьблену дерев'яну вішалку для капелюхів. Дебелий чоловіча, кінчики вусів якого сягали аж до його круглого підборіддя з ямочкою, незграбно підвівся з мініатюрного стільця позаду стола реєстрації, куди він якось зумів втиснутися. Колір шкіри в нього був досить світлий і його можна було прийняти за європейця. На пальці у нього був масивний перстень з вигравіруваною Зіркою Давида, що мене дуже здивувало. Він потис руку кожному з нас, спочатку батькові, потім мені і накінець Керсті. Після того він звів свої пухкі руки перед собою і злегка поклонився.

— Ми раді, що маємо честь приймати вас своїми постояльцями. Чи добре доїхали?

Відповідь дала Керсті.

— Так, дякую. Лише важко було знайти ваш готель.

— Важко? — здавалось, що він здивований.

У цю мить, задихавшись по сходах, підійшли три хлопці з нашими речами, а за ними, потороч, Раджів. Звертаючись до них, Раджів владним тоном дав їм вказівки мовою гінді, показуючи на один з кутків вестибюля, де, на його думку, треба було покласти речі. Вони швидко це виконали.

— Наш водій не місцевий, — пояснила Керсті управителеві. Потім вона здалека усміхнулася Радживу, а він усміхнувся їй у відповідь. — Річ у тім, що він живе за кілька сот миль звідси. Тому він не знав, як сюди добиратися.

— Справи ускладнилися ще й тим, що я бачив вашу рекламну вивіску при дорозі, коли в'їздити в місто з заходу, — додав я. — Отож я сподівався побачити щось... зовсім не таке.

— Не таке? — управитель здавався дещо враженим.

Я збирався пояснити йому, що існує невідповідність між тим, як виглядає ця будівля на рекламній вивісці, і тим, якою вона є насправді, але вирішив, що не варто завдавати собі клопоту. Замість того я сказав:

— У кожному разі, ми тут.

— Авжеж, ви тут, — погодився управитель. — Дозвольте мені відрекомендуватися. Я управитель цього готелю і називаюся містер Соломон.

Коли він вимовляв своє прізвище, я в думці почув ніби слабке відлуння дзвонів з минулого.

— Містер Соломон?

— Саме так, сер.

Відлуння посилювалося, ставало виразним.

— Ви мали родича, що працював на залізниці?

Він пильно дивився на мене, ледь розтуливши рота, так що було видно, що два передні зуби були вкриті золотими коронками. Очевидно він вирішив, що я наділений властивостями екстрасенса.

— Так, сер, справді, сер. Мій тато — якого вже немає серед живих, на жаль, — працював на залізниці.

— Я так і думав. Я тепер пригадую. Він був помічником мого дядька. Так. А ти пам'ятаєш, тату?

Але мій батько, вмоستившись у ратановому кріслі напроти чоловіка з виглядом науковця, що читав газету, абсолютно нічого не пам'ятав.

— Що? — він прохрипів. — Що я пам'ятаю?

Мій дядько Клод присідався до містера Соломона. Навіть зараз мені здається, ніби я чую його голос: «О, ради Бога, чоловіче!», або «Не будьте ж таким цілковитим йолопом!», або «Ворушіться же!» Містер Соломон, завжди усміхнений і охочий виконати будь-який наказ, здавалося, сприймав усе як належне, і по сьогоднішній день для мене залишається загадкою, як це так, що він ніколи не перечив. «Добре, сер, добре, сер, дуже добре, сер», — тарабанив він, бувало, як автомат, і робив свою роботу. На відміну від свого сина, він був дрібної статури, мав горбатий ніс, тонкі губи і на одній скроні багряню родимку завбільшки з десятипенсову монету. Звертаючись до мене, він казав «хлопчику», а коли говорив про мене, називав мене «маленьким чоловічком». Він був (як казав мій дядько) сином білого бізнесмена і жінки з Кашміра.

— Мій дядько був начальником залізниці. А ваш батько був його першим помічником.

— Це був містер Рейнольдз? — містер Соломон вимовив це прізвище явно без ентузіазму.

Я кивнув головою.

— Ми з батьком жили у нього деякий час тут, у Бальрамі, — я мало не сказав: «Тут померла моя мати», але щось мене стримало.

Містер Соломон проліз за стіл реєстрації.

— Чи можу я ласкаво просити вас зареєструватися, сер? — він явно не мав бажання продовжувати розмову.

Батько далі сидів у кріслі, похиливши голову і сперши чоло на руку, а ми з Керсті заповняли наші анкети.

— Ви хочете знати, яка оплата? — сказав містер Соломон, коли ми закінчили. Ми ще не встигли сказати ні слова, як він усе відтарабанив.

— Здається, зовсім недорого, — сказала Керсті, як воно і справді було.

— Моїм обов'язком є просити вас вимикати світло, коли ви виходите з кімнати. А також кондиціонер. В Індії електроенергія дуже дорога.

— Гарзд, — сказав я.

Він вручив Керсті грубезного ключа і зовсім такого ж й мені й, усміхнувшись, сказав:

— Ці ключі навряд чи можна загубити чи взяти з собою в кишені, — він насилу вибрався з-поза столу.

— Дозвольте, я вам покажу куди йти.

І тут же владним тоном гукнув мовою гінді на трьох хлопчаків, що стояли розкарячившись і тримаючи руки за спиною, ніби охороняючи наш багаж. Вони швидко взяли за валізи. — Йдемо, Філіпе!

Коли батько, злегка похитуючись, повільно підвівся і непевно ступив крок до нас, індієць, що сидів навпроти, глянув на нього з-поза газети з явним зацікавленням. Керсті приглянулася до батькового обличчя і, збагнувши, що з ним щось негаразд, насупила брови.

— Як ти почуваєшся, любий?

Батько простягнув руки, ніби збирався обняти її. Його рот відкрився. Потім він видав зі себе звук, що нагадував більше харчання, ніж стогін, схилив голову набік, його повіки шалено затріпотіли, і він упав на підлогу.

Троє хлопців з переляку відступилися. Раджів вигукнув щось нерозбірливе. Містер Соломон, звівши свої пухлі руки до щік, заволав:

— О Господи!

Керсті, напрочуд зрівноважена, прилякнула біля батька на долівці і негайно приклала пальці до пульса на зап'ястку. Я став над нею. Вона підвела очі на мене.

— Допоможи мені. Давай піднімемо його і посадимо в крісло.

Очі батька знову затріпотіли. Опісля вони широко розкрилися, з тим же виразом тривоги, що і раніше.

— Води, — звернулася Керсті до містера Соломона.

Індієць, що сидів у кріслі, тепер підвівся на ноги, все ще тримаючи газету в руках. Він дивився на батька з явною відразою. Потім став потроху підсуватися до столу реєстрації.

Містер Соломон гукнув на хлопця, що намагався втекти. Раджів підсунувся ближче. А коли ми з Керсті стали піднімати батька, він нахилився, щоб допомогти.

— А що, сагіб помирає? — запитав він мене.

— Що ти, дурню. Звичайно, що ні.

Але в той момент мене охопив невгамовний страх, що він, можливо, справді вмирає.

Батько повільно приходив до тями. Керсті приклала йому до губ склянку з водою, обідок якої був забруднений, ніби нею користувалися, і він пив, як птах, маленькими ковтками, відкинувши голову ще далі назад.

— Це через спеку, — сказав, підійшовши до нас, індієць з газетою, що весь час мовчав. — Зневоднення організму.

— Але ж тут не відчуваєш спеки, — сказала Керсті. — Тут приміщення кондиціоноване.

— Та ви ще їхали якраз у розпалі спеки, — пояснив індієць терпляче, ніби говорив до недотепа.

Накінець, підтримуваний з одного боку Керсті, а з другого мною, батько пройшов до свого номера. Кімната, подібно до вестибюля, була чиста, долівка в ній була також викладена мармуровими плитками і меблі були також з ратану.

— Лягай до ліжка! — скомандувала Керсті. Містер Соломон, Раджів і три хлопчики стояли і приглядалися крізь відчинені двері. Він послухався її наказу з легким стогоном, що трішки нагадував той звук, що навів був на нас такий жах, опустився на найближче ліжко і підтягнув одну ногу, а потім другу. Керсті нахилилася і з незвичайною ніжністю й турботливістю почала знімати з нього взуття.

Тепер містер Соломон переступив поріг.

— Я увімкнув кондиціонер, — заявив він так, ніби прийняв важливе рішення. Він підійшов до кондиціонера і відімкнув замок.

— Все гаразд, все гаразд, — прохрипів мій батько, знову нерадий, що хтось коло нього спеціально клопочеться. Містер Соломон відрегулював кондиціонер. Коли він цим займався, я подумав: цікаво, чи внесе він це в наш рахунок. Моя підозра, як виявилось згодом, була безпідставна.

— Дякую вам. Ви так добре до нас поставилися. Йому зараз потрібен лише спокій, — Керсті підійшла до дверей. Містер Соломон неохоче пішов за нею. Він звернувся до мене з запитанням:

— Ви хочете зараз подивитися свій номер?

— Згодом. Я ще трохи залишуся з батьком. Нехай хлопці тільки віднесуть туди мій багаж, — я подав йому свій ключ.

— Звичайно, сер. Підійдіть до мене до стола реєстрації, коли звільнитесь, будьте ласкаві.

Коли містер Соломон йшов перевальцем по коридору в супроводі все ще переляканих хлопців, — лише тоді, як їх уже не стало видно, я згадав, що треба було дати їм чайові, — Раджів встромив голову у відхилені двері і спитав:

— Як там мається сагіб? Чи вже все гаразд?

Його стурбованість була така щира, що я пошкодував, що крикнув на нього, коли батько лежав знеможений у вестибюлі.

— Здається, що так. Машина сьогодні нам не знадобиться. Йди і відпочинь собі. І будь ласка, на цей раз обов'язково візьми собі номер за наш рахунок. Щоб я більше не бачив, що ти спиш на підлозі.

І ніби не чуючи, що я говорю, він сказав:

— Я чекати на вас у вестибюлі, сагіб.

Потамувавши роздратованість, я сказав йому:

— Немає потреби, Раджів. Йди відпочивай.

— Я почекаю, — він відповів, ходячи по коридору.

Керсті сиділа на краю ліжка біля батька, що лежав, заплющивши очі. Вона тримала його долоню в своїй і ніби намагалася передати йому своє здоров'я і силу.

— Тобі треба піти до лікаря. Ти чув, що я сказала, Філіпе? Тобі треба піти до лікаря.

— Не обов'язково.

— Треба. Ти ж тільки подивися на себе. Ти тремтиш. У тебе, мабуть, пропасниці, — вона відпустила його руку і підвелася з ліжка. — Я зараз знайду того містера... містера Соломона, щоб тобі прислав лікаря. Негайно.

— Не треба, Керсті.

— Треба. Не сперечайся.

Він роздратовано кивав головою то вліво, то вправо, а ми двоє лише спостерігали. Потім він промовив:

— Ну, гаразд, гаразд, — раптом широко розплющив очі і, вдивляючись у стелю, сказав: — Колись тут був цей лікар, канадець. Як же його звали? — І було дивно, що в той момент ні він, ні я не могли пригадати, що він називався Джек Маккензі. — Це був добрий лікар і добра людина. А як він доглядав Айріні, ти знаєш. Але я думаю, що його зараз тут уже немає. Напевно вже давно повернувся на батьківщину.

— Я запитаю містера Соломона. Він знає, кого покликати. — Вона повернулася до мене: — Гляди за ним, поки я повернуся.

— Авжеж. Якщо ти не хочеш, щоб із Соломоном поговорив я.

— Ні. Ти залишайся тут.

Коли вона вийшла, батько підвівся і сперся на лікоть.

— Бідолашна Керсті. Мій напад, певно, налякав її.

— Він і мене налякав.

— Раптом усе навколо почало темніти так, ніби швидко-швидко, в один момент спалада ніч. — Він глянув на мене і сказав з невластивою йому різкістю: — Тобі нічого тут чекати. Йди у свій номер. Розпакуй речі.

— Я пообіцяв Керсті, що побуду, поки вона прийде.

— Скільки галасу наробили. А як ті хлопчаки витріщалися на мене. А той Соломон, як він вмикав кондиціонер! Зневоднення організму! — І знову, лягаючи на тверду подушку, він майже нечутно промимрив: — Нічого страшного.

... Нічого страшного. Це говорив не він, а моя мама, сперши підборіддя на долоню. Цей спогад виринав у моїй пам'яті, неначе льдинка, яка, заморожена таємничим способом, так міцно вросла у моє нутро, що спроба виїняти її спричиняла нестерпний біль, бо рвалися тканини живого тіла. Мовчки, спершись на край ліжка, я пильно вдивлявся у свого батька, а він тим часом знову заплющив очі. Льдинка почала танути.

В одній із кімнат скромного бунгало в Делі, вікна якого виходили у запущений садок, цей охайний, ставний чоловік з красивою, але надміру великою головою стукав на друкарській машинці, стрічку якої завжди міняла його дружина. Їхній семирічний хлопчик грався дитячою тенісною ракеткою і м'ячиком, вдаряючи м'ячиком об стіну бунгало, а коли м'ячик відскакував назад, він влучав у нього з нескрибним умінням, завдяки якому він згодом став умілим тенісистом у підготовчій, а згодом у середній школі.

Чоловік припинив друкувати, і його голова з'явилася у вікні. Він ніколи не звертався до хлопчика сердитим тоном, хоч і сердився, як, приміром, зараз.

— Гей, Руперте, піди, будь ласка, пограйся з другого боку будинку. Ти гарний хлопчик. Я намагаюся працювати. Зрозумій, робота важлива. Дуже важко зосередитися, коли м'ячик стукає: і ти тупцяєш по гравію.

Без єдиного слова хлопчик підібрав м'яч і, човгаючи ногами по гравію, повільно почвалав на той бік будинку. Це почула мати, що відпочивала на ліжку; вона встала і підійшла до балконних дверей. Це була жінка невисокого зросту, худа, елегантна навіть босоніж і у надто великому, як на неї, японському шовковому кімоно, яке вона, схопившись з ліжка, накинула на себе.

— Тато каже, щоб я не грався на тім боці будинку. Він каже, це заважає йому писати.

— А ти грайся на цім боці.

— Тоді я заважатиму тобі.

— Це нічого. Я просто лежала, не спала.

— Але лікар казав, що тобі треба відпочивати кожного дня. Правда ж?

— Він усе перебільшує. — Це не був той молодий канадський місіонер, що прибув двома роками пізніше, а ірландець, — очі в нього сльозилися, облич-

чя було пористе, — який завжди чекав, щоб йому після виклику налили скляночку віскі. — Ти не хочеш спробувати покататися знов на велосипеді?

Два дні тому його батьки з нагоди дня народження подарували йому те, що тоді називалося «казкове колесо». Він тоді ще не навчився на ньому їздити.

— Якщо ти не хочеш відпочивати, матусю.

— Мені вже набридло відпочивати. Буде досить часу відпочивати в могилі. (Чи вона справді сказала це, чи ці слова були лише витвором того, що батько називав «творча пам'ять», коли, бувало, ловив мене на словах, що розходились з буквальною правдою.)

— Ти дістань велосипед, а я буду тут за хвилинку — тільки одягну халат і щось узую.

Хлопчик обережно викотив блискучий новий велосипед з повітки, покритої поржавілою рифленою бляхою, де павуки гойдалися в павутинні від протягу, що виникав, коли відчинялися двері, і де пахло пліснявою та каналізацією, що важко було пояснити, оскільки поблизу не було стічних труб.

Його мати вийшла крізь скляні двері, зодягнена в білу бавовняну сукню з таким глибоким декольте, що було видно ключицю. Вона завжди була в стані непомірної веселості, що, як він згодом збагнув, було класичним симптомом її недуги.

— Залазь! — одну руку вона поклала на сидіння, а другу — на кермо. — Правильно. А тепер тримайся міцно за кермо і постав ноги на педалі, на обидві педалі.

Від неї линув такий приємний запах, як від тих багряних квітів, що обвивали всю веранду, але в цьому приємному запахові відчувалась якась гіркота, і це йому пригадалось два роки пізніше, коли він їхав на іншому велосипеді, на цей раз як пасажир, і йому довелося вдихати природний запах поту канадського місіонера.

— А тепер — вперед! Натискай педалі! Давай-давай! Працюй ногами.

Він нестямно налягав на педалі, нахилиючись над кермом так, що щокоему мало не торкався її руки; від завзятості його обличчя напружилось і насупилось, а ноги працювали, як поршні.

— Так, так, чудово, — вигукувала вона. — В тебе вже виходить. Не зупиняйся! Вперед!

Вони проїхали по гравію одне коло, друге, третє. Вона сміялася від безмежної радості за їхній успіх і лише лівою рукою підтримувала сидіння заради безпеки.

— Так, так, чудово!

Та вмить вона зупинилася, намагаючись утримати велосипед з хлопцем на сидінні у рівновазі. Але коли вона раптом закашляла, велосипед вихопився їй з рук, зірвався вбік і перекинувся. Хлопчик лежав розпластаний на гравію, благально споглядаючи на жінку, що, скулившись майже вдвоє, здригалася від кашлю, прикриваючи рот долонею. Вона гикнула, як при блюванні, і втупилась у нього поглядом, переляканим і благальним. Потім з-понад спідньої губи на руку спокійно, як здалось хлопцеві, потекла кров.

Вона відвернулася, збентежена не лише тим, що сталося з нею, але й тим, що це сталося в його присутності.

Хоч його лікоть і гомілка були подряпані, він збіг з гравієвої доріжки і подався за нею, коли вона квапливо прямувала до будинку. — Мамусю, що з тобою?

Відвернувши в бік голову і дивно зігнувшись, вона хрипко, ніби крізь кров, відповіла.

— Нічого страшного. Нічого страшного. — Ці її слова і слова батька, вимовлені більше ніж двадцять років згодом, тепер так міцно зімкнулися, наче пружка пояса. Цей пояс раптом почав затягувати мою душу.

Мені невідомо, що саме цей охайний, ставний чоловік з надмірно великою, але красивою головою, друкував на машинці, коли він виглянув у вікно і, ховаючи за ввічливими словами своє роздратування, велів мені йти гратися кудись в інше місце. Це, можливо, був роман про Індію, який, за його словами, він колись розпочав писати, а згодом покинув, тому що «Е. М. Фостер, мені здається, уже давно все це сказав». А може, це був твір про архіте-

ктуру, з якого відомий мені був тільки заголовок: «Заморожена музика». У всякому разі, йому було однаково байдуже і те, що його синок з тенісною ракеткою послунався і пішов туди, де його не буде чути, як і те, що його дружина, нехтуючи пересторогою швейцарського лікаря-спеціаліста, все ж поїхала з чоловіком в ту країну, де їй судилось померти. Обидві жертви, як мала, так і велика, не справляли на нього враження. Та сонце вже заходило, і роботи в садку ніколи не судилось завершитися.

Він розплющив очі і спіймав мій зосереджений погляд.

— Чому ти так дивишся на мене?

В його голосі відчувалися і переляк, і гнів. Яким чином він, з заплушченими очима, здогадався, що я пильно вдивляюся в нього, зіставляючи сіре, пооране зморшками і споганене плямою на щоці обличчя з повновидим, гладким і здоровим обличчям, що стільки років тому появилось у вікні того скромного бунгало в Делі.

— Хіба я дивився? Я просто замислився, ось і все. Я був думками далеко в просторі і часі.

— І я також, — він сказав несподівано, але без уточнень.

Керсті повернулася і повідомила:

— Канадська місія все ще існує, але там немає жодного лікаря. Тільки одна особа — Веллакотт — здається, так її назвав Соломон.

— Так, Веллакотт, — сказав батько, ніби крізь сон. Я зрозумів, що в нього висока температура. — Я пригадую Веллакотта. То порядна людина. Трохи пихатий, але порядний.

Я підвівся з ліжка. Тепер Керсті сіла біля нього, знову беручи батькову руку в свою.

— Зараз прийде лікар-індієць. Соломон каже, що це добрий лікар. «Найвищого класу», — так він висловився. Він деякий час працював в Англії. Його прізвище да Коста. Воно звучить зовсім не по-індійському, правда?

— По-гоанськи. — Згодом батько додав: — З Гоа походять найкращі кухарі. Я сподіваюся, що він не зробить з мене печеної гуски. — Він засміявся зі свого плоского жарту, і цей сміх в його запаленому горлі зазвучав, як булькіт.

Керсті підвелася і підійшла до меншої із своїх валіз.

— А зараз я поміряю тобі температуру.

Я знав цей тон, тон професійної медсестри. Вона нечасто говорила таким тоном, але коли говорила, це означало, що не можна було їй заперечувати. Батько також це знав і не сперечався.

Оскільки вона мала звичку пакувати все до ладу, як і до ладу вона жила все своє життя, їй не було важко відшукати спершу свою медичну аптечку, а в ній — термометр у блискучому металевому футлярчику.

Поки батько лежав, похмурий і покірний, з термометром під язиком, Керсті звернулася до мене:

— А ти не хочеш піти до свого номера?

Я сприйняв це як хитрість, щоб утаїти від мене його температуру.

— Спершу подивимось, яка температура.

Вона роздивлялася термометр до світла, що ледь проходило крізь жалюзі.

— Я так і думала.

— Скільки? — спитав батько.

— Більше ніж повинно бути. — І вона знову дала мені зрозуміти, що хоче, аби я пішов: — Облаштуй свою кімнату. Я тобі розповім, що скаже лікар.

— Невже мені тут нема чого робити?

Схиливши голову набік і чарівно усміхнувшись, вона сказала:

— Дякую тобі, Руперте. Краще, хай Філіп поспить. А я допишу свій щоденник. Бо я давно не писала.

Колись вона залишила цей щоденник на столі, за яким ми сиділи в саду нашого готелю в Агрі, і пішла подивитися, чи батько вже прокинувся після пообіднього відпочинку. Я нишком відкрив і глянув, чи не знайду в ньому чогось інтригуючого, а можливо, навіть того, що дискредитує цю жінку, яка вже починала витісняти з моєї голови колись неодмінно присутній образ дружини, що покинула мене. Але там були тільки записи акуратною, ясною та впевненою, як сама авторка, рукою: що ми їли, скільки миль проїхали, яка

температура, які храми, які палаци відвідали, в яких печерах побували, скільки коштували сувеніри, скільки коштували напої, харчі, готельні номери. Очевидно, що ці банальні, неістотні факти, записані з такою скрупульозністю, мало що про неї говорили.

Коли я підійшов до реєстратури сказати Соломонові, що готовий подивитися свій номер, там стояв якийсь чоловік, тримаючи в руці шкіряний дипломат з секретним замком. Я відразу догадався, що це доктор да Коста. Він був одягнений не у звичайні штани і сорочку з відкритим коміром, які носять освічені індійці, а у бежевий костюм з сирого шовку і темно-коричневу краватку, також з сирого шовку. На ногах були чудові мокасини, а на носі окуляри у важкій сталевій оправі, які, як я здогадувався, були німецького виробу. Перше враження було, що це людина м'якої вдачі, та потім відчулося — це сильна особистість, а його спершу податлива рука, коли я її тиснув, стала тверда.

Як більшість лікарів, він не зважав ні на те, що говорив батько, ні на те, що говорила Керсті стосовно діагнозу. Він навіть, як здавалось, не хотів, щоб батько розповів про симптоми своєї хвороби. І тільки коли Керсті вжила слово «ругехіа», він звернув на неї увагу і здивовано підвів очі, припиняючи на мить огляд батькового горла. Адже він не знав про те, що в минулому вона була медсестрою.

Накінець, відійшовши від ліжка хворого, він зняв стетоскоп.

— Стрептококова інфекція горла. Поширена серед відвідувачів Індії. Я випишу рецепт на антибіотик. Хтось із служників віднесе його в аптеку. Хай він полоще горло водою і сіллю. Саме це, вода і сіль. Найкращий засіб.

Коли він сів на підвіконня з рецептурним блокнотом, примостивши його на коліні, Керсті спитала:

— Скільки з нас, докторе да Коста?

Він глянув на неї і сказав коротко:

— Сорок рупій.

— Сорок рупій! — така незначна сума ошелешила і мене, і Керсті.

— Так. Сорок рупій, — виписавши рецепт, він став закручувати ковпачок на своїй старомодній авторучці. — Це стільки, скільки я беру зі своїх пацієнтів-індійців.

Керсті збентежилася:

— Мені здається, що це не дуже багато. Здається, це надто мало, — сказала вона.

— Так. Це справді дуже мало. Але я так беру зі своїх індійських пацієнтів. Тому я повинен брати з вас так само.

— Але ж ми готові б... — почала Керсті.

Він різко обірвав її.

— Сорок рупій.

Керсті вийняла гроші з сумочки.

— Ми безмежно вдячні, — вона простягнула їх йому.

Взявши банкноти без слова подяки, він поклав їх до верхньої кишені своєї куртки. А потім сказав:

— Якщо йому не буде краще до завтра, хай містер Соломон викличе мене знову. Але, на мою думку, такої необхідності не буде.

Розпакувавши речі у своєму малому, непоказному, але привітно чистому номері, я повернувся до батька і Керсті. На мій стукіт Керсті відчинила двері і, приклавши палець до губ, прошепотіла:

— Він прийняв першу дозу ліків і зараз спить.

— Оскільки спека спадає, я хотів би вийти погуляти. Що ти збираєшся робити?

Моє запитання здивувало, навіть вразило її.

— Залишуся з ним, звичайно.

Роздратований тим, що вона воліє сидіти у малому, недостатньо кондиціонованому приміщенні біля батька, який спокійно спить, ніж піти зі мною познайомитися з містом, я мало не сказав: «Він же не при смерті». Але я тільки промовив:

— Ну, звичайно. А йому ще щось потрібно?

— Мабуть, ні. Я просила Раджіва купити йому мінеральної води — тут у

них, здається, її немає. І декілька бананів — йому чомусь захотілося бананів, хоч ти знаєш, він їх звичайно не їсть.

У холі, коли я проходив, містер Соломон був говіркіший і привітніший, ніж тоді, коли ми прибули.

— Як там ваш батько? — спитав він, коли я вручав йому ключ від свого номера.

— Спить.

— Доктор да Коста — дуже хороша людина. Ви можете цілком покласти-ся на нього. Не хвилюйтеся.

— Так. Він, як на мене, дуже тямущий.

— Йому немає потреби працювати. Його батько — багата людина, комерсант. Він мав нагоду працювати в Англії. Але він приїхав назад сюди, до Бальрама. — А коли я повернувся, щоб іти, він продовжив: — Значить, містер Рейнольдз — це був ваш дядько?

— Саме так. Брат моєї матері.

Взявшись під свої дебелі боки, він так зареготав, що його повні щоки аж затремтіли.

— Мій тато боявся містера Рейнольдза. Я тоді йому говорив — будучи ще молодим хлопцем: «Тату, чому ти так боїшся містера Рейнольдза? Незабаром містер Рейнольдз та інші магнати будуть виметені з Індії». Але мій тато далі боявся, завжди боявся.

— Я також його боявся.

— Ви? — він не хотів вірити.

— Я був тоді ще дитиною.

— Справді, ви були ще дитиною. Але скажіть мені, як міг такий дорослий чоловік, як мій тато, бути постійно в стані нестямного страху від того, що скаже чи подумає містер Рейнольдз?

Він запитав мене. Та я не знав, що відповісти.

І тут я попросив містера Соломона пояснити мені, де розташована канадська місія. Він поклав перед собою записник і, нахилившись над столом, почав олівцем рисувати для мене план. Потім зупинився, глянув на мене і сказав:

— У вас є водій. Чому б вам не взяти його з собою? Це буде набагато легше.

— Та він, мабуть, зараз відпочиває.

— Це нічого. Цей хлопець, — він показав на хлопця, що, спершись на стіну біля сходів, мовчки спостерігав і слухав, — може піти і розбудити його. Зовсім просто.

— Ні, ні. Хай спить.

— Не треба давати попуску цим людям. Вони не звикли до цього. Нітрохи. — Я зрозумів, що його хлопці ніколи не знають попуску з його боку.

Хоча було вже після п'ятої, приблизно той самий час, коли ми проїздили через Бальрам під час нашого першого короткочасного візиту, в повітрі все ще відчувалася спека. Коли я на хвилинку зупинився під дрантивим навісом біля входу в готель, жебрак з висохлою ногою, виставленою вперед, і з милицею поруч, промовив хрипким і благальним голосом:

— Сагібе, сагібе! Подайте нещасному милостиню! — Я викинув пару монет з кишені штанів і кинув йому. Коли недавно я так кинув монети, батько прочитав мені мораль. «Не годиться так кидати гроші, Руперте. Клади йому в руку. Це так безсердечно — кидати гроші». Це було безсердечно, тому що я був безсердечний і прагнув поводитися безсердечно.

Це була пора, коли напівголі фабричні робітники групами по троє, четверо чи п'ятеро поверталися до роботи з полуденного перепочинку. І мені подумалося, як це часто бувало в Індії, що тут надзвичайно рідко можна побачити людину, усамітнену з власної волі. Якись два робітники пильно приглядалися до мене, чого ніколи не трапилося б у таких туристичних центрах, як Агра, Делі чи Джайпур. Це, мабуть, тому, що білі звичайно не відвідують Бальрама, а саме місто згадується в путівниках лише через те, що тут поблизу є форт і палац.

Я ще раз подивився на план, накреслений містером Соломоном, і виру-

шив у дорогу. І чи то він не так нарисовав дорогу, чи я не дотримався його плану, але невдовзі я заблукав. З головної дороги, переповненої машинами та пішоходами, я звернув на вузьку вулицю з крамничками по обидва боки, де у висохлому рівчаку ремигала корова, а високо на деревах, що затінювали застоялий ставок, де голі-наголо купалися пузаті дітлахи, базікали мавпи. З цієї вузької вулички я звернув у ще вужчу, майже таку, як стежечка, де також був рівчак, але з мерехтливою водою. Я глянув у рівчак, а в той момент там пливла велика грудка людського посліду. Я пригадав, що дядько колись говорив: «Тут господарювання засноване на лайні. Тваринне лайно, людське лайно. Лайно зігріває не тільки їхні кухонні печі, але й їх життя. Вони удобрюють ним свої поля, будують з нього доми. А коли вони помирають, то не кажуть «із землі постав й у землю пішов», а «з лайна постав і в лайно пішов».

Десь недалеко щебетала невидима пташка. Я підвів очі вгору на крони дерев, на все ще паленіюче небо, що проглядало крізь сплетіння гілок, шукаючи, де вона, бо спів її спадав на мої шоки, повіки і губи. Це була мить неповторної, захоплюючої краси, яка в Індії безперервно виринає з-посеред моря лайна.

Я таки заблукав. Але для мене це не мало значення. Я йшов далі. Якщо під'їде таксі, моторний рикша чи навіть кінний візок, я сяду й поїду. Якщо ні, то мені доведеться йти дорогою вздовж смердючого рівчака. Може, мені пощастить, і ця пташка знов віртуозно заведе свої трелі десь мені над головою.

Аж тут раптом удаліні, над величезним звалищем сміття, серед якого сліпучим блиском сяяли уламки металу, очевидно, такого пекучого, що не можна було до нього доторкнутися, я уздрів ледь-ледь нахилений праворуч, саме так, як я його запам'ятав, Похилий Шпиль Бальрама. Але як усе, що пригадуєш з дитинства, він здавався набагато меншим, ніби макет того, що існувало колись. Я рушив у його напрямку поміж звалища машин, велосипедів, холодильників, кухонних грубок, незважаючи на вивіску мовою гінді і внизу по-англійськи: «Приватна зона. Не заходити!»

Коли я стояв біля відчинених воріт місії, пильно вдивляючись у двір, я помітив, що сад, в якому ми з Клайвом Веллакотом колись гралися в шумні та дикі ігри, що часто закінчувалися бійкою, також дивно змалів. Невже це справді той високий, крутий берег, що зараз, як незначна похилість, простягався між купкою дерев і газоном, порослим бур'яном, з якого ми скочувались з диким вереском від радісного збудження? Невже це те фігове дерево, що, як і тоді здавалося, розкинуло на кілька акрів свої віти, в гущі яких ми бувало ховалися один від одного і від дорослих? Я спочатку здивувався, а потім мене огорнув страх. Найважчою зрадою є зрада пам'яті. Я мав намір звернути на гравієву доріжку, подзвонити у дзвінок і спитати, чи можу бачити містера Веллакотта. Але мені не вистачило рішучості. Колись іншим разом, з батьком і з Керсті.

Я подався назад. І тоді раптом неначе якась невидима рука сіпнула мене. Я повернувся. Я ж забув розшукати бунгало Джека Маккензі з його кімнатою, повною радіоапаратури, під вікном якої колись чекали його нетерплячі пацієнти. Я розглянувся навкруги. Не було ні найменшого сліду бунгало. Що з ним сталося? Чи його спалили? Чи перенесли по цеглині на інше місце? Чи, може, та «творча пам'ять», в якій мене так часто звинувачував батько, збудувала в моїй уяві це бунгало, поставила кухонний стіл у вітальні, а на кухонному столі поклала два радіоприймачі, гучномовець, трансформатор, сувій дроту та різні деталі, а потім посадила з одного боку дебелого, ластатого, спітнілого канадця, а з другого — малого, цупкого хлопчину — англійця з русявим чубчиком на чолі?

Я ніби чув його голос, що спитав: «Справді?», а тоді мій голос дитячим дискантом з таким же трансатлантичним акцентом відповів: «Справді». Невже ні один з тих двох голосів ніколи не вимовив слова в той час і на тому місці?

- Я не знаю, чи маю право залишати його.
- Ти ж кажеш, що температура в нього спадає.
- Спадає, але ще не спала.

Мене дратувала безмежна турбота, яку Керсті проявляла до мого батька, ніби до смертельно хворої дитини.

— До одруження з тобою він чудово давав собі раду сам, коли був хворий. Моя тітка, звичайно, і не збиралася доглядати його. Добре, якщо вона погоджувалася господарювати в домі. А зараз, на мою думку, його стан не викликає серйозної тривоги.

Керсті насупила брови. Вона вагалася щодо вибору між моїм батьком і мною.

— Біля його ліжка є дзвінок. Ми можемо попросити Соломона прийти і подивитися, як він тут почувається. Він же спить весь час. Йому не треба нікого для товариства.

Керсті знову насупила брови, вдивляючись у цементну долівку коридора.

— Ну, гаразд, — сказала вона накінець, ніби поступаючись робила мені добру послугу. — Я зайду до нього й скажу йому.

Вона залишила двері до спальні прочиненими, щоб я чув, що вона говорить, але її голос був такий тихий, що я нічого не розібрав. Я лише почув, що він, перебиваючи її, сказав:

— Звичайно, тобі треба йти. Не варто гаяти час в Індії біля ліжка хворого. Але не йди оглядати палац Меляваді. Почекай мене. Я дуже хочу його побачити знову. Він усі ці роки чітко живе в моїй пам'яті. Магарані дуже здружилася з Айріні, і ми часто з нею ходили туди гуляти, коли в неї була ремісія.

Коли Керсті накінець повернулася, вона заговорила тоном, в якому звучали і спантеличення, і каяття.

— Він ніби не заперечує.

— Звичайно, що ні. Чому б він мав заперечувати? Тобі треба враховувати, що він звик роками бути сам.

Я мало не сказав: «Роками волів бути сам». Часто, коли він збирався йти до театру, чи провести день на відпочинку, чи просто піти на прогулянку, я, бувало, говорив йому, не тому що я хотів бути з ним, а тому що мені його було шкода: «Ти не хотів би, щоб я пішов з тобою?» У відповідь він звичайно солодко посміхався і говорив: «Хіба що ти справді хочеш йти. Мені зовсім добре одному». Мені, правду мовити, не хотілося йти, і я, знаючи, що він добре себе почуває на самоті, не наполягав.

У вестибюлі, перевисивши через плече свого старомодного «кодака», Керсті сказала:

— То куди ж ми йдемо?

Я засміявся.

— Не маю найменшого уявлення. Палац виключається, а в путівнику більш нічого немає. — Раптом мені в голові майнула ідея: — Я знаю! Я хочу побачити будинок, де колись жив мій дядько, де померла моя мати. А може, це тобі буде нецікаво?

— Немає сумніву, що буде цікаво. Але чи не варто нам почекати, доки Філіп одужає? Він напевно захоче туди піти.

Не знаю чому, але мені не хотілося розділяти з батьком моє перше враження від цього дому, що тьмяним образом зберігалось в моїй пам'яті, а зараз, з кожною годиною перебування у Бальрамі, ставало все чіткішим і чіткішим, зовсім як давній магнітофонний запис відновлює своє первісне досконале звучання, коли його переносимо на цифровий диск. Цей дім — чи радше пам'ять про дім — належить мені і, якимсь чином, моїй покійній матері. Я відчував потаємну нестямну підозру, що батько може привласнити собі хоч частину її.

— Ми попередньо розвідаємо. Чому б ні? А потім, коли він захоче побачити, ми зможемо піти знову.

— А може, його вже немає?

Так, зовсім можливо, що його вже не було, як бунгало Маккензі. А можливо, — мені знову прийшла в голову та дивна ідея, що виникла, коли я шукав це бунгало, — можливо, цей дім існував тільки в моїй уяві.

— Як нам туди дістатися?

Мені відлягло від серця, коли вона так непомітно стала не на батькову, а на мою сторону.

— Я запитаю у Соломона.

Містер Соломон висловив явне несхвалення щодо нашої поїздки туди.

— Чого вам туди їхати? — про причину можна було здогадатися. — Цей будинок зовсім не такий, як був. Ви його не впізнаєте.

— Так, але мені все ж цікаво було б його побачити. Ми там у дядька прожили декілька тижнів. — І тут я усвідомив, що не знаю, скільки тижнів ми там були. Мені, тоді ще дитині, це здавалося безконечним періодом блаженства, яке час від часу затьмарювало зростаюче усвідомлення хвороби моєї матері, що лежала в темній кімнаті, заштореній від сонячного світла, і за якою постійно доглядала одна або дві сестри милосердя, євразійки Джесси і Бетті. — Там померла моя мама, — додав я, виявляючи те, що раніше перед ним затаїв.

— Так, я знаю. — Звідки він це знав? Мабуть з тих балачок, які він вів з самого нашого приїзду про родичів містера Рейнольдза зі старими друзями його, тоді вже покійного, батька. — Але вам треба знати, що цей будинок усе належить залізниці і в ньому живе три чи чотири родини залізничників. Це інженери, люди з освітою, ви розумієте. Вони спільно користуються цим будинком.

— Я гадаю, що нам пора рушати. Як нам туди добратися?

— Ви поїдете своєю машиною?

Я глянув на Керсті.

— Можна й машиною, — відповіла вона.

Раджів сидів у вестибюлі позаду, чекаючи наших розпоряджень. Це був зовсім не той Раджів, поважний і стурбований, якого ми знали. Він веселив двох хлопчаків, що чергували, і доводив їх до сказаного сміху.

Містер Соломон глибоко вдихнув повітря, відкриваючи широко рот, з якого заблищали дві золоті коронки.

— Ну гаразд.

Так нерado він міг би був погодитися на те, щоб ми тримали собаку в одній із наших кімнат або щоб усі спали в одному ліжку. Звернувши свій погляд на Раджива, він покликав його до себе, ляснувши голосно пальцями. Ми ніколи б не дозволили собі кликати його таким чином.

Він почав по-англійськи пояснювати, як добратися до Сент-Ленардза. Я пригадав, що так колись називали той будинок, що був намальований, білий по темно-зеленому, на воротах перед гравієвою доріжкою. Здавалось дивним, що пам'ять про цей фешенебельний курорт Південного Берега збереглася в цих краях так довго після того, як британці вибралися звідси.

За Бальрамом, який ми щойно проїхали і який я пройшов пішки попереднього дня, височів хвилястий зелений пагорб. У міру того, як ми наближалися до нього, мені стало ясно, чому мій батько, коли ми вперше заїхали в місто, так завзято переконував нас, що «справжній Бальрам» — це чудове місто. Вузькі смердючі вулиці з крамничками по обидва боки, освітленими вночі газовими лампами, невикінчені бетонні будівлі, з яких виступали іржаві арматурні пруті, неначе цілий ліс телевізійних антен, кволі дерева, потріскана бруківка, халабуди, споруджені зі старих ящиків та рифленої бляхи, напівголі животаті дітлахи, докучливі жебраки зі своїми жакливими каліцтвами, невгамовні люди, що в боротьбі за життя виштовхують один одного, як та риба, що тягнеться вгору за повітрям у переповненому ставку, де залишилося не більше одного чи двох дюймів води, — це все була, мабуть, якась потворна ілюзія, а реальним було лише мале зелене передмістя, збудоване для того, щоб у ньому селився панівний клас.

Дорога була широка, і худоба по ній не пленталася. Деякі садиби, на воротах яких видніли назви: Балморал, Вудлендз, Крофт, Маунт-Плезант, були до краю запущені, зате інші були красиві і милували око своїм багатством яскравих кольорів.

— Десь тут ми мали б проїжджати майдан. Потім буде головна пошта.

Я добре пам'ятав майдан, але ніякої пошти не пригадував, хоч напевно не раз проїжджав біля неї. Раджів знову поглянув на план міста, намальований для нього містером Соломоном на тильній стороні конверта фірми, що торгувала шкурами буйволів.

Всю дорогу ми з Керсті сиділи мовчки поруч. Але я відчував, ніби наші

тіла, які ні разу не зіткнулися одне з одним, вели між собою якусь збуджену, розвідувальну розмову, напружуючи кожен нерв.

Раптом вона перебила мовчанку.

— Чому твій дядько назвав цей будинок Сент-Ленардз?

— Я думаю, що це не він назвав його так. Хтось ще задовго до того, як він прибув до Бальрама, дав йому таку назву.

— Дивно і навіть боляче подумати, що хтось, хто прибув сюди багато років тому, мабуть задовго до того, як ти чи я народилися, так щемко відчув тугу за Сент-Ленардзом, що назвав цим іменем свій дім. А хто він, власне, був, Сент-Ленардз?

— Не маю уявлення.

— Ми вже прибули, сагібе. — Раджів ніколи й не пробував оголошувати: «Ми вже прибули, мемсагіб». Йому також ніколи не спадало на думку питати Керсті, куди везти нас далі.

Фарба на воротах так злущилася, що я зміг тільки розгледіти Сент-Ле... Гравієва доріжка, проходячи по якій, я, бувало, бачив двох садівників, що, сидючи навпочіпки в одних тільки пов'язках на стегнах, голими руками викопували і виривали бур'яни, зараз була покрита зеленувато-жовтою порослю. З лівого боку доріжки, де колись був газон, зараз простягалися дві запустілі ділянки землі, відокремлені одна від одної і від доріжки колючим дротом, що виглядав, наче гірлянди з клубочків вовни для в'язання. Праворуч все ще можна було побачити сліди тенісного корта.

У надвечірню пору, після того, як уночі померла моя мама, дві сестрички милосердя Джессі і Бетті вийшли на тенісний корт, щоб трішки погратися м'ячиком та розслабитись, а я в той час лежав на животі, підперши підборіддя руками, і спостерігав за ними. Раптом з дому вибіг дядько і крикнув на цих темношкірих незграбних дівчат: «Ви що, зовсім втратили почуття людяності? Граєте в теніс у такий день?» Не кажучи ні слова і навіть не підбравши м'ячика, дівчата, перелякані й принижені, швидко побігли додому, опустивши голови. Я підвівся на ноги. Тоді до мене підійшов мій дядько і, поклавши руку на плече, промовив зовсім іншим голосом, сумним і тихим: «Зайдімо всередину. Ходімо зі мною!..»

А тепер на цьому місці стояла дощана гойдалка і на ній сиділо боком маленьке дівчатко, а біля нього стояв хлопчик. Діти мали на ногах однакові білі черевички, зашнуровані на підйомі, і були зодягнені у бездоганно випране і вигладжене біле вбрання. Вони виглядали так, ніби мали зніматися для реклами прального порошку. Поблизу лежала перекинута боком дитяча педальна машина без одного колеса.

Позаду височів будинок з колись бездоганим, а зараз порепаним і пощербленим фасадом, з-під облущеної штукатурки якого виглядала гола цегла. Він мені здався таким малим — чи треба про це говорити? — що те, що в моїй пам'яті збереглося як палац, мало тепер вигляд бунгало з доби Едварда, які справді можна побачити у Сент-Ленардзі.

Ми сиділи в машині і дивилися крізь вікно. Раджів вийшов і, приклавши руку до дверцят біля мене, якимось дивно завагався, перед тим, як відчинити.

— Ви хочете вийти? — він сказав це так, ніби був впевнений, що я скажу «ні».

Чи треба було просити, щоб він провіз нас крізь напіввідчинені ворота аж до будинку, як це колись робив дядьків водій-сікх, розкішний у своїй коричневій уніформі з золотим позументом на манжетах і навколо коміра, і в своєму тюрбані, що виглядав, наче величезний чайниковий чохлак, з емблемою залізниці на ньому? Ні. Я вирішив, що краще, якщо ми самі пройдемо туди.

— Йдемо пішки, — сказав я Керсті, вибираючись з машини.

— Гаразд, — погодилася вона. — Так буде набагато краще.

Коли ми скриплячи проходили по гравію, за нами мовчки і непорушно спостерігали цих двоє діточок, явних євразійців. Вони обидвоє мали чудовий колір шкіри. Це був колір мунштука зі слоновової кістки, дещо притемнений нікотинном; такий колір шкіри мав містер Сінг, той, що не зумів знайти нам вільних номерів у готелі в Індорі. Обидвоє мали незвичайно довгі шиї і дуже тонкі ноги та руки, що справляло враження, ніби вони дуже тендітні.

Дзвінка там не було. Я пам'ятав, що його там ніколи не було. В минуло-

му, коли приходили відвідувачі, вони відчиняли передні двері, які ніколи не замикалися на замок, а потім внутрішні сітчані двері, і гукали: «Тут є хто-небудь?», і тоді вибігав хтось з прислуги. Я завагався, чи мені тепер не відчинити двері і не гукнути: «Тут хто-небудь є?», як ті відвідувачі з-перед двадцяти років. Я вирішив постукати. Ніхто не вийшов. Я постукав знову.

Зрештою до дверей підійшла жінка зі шкірою темнішого кольору, ніж діти, але такої ж тендітної краси. Вона мала на ногах капці, оздоблені перлинками, такі, які, я пригадую, носила колись моя мама, і була зодягнена в квітасте шовкове кімоно, яке вона притримувала однією рукою, оскільки не було пояса. Її волосся було в бігудях.

— Чого вам треба? — питання було сказане мляво і байдуже.

Я пояснив мету нашого візиту. Колись давно, ще дитиною, я жив тут і колись давно тут померла моя мати. Чи могли б ми оглянути будинок?

— Ви можете подивитися наші квартири, якщо бажаєте, — вона зверталася до нас нейтрально, ані дружньо, ані вороже. Можливо, вона прийняла нас за майбутніх покупців, що прибули без попередження майнового агента. — Але я знаю, що місіс Тейлор вийшла на базар і Оуенів немає вдома.

— То це ті, хто живуть у цих... квартирах? — я не знав, як це назвати.

— Саме так. Мій чоловік працює на залізниці. І містер Тейлор, і обоє Оуенів також.

— Це залізничний будиночок, правда?

— Авжеж.

— Мій дядько працював на залізниці. Ми тоді жили у нього.

Чи мені сказати їй, що мій дядько був начальником залізниці? Краще ні. Так чи інакше, вона не виявляла зацікавлення дізнатися що-небудь ні про нього, ні про нас.

— Я не зовсім розумію, що ви хочете побачити.

Повернувшись до нас спиною, вона подалася в коридор, що нагадував печеру. Ми пішли слідом за нею.

— Ну, ми просто хочемо подивитися, — сказав я, пригадуючи, як тут колись на стінах цілими рядами висіли голови звірів, застрелених дядьком Клодом. Тепер підлога тут була вкрита лінолеумом, розмальованим у великі темно-рожеві троянди на світло-рожевому тлі. На ньому лежала покинута дитяча лялька. Жінка, зітхнувши, нахилилася, підбрала її і кинула на стіл, покритий пластиком.

— Я повинна відрекомендуватися. Мене звуть місіс Воттс.

— Місіс Воттс, — повторив я. Раніше я вже назвав наші імена.

— У нас чотири кімнати. Вибачайте за цей безлад. Донька хворіє, щось негаразд із травленням, а сина чоловік послав у якійсь справі. Ви бачили моїх малят?

— Бачили. Дуже гарні дітки.

Місіс Воттс уперше усміхнулася. Вона взялася однією рукою за двері, відпустивши полу свого кімоно, так що воно відхилилось і стало видно, що на ній лише бюстгальтер та панталони. Засоромившись, вона схопила полу і прикрилася.

— Це вітальня, — сказала вона. Дивно було почути це слово в Індії.

Кімната, в якій колись — я раптом це усвідомив — лежала моя хвора мама, виглядала зовсім так, як вітальня у якомусь міщанському домі там, у Англії, якщо не враховувати її високу стелю і більшу площу. У ній були незграбні крісла й канапа, оббиті однаковим квістастим кретоном, безліч малих столиків, у вазоні з бронзи росла розкішна папороть, а книжкова шафа зі старими пошарпаними номерами «Рідерз дайджест» займала там непомітне місце. Там було також і піаніно з порепаним облицюванням червоного дерева. Єдине, що відрізняло цю вітальню від віталень там, в Англії, — це електричний вентилятор над нами, біла поверхня якого пожовтіла і прикрилася смугами.

... Він без упину обертався і своїм скрипом наводив сон на хлопчика, що лежав на ліжку поруч з матір'ю, яка тулила його до себе. Йому востаннє була дозволена така близькість. Надалі йому було заборонено підходити до неї близько. І в останні тижні її життя йому фактично доводилось розмовляти з нею крізь вікно. «Чому, чому це так?» — питав він у сльозах і гніві, і тоді

батько сказав йому лагідно: «Доктор Маккензі вважає, що так краще. Ти розумієш, що та недобра комаха, що сидить у мамі, може залізти до тебе. А ми цього не хочемо, правда? Ми так само не хочемо, щоб ти був хворий, як і не хочемо, щоб мама була хвора».

Вона пригортала мене до себе, міцно стискаючи моє плече своєю рукою, на похуділих пальцях якої перстені сиділи так нещільно, аж я боявся, що вони спадуть. Тоді в кімнату зайшла Джессі з тацею; Бетті тоді ще не було. «Я маю зробити вам укол, місіс Ремзден. І поміряти температуру». Я ніби чув у присутності Керсті і місіс Воттс цей журливий, схожий на спів голос, що дуже нагадував голос місіс Воттс.

З уст умираючої жінки вирвалося зітхання, і вона звільнила дитину з обіймів. «Ну, йди, побігай, дороженький. Побігай і розважся!»

Я вибіг на пекуче сонце в садок. І вперше я відчув, що діється щось жахливе. Але я не розумів, що воно таке.

Біля тенісного корту була гойдалка, повішена на дереві. Її встановили там не для мене, а для моїх двоюрідних, добропристойних і розумних дітей мого дядька, хлопчика і дівчинки, які в той час були вже з матір'ю дома, в Англії. Я вмовився на гойдалку із тривожним трепетом у душі, хоч не усвідомлював причини, почав повільно гойдатися взад і вперед.

Враз я почув голос канадця:

— Привіт!

Джек зліз із велосипеда і покотив його до мене.

— Ти тут зовсім сам?

Я кивнув головою.

— За винятком Джессі.

Я ніколи не брав до уваги прислуги, яка жила своїм окремішнім життям. Вона, як і інша, відмінна порода людей, незборимо притягувала і водночас насторожувала мене.

— Я проходив мимо і вирішив зайти подивитися, як мається твоя мама. — Того ж дня, ще вранці, він уже побував у неї.

— Що..? — я почав говорити і зупинився, слова застрягли мені в горлі від передчуття чогось тривожно-неясного.

— Що ти хотів сказати? — він глянув на мене, сумовито усміхаючись.

— Що таке з мамою?

Він знову усміхнувся, намагаючись заспокоїти мене, а я вдруге відчув своєю дитячою інтуїцією неспокій, навіть відчай.

— Немає нічого такого, чому не можна було б зарадити. Все буде гаразд.

Але він був стривожений. Я бачив, що він стривожений. Гойдаючись по волі взад і вперед, я спостерігав, як його виразні сині очі бігали то вбік, то вниз.

— Мені треба зайти. У мене ще багато викликів.

Опустивши плечі й похиливши голову, він подався вперед і підкотив велосипед до входних дверей. Здавалось, що його непокоїть щось більше, ніж пацієнти, яких він уже відвідав чи мав відвідати.

А зараз у кімнаті, де моя мама, то сподіваючись на краще, то впадаючи у відчай, колись пережила стільки важких тижнів і зрештою померла, я підвів голову, щоб ще раз роздивитися цей пам'ятний вентилятор. Цілими днями він колись скрипів, обертаючись над нею, ніби пересував якийсь невидимий тягар. Тепер він був нерухомий.

Керсті підняла віко на піаніно і продовжувала вести розмову з місіс Воттс.

— Де ми зупинилися? Так, це чудовий готель, найкращий у Бальрамі, а містер Соломон такий симпатичний джентльмен, завжди готовий сказати дружнє слово чи зробити якусь послугу. — Керсті взяла акорд, різкий і гучний. У кімнаті, яка тільки частково нагадувала ту кімнату, яку я знав.

— О, ви граєте? — спитала місіс Воттс.

— Колись. Тепер уже ні.

— Моя донька Вайолет чудово грає. Ми сподіваємось, що вона стане піаністкою і даватиме концерти. Я покличу її. Ви обов'язково мусите послухати її гру.

Вона підійшла до вікна, крізь яке я так часто розмовляв зі своєю мамою, відсуваючи вбік штору. Коли вона відкинула віконниці, яких, я впевнений,

не було за часів мого дядька, її залило сонячне світло, яскраве і гаряче. Вона вихилилась і заволатала високим, протяжним голосом «Ва-а-ай».

За хвилину в кімнату несміливо зайшла дівчинка з блискучим чорним волоссям, розділеним посередині і зв'язаним у два банти. Вона сором'язливо вклонилася спочатку Керсті, а потім мені, а тоді танцювальним кроком підійшла до піаніно. Її мати кивнула їй головою, а до нас гордо усміхнулася; обличчя в неї сяяло, як те сонячне світло, що хвилину тому залило її.

— Заграй Бетховена, — сказала вона дівчинці. — Сонатину.

Хоч цю п'єсу, раніше чи пізніше, дають грати мало не кожному початківцю, я дещо дивно сприйняв той факт, що вона виконувалася в домі, де я сам, стільки років тому, її грав. Дитина, у якої ноги вільно звисали, не досягаючи педалей, схилила голову і вдарила по клавішах. Мене глибоко вразив той бездоганний артистизм, з яким вона виконала цю нескладну п'єсу.

Я, бувало, сидів за роялем, якого настроював один літній чоловік, як не дивно, кондитер за професією, не в цій кімнаті, а у вітальні, а поруч мене була Петті. Вона сиділа, нахиливши своє свіже жваве обличчя над нотами перед нами, так само без інтересу до цієї справи і з великим бажанням піти геть, як і я. Коли мій батько вперше найняв Петті мені в гувернантки, він поставив умову, що вона мусить до предметів, яких вона навчатиме, долучити й музику. Але в неї не було ні вміння, ні смаку до такої музики, і вона охочіше грала платівки Джека Пейна чи Геррі Роя на заводному грамофоні, що, як мені по секрету сказала, був подарунком від її друга солдата, якого перевели назад до Англії.

Моя мама, коли ще могла вільно ходити по домі, заглядала, бувало, в кімнату, щоб поцікавитися, як ідуть заняття, але інколи тут її поймав приступ кашлю. Одного разу вона зауважила, звичайно, за відсутності Петті: «Сліпий веде сліпого», що батько виправив: «Музикально глухий веде музикально глухого». І він усе ж наполягав на тому, щоб заняття тривали.

Я відчув якусь величну красу і в дівчинці, і в її ширій грі. Керсті сиділа на дивані, а я поруч з нею. Випадково, — це могло бути тільки випадково, я зрозумів, — її нога торкнулася моєї, відсахнулася і знову повернулася. Запах, що пішов від неї, був чистий і свіжий, у країні, де від більшості людей, індійців чи іноземців, чути прілим і кислим.

Дівчинка скінчила грати і, задоволено усміхаючись, обернулася, щоб побачити, чи її схвалюють. Керсті підняла руки і заплескала в долоні:

— Браво.

— Добре граєш, — сказав я, — дуже добре.

Дівчинка стрибнула зі стільця і ще раз зробила легкий реверанс, так само, як заходячи в кімнату.

— Ми не знаємо, від кого в неї такий дар. Ні її батько, ні я не граємо.

Місіс Воттс показала нам інші кімнати: неприбрану, непровітрену спальню, що колись була кабінетом мого дядька, в якій зараз майже всю площу займало величезне двоспальне ліжко, що прогнулося, схожу на коробку вітальню, що колись була батьковою спальнею; і ще одну кімнату, яка була віддана дітям, чії іграшки та одяг валялися по долі. Але раптом я відчув втому і в мене пропав інтерес. Після цих оглядин вона наполягала, щоб ми «потурбували» — так вона сказала — дві інші сім'ї. Але, на щастя, хоч вона й гукала кілька разів, ...ні там, ні там ніхто не відповів.

— Це було дуже ввічливо з вашого боку, що ви дали нам змогу оглянути все, — промовила Керсті, — і що ми змогли почути, як грає ваша доня. Ми цього не забудемо.

Вона говорила просто й широко і як завжди викликала до себе прихильність.

Дівчинка йшла слухняно слід у слід за нами, а потім, не сказавши ні слова, непомітно відлучилася і підійшла до свого брата, що нерухомо сидів на дерев'яній гойдалці і вдивлявся в далечінь, ніби зумисно відвернувши від нас свій погляд. Місіс Воттс взяла мою долоню у свою, м'яку й податливу.

— Будь ласка, огляньте садок, якщо бажаєте.

«Який садок?» Я подумав, але не сказав. Тут уже не було ніякого садка. На місці колишнього садка був пустир і звалище сміття.

Відійшовши від жінок, я попрямував по гравію до вікна колишньої спальні моєї матері. Місіс Воттс уже зачинила віконниці, і заглянути всере-

дину можна було тільки поміж планки. Я поклав долоню на віконний карниз, як робив колись, будучи малим хлопчиком.

... Це ти, мій дорогенький?

— Коли ти вже будеш вставати, матусю?

— Коли доктор Маккензі скаже, що можна.

Тоді маленький хлопчик збагнув, що саме доктор Маккензі тримає цю тендітну неспокійну жінку в ув'язненні у цій затемненій кімнаті.

— Як доктор Маккензі знає, коли тобі можна вставати?

— Бо він дуже розумний лікар. — А згодом вона додала, ніби тільки тоді їй це спало на думку: — І такий добрий чоловік.

... А через багато днів цей маленький хлопчик знову заглянув у вікно, брудною рукою відсуваючи штору на один бік. Йому було видно лише широку спину, яка цілком заслоняла жінку. Полотняна сорочка на лікареві від поту зовсім прилипла до його спини. Він лежав поперек ліжка.

... І ще багато днів пізніше цей маленький хлопчик знов заглянув у вікно. Його мати лежала на спині на високо піднятих подушках. Що це? Сльози? Невже це сльози? — Він ніколи не бачив, щоб вона плакала... Сльози блищали на вилицях, високо над запалими щоками. Лікар сидів у кріслі, у яке також сідав хлопчиків батько, коли відвідував свою дружину після цілоденного перебування поза домом. Зараз його не було. Лікар сидів, затуливши обличчя своїми великими руками, вкритими ластовинням і густим рудим волоссям. Він затуляв обличчя. Чому? Що він намагався сховати?

... Раптом я відчув Керстині пальці на своєму плечі.

— Ходімо, — сказала вона квапливим притишеним тоном. Здавалось, вона боїться, що, можливо, хтось стежить за нами.

Раджів підвіз нас до бакалійної крамниці, яка містилася у споруді з рифленою бляхи, яка була схожа на гараж, де стояла задуха. Там ми купили продукти, головню консерви для ланчу. Керсті привезла з собою з Англії пікніковий сервіз пластмасових тарілок і чашок та набір ложок, виделок і ножів, що здавався таким легким, ніби був також зроблений із пластмаси. Кожного вечора, з властивою їй вправністю і обережністю, вона мила й витирала все, що ми забруднили за день. Вона також мала швейцарський складаний ніжик, який мусила здавати, коли ми сідали в літак, і забирати при прибутті. Вона використовувала його для відкривання пляшок та бляшанок і для безлічі інших операцій.

— Що ви робили вранці? — спитав батько, коли ми, повернувшись, занесли продукти, завернені продавцем у газети.

Керсті не дала мені сказати правду і перша поспішила відповісти.

— Ну, ми покатилися по місту, а потім поїхали за місто. Там ми трохи прогулялися, поки настала спека.

Мене вразила легкість, з якою вона лукавила, чого я ніколи раніше в неї не спостерігав.

Вона почала викладати продукти з мішечків і розставляти їх на столі, відсовуючи набір те, що там лежало. Батько водив за нею очима. Щоби у нього все ще горіли, а очі блищали від лихоманки.

— Мені щось не хочеться їсти, — сказав він накінець. — У мене ще болять горло і я не маю апетиту.

— Ну, тоді випий трохи яблучного соку, — Керсті простягнула бляшанку. Він коштував майже стільки, скільки пляшка місцевого джину.

— Так, це я радо вип'ю.

— Поїси трішки супу? Я на всякий випадок купила бляшанку. Я можу його підігріти на примусі.

— Ні, супу не хочу.

Мовчки, що рідко траплялося, коли він був здоровий, батько спостерігав, як ми їли. Під його поглядом я почувався скутим і бачив, що Керсті також було незручно. Ми розмовляли уривчасто і говорили тільки таке: «Цей сир виглядав брудним, але насправді він не такий уже й поганий», або «А що зараз їсть Раджів?» — це нас завжди цікавило.

Коли ланч закінчився, Керсті спочатку згорнула все, що залишилося на тарілках, у згортки з газет, і стала мити посуд у посудомийці.

— Я впевнена, що Соломону не подобається, що ми їмо в номері. Він дуже критично подивився на наші пакунки.

— До речі, сьогодні вранці хтось готував їжу в номері поруч з моїм, — сказав я. — Я чув запах карі. — Тут я зірвався з місця і вихопив у Керсті полотнину для посуду. — Я це зроблю.

Коли все було зроблене, батько спитав:

— А що зараз?

— Ми трішки з тобою посидимо, — відповіла Керсті.

— Ні, ні, не треба. Я ще посплю. Це все, що мені хочеться зараз робити.

Спати. Ідти кудись і розважатися.

— Ти спи, а я посиджу і почитаю, — не відступала Керсті.

Батько роздратовано похитав головою.

— Чому марнувати час? Ідти, оглядайте, займайтесь чимсь.

Я заспокоївся і зрадів, коли нарешті Керсті поступилася, знизавши плечима. Вийшовши в коридор, вона звернулася до мене:

— Куди?

Раптом у мене появилась ідея, грішна і водночас хвилююча. Можливо, що саме через ту гріховність хвилювання було таким потужним.

— Чому б нам не піти і не подивитися палац, якщо він ще існує?

У цьому зміненому світі було цілком імовірно, що ця неокласична споруда, запроектована на переломі століть не архітектором, а інженером, могла зчезнути разом з оранжереями, що славились своїми рідкісними кактусами.

— Правда. А чому б і ні?

В машині, безперервно відчувачи близькість того незворушного молодого тіла біля себе, я розповів їй те, що пам'ятав про палац та його мешканців. Там колись жила літня магарані з дрібними, викривленими і пожовклими зубами, яка була нерозлучною приятелькою моєї тітки, а згодом і моєї матері. І коли мама вже не могла виходити зі своєї кімнати у садок, не кажучи вже про віддалений палац, магарані, бувало, присилала чудові кольорові льодяники, які, як правило, віддавалися прислузі для їхніх дітей, або ящик шампанського, і одного разу навіть брошку, зроблену з великого смарагду, обрамленого маленькими діамантами у пишній оправі вікторіанського стилю.

Між дядьком і батьком виникла суперечка з приводу цієї брошки. Дядько казав, що її треба повернути, оскільки її можна розглядати як хабар. Батько сміявся з того. «Чому б хтось мав давати мені хабара? Я не є ніяким офіційним службовцем, ані якоюсь важливою персоною. Я не маю змоги зробити ніякої послуги ані цій особі, ані її сім'ї». Мій дядько відповів з холодною стриманістю, яку він проявляв, коли сердився на всіх, крім індійців. «Я не маю на увазі тебе, Філіпе. Я думаю про себе. Я ж маю повноваження укладати контракти, наймати і звільняти людей. А Айріні — моя сестра і твоя дружина».

І все ж моя мати не віддала цієї брошки. А що з нею сталося пізніше — це питання поставила мені Керсті — здається ніхто не міг пояснити. Коли я одного разу спитав батька, він знизав плечима. «Бог його знає». Раз Бог знав, батько не мав бажання знати. Після смерті моєї матері хтось з численної прислуги — Джессі, Бетті чи Петті — мабуть узяв її собі.

Магарані мала сина, який був неодружений і якого цікавили в житті лише кактуси, зібрані тепер уже покійним батьком, і його колекція поштових марок. Оскільки мій дядько також збирав марки, то цей інтерес до колекціонування об'єднував їх. Якби не те, ці двоє чоловіків напевно ніколи не зблизилися б.

Магарані дружила з міс Твелвтріз, незаміжною жінкою середнього віку. (Це прізвище, як і прізвище Соломон, мені припало до вподоби і воно застрягло в моїй пам'яті, як реп'ях.) Міс Твелвтріз говорила високим, пронизливим голосом, палила сигарети в довгому бурштиновому мундштуку і, на думку моїх батьків та дядька, «зловживала макіяжем» (тільки зараз на пам'ять мені приходить ця фраза). Багатьма роками пізніше батько розповів мені її історію. Вона колись приїхала в Індію з так званим «риболовним флотом» і спіймала одного лікаря-шотландця, а зразу після їхнього «вінчання» було виявлено, що він має дружину десь у Глазго, і він, не в силі вистояти перед звинуваченням у двоєженстві, застрелився.

Старий магараджа залишив по собі чудову стайню коней. Оскільки молодий магараджа рідко їздив верхи, ними розпоряджалися як мої дядько і тітка, так і мої батьки. Серед них був навіть один рябий поні, що буянив від надмірного корму і недостатнього руху, на якому мене інколи катав хтось із челяді, тримаючи його за вуздечку.

Палац був розташований по той бік невеликого села, миль за шість від Бальрама. Дорога до села, колись асфальтована, тепер мала незліченні вибоїни. А за селом вона була така розбита, що нас із Керсті кидало то одне проти одного, то вгору, під сам дах машини. Сміючись, Керсті хапалась за мене обома руками і кричала «ой-ой-ой», коли машина підстрибувала, хиталася і падала вниз. Я туманно пригадував, як ми одного разу їхали цією дорогою через село, але в протилежному напрямку, якоюсь великою машиною, «ролс-ройсом» чи «деймлером», з вимпелом на капоті. Я сидів між магарані і міс Твелтріз, а з обох боків на вікнах були темно-сині фіранки, що затуляли нас і від сонця, і від допитливих очей.

Коли ми заїхали через високу арку на подвір'я, колись імпозантна будівля зараз виглядала жалюгідним розвалищем. На гуркіт машини з низького парапету швидко підвівся літній чоловік, босий і в брудному пошарпаному тюрбані, зі схожим на жезл ціпком у руці, і легкою ходою підійшов до нас. Раджів вистрибнув з машини, де ми все ще сиділи, і пояснив мету наших відвідин. Старий чоловік похитав головою, не категорично, але сумно. Хоча в путівниках згадується цей палац, проте відвідувачів сюди не пускають. Раджів почав сперечатися. І знов голова старого меланхолійно захиталася. Тоді Раджів звернувся до нас:

— Він каже, що палац і сад зачинені. Відвідувачі не допускаються. Якщо ви хочете оглянути, вам треба написати до магараджі.

— У нас немає на це часу. — Оскільки батька не було з нами, я без вагання вийняв банкноту. — Дай йому. Може, це допоможе.

Старий уважно розглянув банкноту і навіть обернув, щоб подивитися на другий бік. Чи йому не було ясно, яка була її вартість? Чи, може, він підозрював, що це підробка? Потім він мовчки махнув жезловидним ціпком у напрямку заіржавілих, закритих на колодку воріт з боку будинку.

— Ви хочете, що я йшов з вами, сагібе? — запитав Раджів. Хоч я не уявляв, що буде далі, проте відповів:

— Ні, не треба, Раджіве. Ми повернемося приблизно через годину.

Старий чоловік щез у повітці — хтозна, може, він там жив — і знов з'явився, тримаючи величезний заіржавілий ключ у кістлявій руці. З великим зусиллям він встромив його в замок на воротах, і при повторному зусиллі замок заскрипів і відчинився. Потім почувся ще один скрип, коли він потягнув ворота до себе. Він махнув ціпком, і ми зайшли.

Це був, як говорилося у путівнику, «сад в італійському стилі». Стежки, посипані гравієм, і розрослий бур'ян концентричними колами оточували клумби, на яких росли вибуялі троянди з кількома миршавими квітками. Там було також прямокутне бетонне водоймище, що колись служило басейном, а зараз туди скидали сміття. В ньому тритони вже не бризкали водою зі своїх мушельок, і вона вже не лилася з німфиних рогів достатку. Я озирнувся через плече, але старого вже не було.

— Ох, як сумно, дуже сумно, — сказав я.

— І все ж, на диво, тут дуже красиво.

Керсті мала рацію. Так, тут усе красиве. Все — і трава, що проростала між бруківкою, і нечисленні трояндочки, і кушові зарості, — все це таємничо сяяло у світлі надвечір'я. Ми пішли далі повз симетричні газони, розташовані один нижче одного, і спустилися на те місце, де, як я пам'ятав, колись були оранжереї кактусів. Там розлягався широкий моріжок, порослий високою жовто-зеленою травою, а на ньому, на певній відстані одна від одної, стояли кам'яні лавки. На одній із них, схиливши голову над книжкою, сидів якийсь чоловік: волосся розкуйовджене і непідстрижене, обличчя непоголене, одягнений у білий полотняний костюм і в туфлях з потоптаними каблучками; одним словом, з таким жалюгідним виглядом, що можна було прийняти його за когось з прислуги. Та я, хоч минуло так багато років, відразу впізнав, що це був магараджа.

Хоч, я впевнений, він був свідомий нашої присутності на тому боці моріжка, він так і не глянув у нашу сторону. Здавалось, ніби він говорив мовчки, але твердо: «Не підходьте до мене. Не говоріть до мене. Я з вами не хочу мати нічого спільного».

Коли ми спускалися на нижню терасу, я шепнув Керсті:

— Я впевнений, що це магараджа.

— А чому ти з ним не побалакав?

Я знизав плечима.

— Я впевнена, що він радо поговорив би з тобою. Адже ти ж мені розповідав, як заприязнилася його мати з твоєю мамою.

— Ні, він таки не хотів, щоб я з ним розмовляв.

— А звідки ти це знаєш?

Я знову знизав плечима. Звідки я це знав? Я тільки знав, що знаю.

Тепер перед нами відкрився вид на кактусові оранжереї, де на побитому склі найбільшої з них виблискували сонячні промені. Двері були прочинені і ледь трималися на завісах. Скло хрустіло під ногами, коли ми зайшли. По обидва боки від нас, на полицях, розміщених одна над одною, рядами стояли горщики. Та лише в деяких горшечках були ще живі кактуси. Чимало горщиків були перекинені, а дрібний сріблястий пісок розсипаний. Далі шибки були зовсім затінені розложистою повзучою рослиною з блідо-зеленим м'ясистим листям та трубчастим цвітом, білим по краях і жовтим посередині, що виділяв, як ми наближалися, дурманний солодкувато-нудотний запах.

— Що воно таке? — спитала Керсті. Вона поклала квітку на долоню і поворошила її вказівним пальцем. Потім, нахиливши голову, понюхала. — Ох, як гидко пахне, — промовила вона і випустила квітку.

Наступивши на бите скло, я інстинктивно зробив крок уперед. Я взяв її рукою за плече, а потім другою за друге. Вона закинула голову назад, спершись спиною на край полиці. Ліктем вона зачепила і перекинула горщик. Потім з її уст почувся щось ніби стогін, ніби крик. Вона припала до мене. Її щока торкнулася моєї. Я притулився до неї, обняв її, стиснув ще дужче, а повзуча рослина, здавалось, огорнула нас так щільно, як ми горнулися одне до одного.

— Ні, ні, ні.

А через хвилину, нібито вириваючись з моїх обіймів, вона притулилась до мене ще дужче.

Коли нарешті ми рушили з місця і вона тримала мене за руку, а я вів її вузьким проходом поміж рядами горщиків, наповнених піском, горщиків, перекинених набік, з яких пісок майже зовсім висипався, і горщиків, в яких висохлі кактуси стояли, ніби обпалені раптовим спалахом полум'я, попереду себе ми побачили того діда зі схожим на жезл ціпком у руці. Він дивився, втупивши в нас свої сльозливі тупі очі. Потім він відступився, щоб дати нам пройти, що мені видалося іронічною люб'язністю. Вільною рукою Керсті все ще намагалася застебнути гудзики своєї ще зовсім недавно випрасуваної білої блузки, а зараз зім'ятої і з зеленою плямою на грудях, де розчавилася зелена гілка. Моє обличчя обливалося потом, а на губах я відчував його гіркоту.

— Що він бачив? — спитав я її, коли ми, все ще тримаючись за руки, стали сходити на найближчу терасу.

— Все? Дещо? Нічого? Яке це має значення? — Потім, після довгої паузи, вона додала тихим, затиснутим голосом: — Насправді значення має тільки Філіп.

Та найжахливішим було те, що тієї миті я не думав, чи батько взагалі щось значив.

Ми сиділи і мовчали, ніби пересичені довгим бенкетуванням, коли Раджів, також мовчки і з насупленим обличчям — він, безумовно, не міг нічого знати про те, що сталося; немає сумніву, я безпідставно запідозрив, що він щось знає, — мчав нас додому дорогою, висадженою високими деревами, крізь віти яких проглядало надвечірнє сонячне проміння. Рука Керсті лежала в мене на колінах, а моя — на її стегні. Раджів ніяк не міг бачити нашої близькості.

Очевидно, якби Керсті не поринула в глибоку всепоглинаючу задуму, во-

на зі своїм безпомилковим чуттям орієнтації спостерегла б, що ми поїхали не дорогою на схід, назад до готелю, а взяли курс на захід, тобто в протилежному напрямку.

І раптом я побачив їх, як я їх уже раз бачив раніше. Лише на цей раз старанно викувані сталеві ворота з написом «Протестантське» на одному крилі і «Кладовище» на другому і з готичним хрестом високо над літерами, були праворуч, а не ліворуч від нас.

— Гляньте! Кладовище! — вигукнув я. — Раджіре! Кладовище!

— Неможливо, щоб це було кладовище, сагібе, — сказав він. — Ми не проїжджаємо повз кладовище.

Але збентежено вимовивши ці слова, він зняв ногу з газу. Завищали гальма. Озираючись через плече, він дав задній хід у хмару куряви, яку підняла наша машина.

Керсті нахилилася до мене, щоб виглянути крізь вікно, і її повні груди торкнулися мого передпліччя.

— Так, це справді кладовище, — підтвердила вона. — Але нічого. Це не так уже й далеко від нашого готелю.

— Я зараз вийду і подивлюся.

— На що?

— На кладовище.

Її запитання здалось мені дивним. На що ще я міг хотіти подивитися? Я відчинив дверцята і виставив ногу.

— Е, ні, Руперте. Треба піти туди з Філіпом.

— Ради Бога, чому?

— Це було б віроломством з нашого боку не почекати і піти без нього. — І тільки тепер, коли я згадую, ці слова жалять моє серце своєю іронією.

— Не треба йому признаватися.

— А хіба утаювання не збільшує віроломства?

В мені раптом спалахнула лють, тому що вона мала рацію, а мені цього не хотілося.

— Дурниці. Завтра чи післязавтра, коли він одужає, ми зможемо знову прийти сюди з ним. Хіба ні? — я відійшов трохи від машини; від куряви мені сушило язик і горло. Оглядаючись, я промовив: — Ти не підеш зі мною? — Вона не ворухнулася, втомлена та посмирніла сиділа, відкинувшись на спинку сидіння і склавши руки на колінах. — Ти не підеш зі мною? — повторив я.

Раджів, вийшовши з машини, стояв, взявшись під боки, і, щоб розім'яти-ся, вигинав спину дугою і швидко хитав головою. Цю вправу я добре знав.

— Йди собі сам, — сказала вона.

Так, хай йому біс. Я піду. І я пішов. Ліворуч від воріт стояв прямокутний бетонний будинок, пофарбований блискучою білою фарбою, а перед ним, у баках з-під бензину, також пофарбованих білим, росли свіжополиті рослини. На шнурі, що простягався між двома деревами, нерухомо в нерухомому повітрі висіла білизна. У цьому будинку, що утримувався набагато краще, ніж інші будинки в Бальрамі, хтось жив, можливо, сторож або садівник. Хтось, очевидно, виправ цю білизну і розвісив на шнурі і хтось, очевидно, налив води у баки з-під бензину. Але не видно було жодної живої душі.

Коли я прямував по вузькій стежці поміж надгробками, навколо оглушливо цвірінчали всюдисущі та очам невидимі цикади. Дим з розлогої фабрики за муром залишив темно-синю смугу на небі. Я відчув смак асфальту і сухої пилюки з-під моїх ніг. Хрести похилилися, і надгробні плити потріскалися від нищівної дії повзучих рослин. Кам'яна статуя ангела, ніби від удару блискавки чи меча, що рубнув з нелюдською силою, розпалася надвое.

Я рушив далі. Я був упевнений, що знаю те місце, де похована мати. Я так часто бачив його у снах, що не міг помилитися. В кінці цвинтарної алеї pojavився обдіраний хлопчина, що гнав череду корів, які бігли поперед нього безладним гуртом і вим'я у них бовталася. Він розмахував жезловидним ціпком, дуже схожим на ціпок старого охоронця палацу. Він зупинився, кинув на мене пильний погляд, затуляючи долонею очі від сонця, і, гукнувши на корів, побіг далі.

Улюблена донька... В обіймах свого Творця... Покинув це життя... Пішов

від нас, але... Час від часу мені впадав в очі фрагмент якогось банального сумного речення, висіченого в камені двадцять, тридцять, сорок, п'ятдесят чи навіть сто років тому. Раптом мене охопило почуття відчаю, втоми і неспокою.

Зрештою я вийшов на галявину. Тут недавно було викошено траву, і дві могили, розташовані одна біля одної, були очищені від моху і повзучих рослин. Я вмиг зрозумів, хоч не міг збагнути яким чином, що одна з них була могила моєї матері. Я підступив до неї. Так. На плиті було викарбоване лише «Айріні Ремзден 1907 — 1938». І нічого більше. Це так у стилі мого батька, я подумав, який не полюбляв ні фальшивого благочестя, ні сентиментальності, ні марних мрій. Довго я вдивлявся у ці прості літери, ніби щойно вчора висічені на білому камені. Потім мою увагу привернуло щось маленьке, що рухалося на сусідній надмогильній плиті. Я придивився. Наче приклеєна до краю каменя, головою вниз, а хвостом у повітрі звисала ящірка смарагдового кольору. Вона була зовсім нерухома і тільки шия ритмічно пульсувала. І саме це пульсування її шиї привернуло мою увагу.

Коли я наблизився, ящірка щезла, так само, як багато років тому щезла жаба на дереві, коли я озирнувся на поклик Джека Маккензі. Я глянув на другий надгробок, щоб дізнатися, чий він. Літери на ньому були явно висічені тою самою рукою, яка викарбувала слова на надгробній плиті моєї матері. Вражений до живого, я прочитав: «Джек Майкл Маккензі. Народився в Торонто 1903, помер у Бальрамі 1939». Поступово до мене дійшло, що він помер лише декілька місяців після моєї мами. Його поховали тут, поруч з нею, під таким же надгробком. Хтось протягом довгих років доглядав їхні могили, схожі одна на одну, мов близнюка, в той час, як майже всі інші могили на кладовищі були ганебно занедбані.

Я водив очима з одного напису на другий, коли вдалині почувся фабричний гудок. Незабаром будуть виходити робітники, незабаром жінки розпалять вогонь у своїх грубках, готуючи їжу для своїх чоловіків.

І враз я збагнув і, збагнувши, я майже вмовив себе, що з того віддаленого часу, коли це самотнє, невітшне дитя, бувало, відхиляло завісу, щоб заглянути крізь вікно в кімнату, де лежала його хвора мати, з того часу я завжди все розумів.

Коли я повернувся до машини, Керсті стояла трохи поодаль від неї і ніби зумисне не дивилася ні в бік кладовища, ні на мене. У її строгій позі я відчув напруження, наче у розтягнутому дроті. Руки під боки, ноги широко розставлені, голова відкинута назад, вона виглядала, ніби дивиться далеко понад балку, де серед розкиданого бруксту паслися собі кози, в напрямку похмурих фабричних димарів, що вивергали жовтувато-брунатний дим на тому боці. Раджив сидів боком за кермом, звисівши ноги у відчинені дверцята машини. На колінах у нього був транзистор, з якого лунав жіночий голос, що гугнявим тягучим сопрано виконував індійський варіант одного із західних поп-хітів. Побачивши мене, він умить вимкнув транзистор.

Керсті не ворухнулася.

Я вигукнув:

— Керсті, я вже тут.

Я сподівався, що вона питає мене про кладовище. В якому воно стані? Чи я знайшов могилу матері? Але ті запитання мали бути поставлені згодом. Тепер, потупивши голову і не дивлячись на мене, вона підійшла до машини і зупинилась перед Радживом.

— Радживе!

Він підвів очі і переключив транзистор з колін на сидіння поруч.

— Слухаю, мемсагіб, — він говорив так, ніби боявся її. Але чому б це? Вона завжди була ввічлива і уважна до нього, як до кожного індійця, який нам зустрічався, хоч, може, він був неприємний для нас і несимпатичний.

— Я маю до тебе одне прохання — тобто ми.

— Так, слухаю, мемсагіб.

Тут він нагнувся, зняв черевик з однієї ноги. Його черевики, що були тріснуті на підйомі і схожені на носках, виглядали, ніби зроблені з лискучої лакової шкіри, а насправді були, очевидно, зі шкірозамінника. Один мав фабричну гумову зав'язку замість шнурівки. Другий був перев'язаний гумкою.

Саме завдяки цій гумовій зав'язці і гумці Радживу вдавалось так легко скидати взуття під час їзди в машині чи прогулянки на самоті і взувати його, коли він був з нами. Зараз він тримав свій черевик прямо перед очима Керсті і, засунувши у нього вказівний палець, приглядався, чи через підошву не пробрався якийсь цвях. Насупивши брови, він зазирає у черевик.

— Не кажи, будь ласка, моєму чоловікові, де ми були сьогодні. — Раджив продовжував колупатися своїм вказівним пальцем у черевик, нахиливши голову набік. — Він хоче оглянути ці місця, і ми повинні були почекати на нього. Але нас узяла така нетерплячка. І здається, що в Бальрамі нічого більше оглядати. Ми не хотіли б йому завдавати прикrostі. — Раджив мовчав, а я відчув, що відсутність його реакції виводить її з рівноваги. — Радживе?

Він накінець підвів очі, а потім, не спускаючи з неї погляду, опустив черевик і почав засовувати в нього свою босу ногу.

— Буде так, як ви собі бажаєте, мемсагіб, — відповів він.

І тільки тоді він швидким рухом вийшов з машини, — і раптом мене вразило, що він дозволив собі, а це було вперше, розмовляти з нами сидячи, коли ми стояли, — і відчинив дверцята, щоб Керсті зайшла в машину. Я заліз за нею.

Вона запитально насупила брови. Я злегка знизав плечима.

Після навдивовижу пристойного обіду, який нам прислали з ресторану, рекомендованого містером Соломоном, батько і Керсті сіли грати в шахи, тримаючи дорожню шахівницю на краю ліжка, а я читав якусь англомовну газету і водночас, роблячи вигляд, що стежу за грою, фактично спостерігав за нею. Лінія її гнучкої і міцної спини, повернутої до мене так, що я бачив її обличчя тільки в профіль, вражала мене своєю незвичайною красою.

Батько, а грав він набагато краще від неї, часто делікатно виправляв чи підказував, коли вона мала робити хід.

— Чи ти справді хочеш так піти? Обережно, любя, ти відкриваєш свого коня. Керсті, так робити нерозумно, правда? — Він не проявляв тої завзятості у суперництві, яка була в мене. Насправді в даному випадку здавалося, ніби він не хоче бути переможцем, бо з якоїсь невідомої причини вважає себе недостойним перемоги.

І коли після цілого ряду необачних ходів, від яких він не зумів її остерегти, Керсті сказала: «Справді, мені краще здатися», він мав такий жалюгідний вигляд, що можна було подумати, що це він програв.

— Так, гадаю, тут іншого виходу немає, — погодився він, усміхаючись.

— А тепер матч-реванш?

Він відкинувся на подушки.

— Ні. Я тепер трохи посплю.

Коли Керсті мимоволі глянула на годинника, він сказав:

— Так, я знаю, ще дуже рано. Тобі й Руперту ще не пора спати. Чому б вам не піти трохи розважитися?

— Розважитися? — Керсті засміялася. — Як можна розважатися в такому місті, як це, і о цій порі дня?

— Ви могли б погуляти.

— Так, справді.

Я підвівся, згорнув газету і поклав її на тумбочку.

— А чому б і ні? Ходімо! — Я не пам'ятаю, чи я тоді вже передбачив, що станеться.

Надворі, вперше за багато днів, дув легкий вітер з моря, що приносив свіжу прохолоду обпаленому і висушеному сонцем містові. Саме тому на вулицю, як здавалось, вийшло набагато більше людей.

— Як ти гадаєш, у Бальрамі є якийсь нічний клуб? — спитала Керсті яв-но жартома. — А може, театр чи опера?

— Кінотеатр, без сумніву, є, — промовив я, показуючи на афішу, оточену гірляндю миготливих неонів, на якій був зображений молодик з великими вусами, що розмахував шаблею над головою повногрудої жінки, що стояла перед ним навколішки.

Ми йшли далі мовчки. Я відчував, що між нами все більше зростає напруження, хоча ми обоє свідомо тримали дистанцію, ні на мить не торкаючись один одного. І раптом терпець обірвався. Я грубо схопив її за руку.

— Ану, йдемо назад! Мені вже набридло це безглузде блукання.

Вона зупинилася, і ми стали обличчям одне проти одного.

— Ми ж ще далеко не зайшли, — сказала вона слабким, тремтячим голосом.

— Досить далеко. Йдемо назад, до мого номера. Він не буде знати.

— Врешті-решт, йому треба буде колись дізнатися.

— Навіщо?

І вже тоді я збагнув, що авжеж, вона піде до мого номера. Знов, не мовлячи ні слова, ми йшли тою дорогою, якою прийшли. Керсті простувала, похиливши голову, а обличчя її було бліде і блищало, ніби її розбирала лихо-манка, як батька. Я поклав руку на її плече, та вона вмить відсахнулася. Чи вона боялася, що хтось — можливо, Раджив — помітить цю близькість і розкаже моєму батькові? Чи вона часом не передумає?

— Ви скоро повернулися, — сказав містер Соломон, коли я попросив свій ключ.

— Так довго тягнувся цей день. Ми дуже втомилися. Ця спека так морить людей, що до неї не звикли.

— А як тут буває у гарячий сезон? — містер Соломон зареготав, а його обвисле підборіддя затрусилося. — О, гарячий сезон не для вас.

Керсті стояла позаду мене і терпляче чекала. Потім вона повільно, ніби неохоче пройшла по коридору до бетонних сходів, а тоді другим коридором, де стояв густий запах карі. І от ми дійшли до мого номера. Я відімкнув двері. Вона зайшла попереду мене.

— Вони знову це роблять. — Оскільки вона, здавалось, не зрозуміла, я пояснив: — Ці у сусідньому номері. Знов щось готують. Тільки один Бог знає, скільки їх там. Я бачив трьох дорослих, що там ходили, і двох чи трьох дітей. — І згодом цей запах карі, що наповнював кімнату і коридор, роками асоціювався мені з тим, що відбулося потім.

Здавалось, Керсті не чує мене, стоячи біля ліжка і тримаючись за верхній гудзик блузки, так, ніби не знає, що казати. Потім вона підійшла до вікна, виглянула на тінисте подвір'я, завалене старими, зношеними машинами. Вона обернулася.

— Що це ми робимо?

— Ти знаєш, що ми робимо, і знаєш, що ми обоє бажаємо цього. Ось і все, — я рішуче підійшов до неї і взяв її в обійми.

— Що ми скажемо Філіпові? — спитала вона. Я не відповів, бо не знав, що відповісти.

Сніданок в Індії — це найкраща трапеза, так як ранній ранок — це найкраща з усіх пора дня. Один із молоденьких служників, якому, мабуть, було не більше ніж тринадцять чи чотирнадцять років — на верхній губі у нього проростали вуса, — приніс тачо. На ній у паперовій серветці була грінка з яєчною і з трьома шматками бекону, масло, мармелад на скляному блюдці, металевий чайничок з міцним гірким чаєм та металева посуда з гарячим молоком, на поверхні якого виднілася зморшкувата плівка. Я сидів на ліжку, тримаючи піднос у руці. Я їв і не міг наїстися. Настрій у мене був пригнічений, і водночас я відчував блаженство. Вважається, що ці дві протилежні емоції виключають одна одну, але тоді я відчув, що вони існують у мені одна поруч з одною.

Мені хотілося знати, що зараз роблять Керсті і батько. Мені цікаво було, чи Керсті, охоплена тяжким почуттям гріху, з яким вона покинула мій номер, випадково не проговорилася. Якщо ні, я розмірковував, яким чином зрештою нам з нею повинитися. Ми заздалегідь визнали, що це доведеться зробити. У темній, задущливій кімнаті, де над нами без упину і без ефекту гудів кондиціонер, Керсті заявила таке: «Я люблю його. Я страшенно люблю бідолаху. Але це все була помилка». І знов вона вжила це слово «бідолаха». Але фактично не він, а ми були бідолашні. Я ще раніше так подумав, але їй про це не сказав. Саме нам не вистачало ані порядності, ані мужності визнати правду.

Після сніданку я пішов по лункому коридору до сходів, а потім по другому лункому коридору і дійшов до їх номера. Я пошкодував, що в наших номерах немає телефонів, щоб можна було переговорити, не дивлячись нікому у вічі. Після того, що трапилось, було б якось легше спілкуватися з батьком на віддалі.

На диво, він уже встав і був одягнений. Керсті сиділа за туалетним столиком і робила макіяж.

— Тату! Яка несподіванка, — мій голос звучав неймовірно фальшиво.

Його лице посіріло, плечі зсушилились. Краплини поту блищали на його верхній губі, незважаючи на те, що у їхньому номері, на відміну від мого, було прохолодно.

— Вчора увечері, перед вашим поверненням, мене так облило потом, що все простирadlo промокло. І потім я відчув, що випотів із себе всякого віруса. Після повернення Керсті поміряла мені температуру, — вона виявилася пониженою. Звичайно, я все ще відчуваю слабкість, але вже майже зовсім одужав.

— О, я дуже радий.

Він злегка усміхнувся і сів на край ліжка, явно зморений.

— Адже я повинен був видужати, чи не так? Тільки подумати, скільки грошей треба було витратити, щоб скасувати умову з агентством і летіти пізніше, і скільки це спричинило б незручностей їм і нам. Ну, тепер я вже зможу піти на кладовище.

Я вже збирався нагадати йому, що ми застраховані від усяких додаткових видатків, пов'язаних з хворобою, коли Керсті, озирнувшись з-за туалетного столика, спитала:

— Сьогодні? Ти маєш намір іти на кладовище сьогодні? — до цього моменту вона, здавалося, зумисне затягувала процес макіяжу, щоб не дивитися в мій бік.

Батько кивнув головою.

— Сьогодні вранці. Я вже про це потурбувався. Поки ти приймала ванну, я попередив Раджіва і подзвонив з вестибюля в канадську місію.

— Ти подзвонив у канадську місію з вестибюля?

— Так, мені захотілось ще раз зустрітися з Веллакоттами. Я мав розмову з їхньою працівницею, певно, канадкою. Вони повернуться з Делі нічним поїздом. Вона порадила прийти після десятої. Вони тоді снідають. Мені здалось, вона була впевнена, що вони будуть раді нас бачити. Ніяк не второпаю, як вона могла бути в цьому впевнена, коли ніколи нас не бачила, ані не знає нічого про нас.

— Європейці зараз рідко бувають у Бальрамі. Я сказала б, що всякий європейець тут є бажаним гостем, — сказала Керсті, крутнувшись з щіткою в руці на своєму обертовому стільці біля туалетного столика. Наші очі зустрілися і вмить розійшлися. По її шиї, щоках і лобі розповзся рум'янець сорому. В минулому мене розважало і зворушувало, коли я бачив, як вона червоніла, наче молоденька дівчина при всякій навіть незначній нагоді. Але зараз, побачивши її рум'янець, я збентежився ще дужче.

— Ти вже поснідав?

— Давним-давно, — відповів батько. — Я вже з шостої не сплю. Керсті прокинулася пізніше. В Індії всі рано встають. А отже треба робити так, як роблять тут усі.

Навіть в Англії батько завжди вставав рано і стукав друкарською машинкою, аж поки той стукіт не будив удома всіх.

Поки батько обмінювався люб'язностями не з містером Соломоном — він ще не прийшов на чергування — а з високим вусатим молодиком, його заступником, Раджів чекав на нас у вестибюлі і, неприязно настроєний, поглядав то на мене, то на Керсті. А може, я, почувавши провину, так собі це уявив.

Дивно, що коли ми спускалися сходами у вестибюль і я якраз думав про свою провину, батько, взявши мене для опори під руку, сказав:

— Я почував вину перед Веллакоттами. Впродовж усіх тих років я не зробив жодної спроби списатися із ними, і навіть тоді, коли ми вирішили їхати сюди. Я й не знав, чи вони все ще в Бальрамі. Я навіть не знав, чи вони взагалі живі. Маккензі, гадаю, виїхав. У всякому разі, Соломон не знає нікого з таким прізвищем у місії.

Я ледь не проговорився про могилу, яку я бачив біля могили моєї матері. Адже ми з Керсті не повинні були йти на кладовище без нього. Він настійно просив нас не робити цього. Я затаїв від нього одну давню справу і також за-таював недавню.

Коли ми приїхали до місії, батько насилу вибрався з машини. Він подибав до прочинених передніх дверей і сіпнув ручний дзвінок. Зсередини почулось глухе дзеленькання. До дверей причалапав слуга-індієць. Він розглянув нас трьох по черзі очима, червоними чи то від плачу, чи від недоспаної ночі, чи, можливо, від кон'юнктивіту.

— Доброго ранку, — люб'язно привітав його батько. Тоді, оскільки відповіді не передбачалося, він спитав:

— Чи містер Веллакотт дома?

— Дома є мемсагіб.

Ми зайшли в хол, оббитий сосновими панелями. Роздивляючись, я угледів різьблену тикову скриню, витонченого стилю вішалку для капелюхів епохи Едварда і крісло з високою спинкою, вкрите накидкою, розмальованою яскравими соняшниками на смарагдовому тлі.

— Я покличу мемсагіб.

Ми Perezирнулися. Десь почав вибивати годинник. Я лічив — дев'ять, десять, одинадцять. Оскільки було всього декілька хвилин по десятій, цей годинник, очевидно, або запізнювався, або поспішав.

Перед нами появилася жінка років біля шістдесяти, у спідниці і блузці кольору хакі, у старомодних сандалях з пласкою підшвою на босих ногах. У неї в руці була серветка, яку вона приклала до куточка уст. За нею стояла чорноволоса, смаглява дівчина з широким ротом і в окулярах.

— Ну, хто це? — сказала жінка, вдивляючись у темряву зали, де були опущені всі штори. Потім її погляд зупинився на батькові. Вона скрикнула:

— О Боже!

Батько виступив вперед.

— Ви мене пам'ятаєте, Сибіл?

— Авжеж, звичайно. Пам'ятаю, — вона жваво підступила до нього й обіруч стиснула його руку. І тут імпульсивно, як здавалося, нахилившись, поцілувала його в щоку. Тоді повернулася і глянула на мене зніяковіло. — А це — це..?

— Це — Руперт. Ви пам'ятаєте Руперта, правда?

— Руперт! Звичайно. Я пам'ятаю Руперта. Він колись часто приходив до нас гратися з Клайвом або Клайв ходив до вас. Обидва були шибеники! — і знову вона озирнула мене. — Ви виросли і стали зовсім іншим, ніж можна було сподіватися.

— Маю надію, що це для вас не є великою несподіванкою.

Сприймавши мій жарт буквально, вона розмашисто похитнула головою, так що її пряме сивувате волосся, коротко пострижене за вухами і з гривкою на чолі, загойдалося з боку в бік, наче дзвін.

— Заходьте, поснідаємо разом. Інід сказала, що дзвонив якийсь англієць. Але вона переплутала прізвище. Чи не так, люба? — вона звернулася до дівчини позаду себе, обличчя якої викривилося від ледь помітної нервової усмішки, здавалось, неначе судорога сіпнула її рот. — Вона назвала якогось містера Раєна, і я ніяк не могла второпати, хто б це міг бути. До речі, це — Інід, яка допомагає нашій місії. Вона для нас неоціненна. Я не знаю, що б ми без неї робили.

Ми всі потиснули руку Інід, яку явно схвилювала наша увага до її особи. Оскільки вона говорила з канадським акцентом, я зробив висновок, що вона одержала освіту в Канаді.

Місіс Веллакотт подала знак рукою.

— Заходьте в їдальню. Ви мусите скуштувати мед від наших бджіл.

— Я пам'ятаю цей мед, — сказав батько. — А ти пам'ятаєш, Руперте? Ти колись так ним ласував.

Та у мене в спогадах не залишилося ані того меду, ані місіс Веллакотт, хоч я дуже добре пам'ятав багато інших речей.

— Ти мене не відрекомендував, — нагадала Керсті батькові, коли ми розмістилися навколо овального стола червоного дерева з менажницею, де був мед, різні джеми, соління і масельниця посередині. Мене вразило, що батько, звичайно уважний щодо справ етикету, допустився такої необачності. Місіс Веллакотт час від часу потайки поглядала на Керсті, ніби розгадуючи, хто це може бути.

— І справді. Це моя дружина Керсті.

— Ваша дружина? — в її голосі звучало здивування. — Я думала, що це, можливо... — Вона затнулася на півслові. Було ясно і Керсті, і мені, і, мабуть, батькові, що вона мала на увазі. Вона подумала, що Керсті — моя дружина або наречена. — Значить, ви вдруге одружились.

— Так. Декілька місяців тому. Керсті родом з Фінляндії.

— Я ніколи не була в Фінляндії. Ноуел їздив туди один раз. На якусь конференцію Всесвітньої ради церков. Ми не могли собі це дозволити обоє... Будь ласка, сідайте, хто куди. Без усяких церемоній.

— А де ж Ноуел? — спитав батько, відсовуючи крісло.

— Ми мали повернутися разом, але єпископ попросив його залишитися ще на один день. Їм треба було багато чого обговорити. Я не могла довше залишатися, бо в нас зустріч з матерями сьогодні пополудні. — Вона звернулася до Керсті: — Це, можливо, вас зацікавить. Ви могли б побалакати з ними. Вони були б дуже раді.

Керсті усміхнулася, не знаючи, що відповісти. І тут батько прийшов їй на допомогу, вигдавши привід відмовитися.

— Ми збираємося їхати у форт після обіду. Якби не це, Керсті радо прийняла б запрошення.

Весь цей час дівчина Інід зацікавлено переводила погляд з одного обличчя на друге.

— Який розкішний стіл! — вигукнув батько.

— Ви, мабуть, пам'ятаєте, як ми тут завжди жили. Ніяких змін. Ми встаємо дуже рано, як індійці, споживаємо чота газрі. Потім, між десятою та одинадцятою, снідаємо. А увечері, радше в надвечірню пору, ми обідаємо, чи, можна сказати, вечеряємо.

— Ми вже поснідали, — сказала Керсті.

— Це нічого. Попробуйте цей коржик. Я сама його пекла. З разового борошна.

Керсті делікатно відмовилася. Батько простягнув руку і взяв коржик, а потім повернув менажницю, щоб узяти масла.

— Я трохи був хворий, — сказав він. — Це перший день, коли в мене проявився апетит.

— Як шкода, що ви мені не подзвонили. Я могла б допомогти.

— Ми користувалися послугами чудового лікаря, доктора да Коста. За рекомендацією містера Соломона, що працює в готелі.

— Так, я знаю доктора да Коста. Його батько і мати, яких вже немає на цім світі, обоє належали до нашого товариства. Прикро, що він одійшов від нас. Але він — добра людина, справді добра людина і чудовий лікар. — Вона взяла ніж і виделку з тарілки, що була перед нею, і стала доїдати вже остигле смажене яйце з шкваркою бекону. Жуючи, вона спитала: — Як це сталося, що ми з вами втратили зв'язок?

Розмазуючи мед товстим шаром на коржику, батько сказав:

— Ми ж листувалися деякий час, чи не так?

Вона засміялася — обличчя у неї було негарне, але приємне, — показуючи пожовклі зуби.

— Дуже недовго. Два чи три листи. Ну, це можна зрозуміти. За таких обставин. Ноуел сказав, що це цілком природно, бо ви воліли б забути місце, де сталася така трагедія.

Втупивши замислено очі в надкушений коржик, батько промовив тихим хрипким голосом, ніби знову страждаючи від ларингіту:

— Так, я хотів забути, — він підвів догори очі. — Але була ще й війна. Вона настала незабаром. Мене взяли в авіацію, мій літак збили, і я попав у полон. Коли я повернувся... — він замовк.

— О, ми прекрасно це розуміли.

Місіс Веллакотт була порядна, добра, поблажлива жінка, що ніколи не таїла злоби за неувагу до неї чи за невдячність, хоч які були тому причини. Вона нахилилась через стіл до Керсті.

— Будь ласка, з'їжте що-небудь. Може, скуштуєте фруктів? Ці яблука дуже добрі. Вони з гір. Вони тут не ростуть.

Керсті взяла одне яблуко. Я відчував, що вона не хоче яблука, а їсть ли-

ше з чемності. Мені, зі свого боку, теж треба було показати, що я дотримуюсь етикету. Я простягнув руку і взяв коржик.

— Після цього візиту ми підемо на кладовище до могили Айріні. Це фактично мета нашого приїзду сюди. У Бальрамі туристам фактично нічого оглядати, чи не так? — і знову, не маючи поганого наміру, батько бовкнув щось таке, що могло когось вразити.

Та місіс Веллакотт не сприйняла це як образу.

— Так, це глушина. Але ми з Ноуелом полюбили її і хотіли б жити нідеінде. Ми будемо жити тут, поки місія нам дозволить. Я сподіваюся, що в належний час ми також востаннє здійснимо подорож на наше маленьке кладовище.

Вона усміхнулася. Було видно, що ця перспектива ані не тривожить, ані не пригнічує її.

— На жаль, ви побачите, яким жалюгідним стало це кладовище, — вона продовжувала говорити, обертаючи менажницю. — Коли відійшли англійці... Наш бюджет скорочується і нам здається, що розумніше використовувати її мізерні кошти, які маємо, на живих, ніж на мертвих. — Вона старанно вишкрябувала рештки масла з масельниці і намазувала його на коржик. — Але я намагаюся доглядати могилу Айріні. Я час від часу ходжу туди.

Тут враз батько прибрав такого винуватого вигляду, як дитина, спіямана на якійсь провині, і здалося, що він ось-ось заплаче. Він вхопився своїми руками, на яких проступили жили, за край столу.

— Я повинен... повинен був посилати гроші... на утримання, — мимив він. — А це тому, що я... хотів стерти це все... із своєї пам'яті назавжди. — Ми всі, навіть Інід, збентежено спостерігали за ним. — Але, звичайно, я не зміг. Це неможливо. Ось у чому справа.

Місіс Веллакотт порушила тишу.

— Спочатку виїхали ви, потім Клод переїхав у Калькутту, а залізницю перебрала людина, яка нам ніколи не подобалася. Ми тоді почувалися дуже самотніми. О, як нам не вистачало вас, — вона підняла в руках чашку з чаєм, її некрасиве обличчя знерухоміло і по ньому пробігла тінь печалі. — І тут помер Маккензі, — додала вона. — Це довело нас до нестями. Така чудова людина, такий чудовий лікар. — Було видно, що скорбота по його втраті не покидала її по сьогоднішній день. — Здавалось, що серце того не витримає. Він був для нас ніби рідний син.

Батько не зводив з неї очей, рот його був напіввідкритий, а очі жмурились, ніби утримуючи тягар непролитих сліз.

— Він що, помер?

Вона скорботно кивнула головою.

— Так. А хіба ви не знали? Я думала, що ви дізналися.

Батько мовчки похитав головою. Він раптом так зблід, що на мить мені здалося: він от-от звалиться з ніг, як це було в вестибюлі готелю. Але зрештою він підвів очі і спитав:

— Як він помер?

— Від туберкульозу, як нещасна Айріні. Скільки життів забрала ця хвороба. Тепер ніхто того не пам'ятає. Її називали білою чумою, чи не так? Ви б ніколи не подумали, що людина з таким здоров'ям і спортивною виправкою, така життєрадісна, стане її жертвою. Проте так сталося. Всього за декілька місяців. Скоротечні сухоти. Це була найважча форма.

— Бідолаха Маккензі, — промимив батько.

І знову за столом настала тиша. Щоб розрядити атмосферу, я спитав:

— Що сталося з його бунгало?

— О, його бунгало! — Я зрозумів, що зачепив ще одне болюче питання. — Ну, ви пам'ятаєте, він мав там свій лікарський кабінет. Це була така чудова людина. Він лікував убогих, бездомних безплатно, зовсім задарма. Ну а потім, після його смерті у нас виникла ідея в його пам'ять збудувати невелику лікарню, що було його заповітною мрією. Ми зібрали трохи грошей, але наші люди немаєтні; а потім магараджа обіцяв трохи, навіть досить багато. Ми знесли бунгало, а один архітектор з Індоре, незвичайна людина, склав проект. Це був християнин, і він нічого з нас не взяв, ні єдиного анна. З місії обіцяли прислати нам якогось медика. Ми навіть заклали фундамент, приїхав епис-

коп, щоб посвятити. А потім... потім британців не стало, а магараджа втрапив значну частину своїх маєтків. Та ми його не засуджували. Це була не його вина, хоч я гадаю... Для нас це був страшний удар, — вона провела очима навколо столу. — Гроші пропали. Відтак... — вона знизала своїми кістлявими плечима, — немає нічого, ні лікарні, ні бунгало, ні лікаря на місці нашого дорогого Джека.

Після цього напруження у розмові спало. Місіс Веллакотт розповіла про стару магарані, про мого дядька, а згодом про людей, яких я давно забув або ніколи й не знав. В один момент Керсті глянула через стіл на мене. Її погляд говорив: «Як довго це має тривати?»

Зрештою батько підвівся, відсунувши крісло з такою силою, що килим позаду став сторчма. Інід нахилилася, щоб його розправити.

— Ну, нам пора вже йти на кладовище, — сказав він.

Вийшовши за передні двері, він узяв руку місіс Веллакотт у свої і на хвилину затримав. Його очі блищали. Я не збагнув, що викликало ці сльози: чи це була жаура, яка його знов охопила, чи, може, сонячне проміння після темряви у приміщенні засліпило його зір.

— Дякую вам, — сказав він зворушено. — Дякую, — повторив він, не знаючи інших слів. І тільки згодом додав: — Ви так добре до нас ставилися. Я не знав, що ви й досі так добре до нас ставитеся.

Вона відчула щирість його слів.

— О, це ж дрібниці. Що ж я такого для вас зробила? Трохи пополола та насидила квітів. І це все. Адже вона мені припала до душі. Це була така приємна, ніжна і добра жінка. — Вона задумалася на мить, а на лице лягла тінь печалі. — Джек також був добрий, такий добрий.

Опустившись мовчки на своє сидіння поряд з Раджівом, батько виглядав на диво жалюгідним. Чи його гнобило те, що він занедбав могилу своєї матері, чи, може, те, що нехтував Веллакоттами стільки літ? Чи була цьому якась інша, таємна причина? Час від часу він важко зітхав. При кожному його зітханні Раджів стурбовано поглядав на нього.

Зрештою Керсті нахилилася і знову поклала свою міцну, вмілу руку на його плече.

— Що з тобою?

— Нічого, нічого, — він похитав головою, наче всерелива дитина, — це було ознакою, що він, вважає, розлютований. Потім він пробумотів: — Жахливе місто. Неймовірно жахливе місто.

— Не таке вже воно й погане, — сказала Керсті і засміялась. — Я вже до нього звикла. Я його майже полюбила.

— Ми провели тут п'ять місяців, і з кожним днем моя ненависть до нього зростала.

— На це була якась причина, — сказала вона йому.

Батько ніколи раніше не говорив, що ненавидить Бальрам. У тих нечастих випадках, коли він розповідав мені про це місто, він робив це з такою ж поблажливістю і ніжністю, як і коли говорив про все інше в Індії.

Наша машина під'їхала до фінікових дерев біля високих воріт. А вантажівка, що безперестанку сигналізувала позаду, промайнула повз нас, окутавши нас курявою. Керсті приклала до рота носовичок.

— Чому ми тут зупинилися? — запитав батько Раджіва.

— Це вже кладовище, сагібе, — Раджів дивився на нього з жалістю.

— Ось це? Не може бути. Це напевно якесь інше кладовище. — Він сперся на Раджіва і виглянув у вікно. Я не посмів сказати: це і є те кладовище, тату. Ми з Керсті тут були. Я навіть бачив могилу матері. Коли його погляд упав на ворота, він зрозумів.

— Але як могло все так змінитися. — Здавалося, він намагається звикнути до нових орієнтирів — не тільки фізичних, але й духовних. Довго він дивився, втупивши погляд у ворота, а ми троє спостерігали за ним. — Тоді це була околиця! — вигукнув він, тримаючи душевний біль. — Таким я це місце завжди пам'ятав. Далека околиця. — Саме так він змальовував мені кладовище і тому саме таким я його пам'ятав... доки ми вперше приїхали у Бальрам. — Як таке могло статися?

— Ти ж сам бачив, як змінився весь Бальрам, — нагадав я йому.

— Але не настільки! — він схилив голову і знову забурмотів сам до себе, не до нас. Я почув лише: — Фабрики... дим... шум.

Я почав вибиратися з машини.

— Раз ми вже тут, треба оглянути, подивитися.

— Звичайно. Звичайно, — він відчинив дверцята і вийшов, замалим не ступивши в рівчак. Каміння, зрушене ногами, посунуло вниз, а він схопився за ручку дверей, аби не впасти.

— Обережно! — вигукнула Керсті.

Раджів обійшов машину, щоб допомогти батькові, і взяв його турботливо за лікоть.

— Сюди, сагібе. Ні, ні, не туди. Поставте ногу сюди. Сюди, будь ласка, — він говорив, ніби до незрячого.

— Не виходь з цього боку, Керсті, — сказав я їй. — А то, чого доброго, впадеш у рівчак. Один Бог лише знає, які там жажіття.

Керсті посунулася туди, де я стояв, тримаючи для неї відчиненими дверцята. І, притиснувшись на край сидіння, вона виставила свої гладенькі за-смаглі ноги і простягнула до мене руку. Її обличчя в той час засяяло неземним блаженством, а мені здалося, ніби мене попестив пучок сонячного проміння, який пробився крізь чорну хмару. На мить, ми, здавалось, застигли, її осяйне обличчя звернуте вгору до мого, а моє звернуте вниз до її. Потім вона посунулася ще трохи, я потягнув її за руку, і вона опинилася біля мене.

Я повернувся. Раджів і батько стояли один біля одного, наче тримаючи спільну оборону, і пильно дивилися на нас. В очах Раджіва був вираз холодної зневаги, якого я раніше в нього ніколи не спостерігав. Це мене приголомшило. А ще більше мене вразила бліда смуга навколо батькового рота та його згорьовані, скорботні очі. Він виглядав значно гірше, ніж у місії. Керсті глянула на мене і майже непомітно підвела брови і знизала плечима.

Батько відвернувся.

— Ну то ходімо, чи що.

— А ти впевнений, що тобі це під силу? — спитала Керсті.

— Цілком.

Коли батько рушив, Раджів спробував допомогти йому, взявши його під руку. Та він різко звільнив свою руку.

— Ні, ні. Зі мною все гаразд. Я цілком спроможний трохи пройтися.

Один за одним, батько спереду, за ним Раджів, а тоді Керсті і, накінець, я, ми простували вузькою алеєю поміж могил, порослих мохом і виткими рослинами. Як і попереднього разу, цокотіння невидимих усюдисущих цикад стало пульсувати в моєму нутрі так настирливо, що доводило мене до нестями.

Позаду нас почувся ляскіт босих ніг. Повернувшись, я побачив індійця, якого я прийняв за сторожа. Задиhaючись від швидкої ходи, він спочатку привітався, звівши разом ноги і витягнувши руки по швах, ніби солдат, що стоїть перед офіцерами генерального штабу, а потім спитав, яку могилу ми прийшли відвідати.

Я мало не проговорився, що вже був на цьому кладовищі, що знаю, як пройти туди, що вже знайшов могилу, до якої йдемо. Але я ще не встиг сказати ні слова, як батько став йому пояснювати.

Як тільки сторож почув прізвисько, він узявся показувати нам дорогу. Він перестрибував з могили на могилу, ніби по східцях, вигукував пронизливо «Сюдою, сюдою» і розмахував своїми довгими руками. Він нагадував якогось велетенського птаха. Потім він повернувся, зупинився й посміхнувся, показуючи свої нечисленні зуби, що стирчали, наче згорілі сірники, в його пурпурових яснах.

— Мемсагіб Веллакстт часто приходить. Я допомагати.

Потім він поспішив далі, зупиняючись час від часу і озираючись через плече, чи ми йдемо за ним.

Там, де схил сгягав трав'янистої вершини пагорба, небо було знов брунатне від диму з найближчої фабрики. Крізь цокотіння цикад я чув страшенно близько гул вуличного руху, чого ми не помітили, коли попереднього разу звернули з дороги.

Тим часом я перегнав батька. Коли я зупинився, чекаючи його, — Керсті чомусь пленталася далеко позаду, — батько витягнув руку, схопив

мене за зап'ястя і ніби збирався з силами перед сходженням на круту гору.
— Все змінилось. До невпізнання. — І здавалось, що він говорить не стільки про кладовище, не стільки про Бальрам, скільки про своє минуле. — І хто б подумав, що таке можливе.

Сторож знову стояв, як солдат по команді «струнко», перед могилою, де, як я вже знав, була похована моя мати. Коли батько, а за ним Раджів і я, підходили до могили, він відступив, пропускаючи нас, і тоді, як гід у музеї, підвів руку і, вказуючи на могилу, промовив: «Ось і наша леді». Він сказав це піднесеним тоном, радій, що безпомилково привів нас до нашої мети.

Ми з Радживом зупинилися. Батько виступив уперед. З похиленою головою він підійшов до могили і, якимось дивно нахилившись і витягнувши вперед голову, став навколішки. Спочатку він сперся рукою на надгробний камінь, а потім провів нею по його поверхні, ніби перевіряючи, чи вона гладка. Його обличчя було без виразу, він був заглиблений у себе. Я старався розгадати, що твориться в його душі під акомпанемент цикад, і яка скорботна музика, накінець розморожена, сягала свого гучного крещендо.

Кілька хвилин він стояв, похиливши голову і непорушно тримаючи руку на надгробній плиті. Я озирнувся на Керсті. Мабуть відчуюючи, що їй не годиться втручатися в це душевне спілкування між ним і його покійною дружиною, вона стояла на певній віддалі, у тіні розколеної статуї ангела. Я не міг чітко бачити її обличчя, але у її вичікувальній позі я відчував напруження.

Коли батько зрештою підвівся з колін, Раджів поспішив подати руку. І знову батько з недоречною і невластивою йому категоричністю відмовився від послуги, яку треба було б зробити мені. Він випростався і озирнувся навколо. Я знав, що рано чи пізно він помітить другу могилу, хоч я й не хотів, щоб те сталося.

І ніби весь час свідомий її близькості і не виказуючи цього спочатку, щоб віддати всю свою увагу в першу чергу моїй матері, він тепер повільно підійшов до неї. Тут він не став навколішки. Він тільки вдивлявся у простий, чіткий напис, мовчки читав, і губи його рухалися майже непомітно, як у дитини.

— Маккензі сагіб, — сказав сторож, хоч у цьому не було потреби.

— Маккензі сагіб? — повторив Раджів з висхідною інтонацією, ніби запитуючи.

— Тут. — Здавалося, що батько промовив це односкладове слово не до мене, ані до Раджива чи цвинтарного сторожа, і навіть не до себе, а до духа цього висушеного сонцем, спекотного і забутого людьми закутка. Він раптом стрепенувся, ніби відчайдушно намагаючись скласти в собі, як у калейдоскопі, розрізнені уламки. Потім він незвичайно ласкаво усміхнувся до мене і з жестом ніжності, якої він ніколи за своє життя не проявляв щодо мене, приклав руку до моєї щокі і погладив її. — Ось воно як.

Він рушив поперед мене туди, де під тінню фігури ангела все ще стояла Керсті, дуже збуджена, як мені це бачилось. Він простягнув до неї обидві руки, ніби радісно вітаючи її. Вона взяла його руки в свої, спочатку не дуже охоче, а потім згідливо, хоч і незграбно. Він повернувся і, не відпускаючи її рук, чекав, поки я підйду до них.

Коли я наблизився, невпевнений і стривожений, він вручив мені ці дві руки, ніби дарував мені щось дуже цінне. І знову він усміхнувся до мене напрощуд ласкаво, але цим разом крізь його усмішку проглядала ще більш дивовижна печаль.

Я взяв ці руки у свої. Він відвернувся від нас і пішов, піднявши праву руку на прощання, що виявилось остаточним.

Тоді я збагнув, що вже немає секретів ні минулого, ні сучасного, які треба розкривати перед ним. Він уже все зрозумів.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Він сидить в інвалідській колясці в кінці саду під вікном мого робочого кабінету. У нього на колінах шотландський плед, а на високій траві, яку я маю скосити, про що я вже декілька днів говорю сам собі і про що мені нагадує Керсті, лицем униз лежить книжка. Трава стелиться навколо нього, ніби море. Він спить, як це часто тепер буває, а сонце, схилившись, залиши-

до його у затінку... Nox gūit, Aeneas. На небо лягають вечірні тіні. В саду, де він спить, треба зробити ще стільки роботи, але тепер уже він нічого не зробити.

Внизу, під моїм кабінетом, є менший, більш охайний кабінет, якого я переобладнав для нього з колишньої дитячої кімнати, коли він, відмовившись іти в притулок для людей похилого віку («Притулок — це не дім»), зрештою погодився переїхати жити до нас. Там на письмовому столі стоїть друкарська машинка фірми «Ремінгтон», яка перед війною побувала в Індії разом з моєю матір'ю. Там є папки, картотека і безліч ручок та олівців. Є навіть напісписана сторінка про архітектуру палацу в Індоре. І хоча він, можливо, й заїжджає на колясці в цей кабінет і, можливо, й відкриває ту чи іншу папку, перегортаючи пом'яті й пожовклі від старості сторінки і розглядаючи їх своїми ще кмітливими і жадібними очима, все ж ніщо, абсолютно ніщо вже не буде завершене. Ще вчора ввечері, аналізуючи своє життя, він прорік, зітхаючи: «Все моє життя — це самі незавершені справи, незв'язані кінці». Я роздумував тоді, як і тепер, над цими незв'язаними кінцями, які він так героїчно, рішуче і великодушно зв'язав на кладовищі у Бальрамі з допомогою того виразного жесту, передаючи руки Керсті зі своїх у мої. Але я не міг тоді і не можу нині говорити з ним про це.

Я виходжу зі свого кабінету і гукаю зі сходів:

— Керсті! Керсті!

Вона дивиться телебачення з найменшим із наших трьох дітей.

— Що таке? — відгукується вона. На відміну від мене, вона ніколи не сердиться, якщо її перебивають, коли вона щось робить.

— Мені здається, що його треба привезти додому. В саду вже немає сонця.

А чому ж я сам не йду привезти його?

Я стою біля вікна і спостерігаю, як вона йде своєю енергійною, граціозною і все ще молодечою ходою крізь море нескошеної трави.

Коли вона наближається, він розплющує очі. Він дивиться на неї. Він усміхається, а його усмішка випромінює все ще ясне, все ще привітне і всепрощаюче почуття кохання.

З КНИГИ АФОРИЗМІВ «ПІСОК І ПІНА»

З англійської переклав Павло НАСАДА

Халіл Джібран (1883 — 1931) — американський поет і художник ліванського походження. Його улюблений жанр — поезія в прозі. Писав арабською та англійською мовами. Книжка «Пісок і піна» була вперше опублікована 1927 року.

Мені вічно блукати цими берегами
Між піщаними дюнами і піною хвиль.
Приплив стиратиме сліди моїх ніг,
вітри шматуватимуть піну.
А море і його береги залишатимуться навіки-віків.

Якось набрав я повні жмені імлі.
Затим я глянув на долоні — волога перетворилася на личинку.
Я стулив пальці і знову відкрив — там оживала пташка.
І знову стулив я пальці, а потім відкрив — у видолинку долоні стояла людина з сумним обличчям, зверненим до неба.
Коли востаннє я стулив і відкрив долоні, не побачив нічого, крім імлі.
Та зі мною залишилася пісня неземного блаженства.

Кажуть мені ті, що прозріли: «Ти і світ, у якому живеш, не більше піщинки на безконечному березі безмежного океану».
І сниться мені, що я відповідаю їм: «Я сам — безмежний океан, а усі світи — піщинки на моєму березі».
Тільки раз у житті втратив я дар мови. Коли мене запитали «Хто ти?»

Першою думкою Бога була думка про ангела.
Першим словом Бога була людина.

Якось я спостерігав за обличчям жінки і побачив у його рисах усіх її ще ненароджених дітей.
Жінка вдивилася в моє обличчя і впізнала усіх моїх праотців, що пішли з життя задовго до її народження.

Мені б досягти досконалості. Та марна ця мрія, якщо я не стану цілим світом, заселеним розумними істотами.
Хіба не усі суші прагнуть такої мети?

Перлина — то храм, збудований болем навколо піщинки.
Які пристрасті творять наше тіло і навколо яких піщинок?
Коли Бог закинув мене, наче камінчик, у це дивовижне озеро, незліченними колами я потурбував його непорушне дзеркало.
Але коли досяг глибин, то сам став цілком незворушним.

Вдруге я народився, коли мої тіло і душа покохали одне одного і з'єдналися навік.

Спомини — це своєрідні зустрічі.

Безпам'ятність — це своєрідна свобода.

Ми вимірюємо час за рухом безлічі сонць; вони вимірюють час за допомогою маленьких механізмів, які носять у своїх кишенях.

Скажіть мені, як нам зустрітися у певному місці у певний час?

Любов до людей — це потік світла, що тече в небуття у вічність.

Хіба духи, насельники вищих сфер, не заздять людині за те, що вона здатна відчувати біль?

На шляху до Святого Міста я зустрів ще одного прочанина і запитав його: «Чи справді це шлях до Святого Міста?»

І відповів мені він: «Іди за мною, і через один день і одну ніч ти будеш у Святому Місті».

І я пішов за ним. Ми йшли багато днів і ночей, але не прийшли до Святого Міста.

І мені на диво він розгнівався на мене, бо не вивів до мети.

Якщо вже Ти, Боже, даєш мені у здобич кролика, то мене віддай у жертву левові.

До мене озивається мій дім: «Не залишай мене, бо під цим дахом знайшло притулок твоє минуле».

А шлях кличе мене в дорогу: «Ходімо зі мною, бо я твоє майбутнє».

І відказую я обом: «Не маю я ані минулого, ані майбутнього. Якщо я залишусь тут, то, залишаючись, я буду думками у дорозі; а якщо я вирушу в дорогу, то думки мої повертатимуть до оселі. Тільки кохання і смерть міняють усе».

Хіба я можу втратити віру у справедливість життя, якщо сновидіння тих, хто сплять на м'яких перинах, нічим не кращі сновидінь тих, що спочивають на голій землі?

Дивно, але прагнення деяких насолод є часткою мого болю.

Сім разів відчував я зневагу до своєї душі:

Вперше, коли переконався, що вона надто сумирна, щоб досягти висот.

Вдруге, коли побачив, як вона кепкує з калік.

Втретє, коли їй довелося вибирати між важким та легким і вона вибрала легке.

Вчетверте, коли вона согрішила і втішала себе тим, що інші теж грішать.

Вп'яте, коли переконався, що вона поблажлива до слабкостей і вважає це своєю силою.

Вшосте, коли вона з відразою відвернулася від бридкого обличчя, не зрозумівши, що це була тільки одна з її власних масок.

І всьоме, коли вона розсипала похвали і вважала це своєю цнотою.

Я не відаю, що таке абсолютна істина. Але я мирюся з невіданням, і в цьому моя честь і винагорода.

Он там, за дверима у сусідній кімнаті, рай, але я загубив ключа.

Можливо, я тільки забув, куди його поклав.

Ти незрячий, а я глухий і німий. Отож хай наші руки торкнуться і ми зрозуміємо один одного.

Ваги людині додає не так те, чого вона досягає, як те, чого досягти вона прагне.

Коли ви жадаєте блага, імені якого знати не можете, і сумуєте, не відаючи причини, то виростете разом з усім, що здатне рости, і ваша сутність підніметься до вершин.

Ти п'єш вино, щоб сп'яніти: я ж п'ю його, щоб здолати сп'яніння від іншого вина.

Коли моя чаша порожня, я мирюся з порожнечею; та коли вона до половини наповнена, я з відразою дивлюся на її неповноту.

Справжня суть іншої людини не в тому, що вона тобі відкриває, а в тому, що вона відкрити не може.

А тому, якщо хочеш пізнати її, то прислухайся не до того, що вона говорить, а до того, що вона замовчує.

Половина того, що я говорю, не має сенсу; але я говорю, щоб до тебе дійшла інша половина.

Почуття гумору — це почуття пропорції.

Моя самотність народилася, коли люди вихваляли мої промовисті недоліки і засуджували мовчазні цноти.

Істину слід знати завжди, але висловлювати її тільки вряди-годи.

Наша справжня суть мовчазна; багатомовне тільки набуте.

Голос життя, який промовляє у мені, не чутний твоїм вухам; але нумо розмовляти, щоб забути про самотність.

Коли розмовляють дві жінки, вони нічого не говорять; коли промовляє одна жінка, у її словах саме життя.

Жаби можуть кумкати гучніше, ніж реве буйвол, але їм не під силу тягнути плута у полі, ні повертати колесо млина, і з шкіри їхньої не пошити взуття.

Балакучим заздять тільки німі.

У кожному зернятті сховане жадання.

Якщо ти справді розплющиш очі і прозрієш, то свій образ побачиш в очах усіх. А коли відкриєш вуха і прислухаєшся, то почувеш відлуння свого голосу в голосах усіх.

Для пізнання істини потрібні двоє: один висловить її, інший зрозуміє.

Багато вчень нагадують віконні шиби. Вони дозволяють розгледіти істину, але не підпускають до неї.

А зараз пограємо в хованки. Якщо ти сховаєшся у моєму серці, то знайти тебе буде неважко. Та коли ти сховаєшся у власній мушлі, то не розшукає тебе ніхто.

Жінка може сховати своє обличчя за усмішкою.

Наскільки величним буває сумне серце, коли воно підхоплює радісну пісню веселих сердець.

Тому, хто тобі служить, ти заборгував більше, ніж золото. Віддай йому своє серце або служи йому сам.

Ні, ми не прожили наше життя намарно. Хіба не з наших кісток збудовано вежі?

Кожен дракон породжує свого святого Георгія.

Дерева — це вірші, які земля виписує на небі. Ми спилуємо їх, робимо з них папір, щоб заповнити його своєю порожнечою.

Якщо у вас потяг до письменництва (тільки один Бог відає, звідкіля цей потяг), то вам будуть потрібні знання, майстерність і магія: знання музики слів, майстерність бути безпосереднім і магія любові до читача.

Вони вмочують пера у наші серця і вважають, що до них прийшло натхнення.

Якщо б дерево спробувало писати автобіографію, вона б не відрізнялася від історії того чи іншого народу.

Якби мені довелося вибирати між здатністю написати вірша і захватом, який відчуваєш від не викладеного на папері вірша, я б обрав захват. Це краща поезія.

Однак і ти і всі мої сусіди погоджуються в тому, що я завжди роблю поганий вибір.

Поезія — це не виклад точки зору. Це пісня, яка лунає з кривавої рани або з усміхнених губів.

Слова не знають плину часу. Їх слід вимовляти або записувати, пам'ятаючи, що вони не підвладні часові.

Поет — це скинутий з трону король, який сидить на згарищі свого палацу і намагається розшукати нові образи у попелі.

Поезія — це угода між радістю, болем і здивуванням, з домішкою слів.

Намарно шукатиме поет першопричину пісень свого серця.

Якось я сказав поетові: «Аж до твоєї смерті ми не знатимемо, чого ти вартий».

А він відповів: «Так, смерть завжди ставить остаточні оцінки. І якщо справді ти хочеш знати, чого я вартий, то знай, що на серці у мене більше, ніж на язичку, а прагну я більшого, ніж уже досяг».

Дарма, що ти співаєш про красу в самому серці пустелі. Тут теж знайдуться слухачі.

Поезія — це мудрість, що чарує серце.

Мудрість — це поезія, до співу якої прислухається розум.

Якби зачарувати серце людини і одночасно промовляти до її розуму, то справді така людина житиме у благословенні Божому.

Натхнення завжди співає; натхнення ніколи нічого не пояснює.

Своїм дітям ми часто співаємо колискових, щоб і собі заснути.

Усі наші слова — це крихти, що падають із столу на бенкеті розуму.

Мислення — це камінь спотикання поезії.

Великий співак той, який може передавати у співі наше мовчання.

Як ти можеш співати, коли у тебе повний рот їжі?

Як може піднятися твоя рука для благословення, коли у ній золото?

Кажуть, що соловей, співаючи пісню кохання, простромляє свої груди колючками.

Ми усі так чинимо. Хіба без цього можна співати?

Геній — не що інше, як пісня вільшанки, що віщує початок неквапної весни.

Божевільний — не гірший музикант від мене чи від тебе; от тільки інструмент, на якому він грає, трохи розстроєний.

Пісня, яка залишається беззвучною у серці матері, зривається з губів її дитини.

Ніякі прагнення не залишаються несповненими.

Я ніколи не міг повністю примиритися з моїм другим «я». Правда — десь поміж нами.

Твоє друге «я» завжди засмучене тобою. Однак твоє друге «я» живиться смутком; отож усе гаразд.

Не існує боротьби між душею і плоттю. Хіба що в уяві тих, чия душа спить, а плоть хвора.

Коли ви спізнаєте сенс життя, ви знайдете красу в усьому, навіть у тих очах, які не помічають краси.

Вкинь у землю насінину, і вона виростить для тебе квітку. Довір своє сновидіння небу, і воно принесе тобі твою кохану.

Диявол загинув у той день, коли ти з'явилася на світ.

Тепер тобі не потрібно пройти усе пекло, щоб зустріти ангела.

Стільки жінок беруть у чоловіків їхні серця, але як мало з них можуть володіти ними

Коли рука чоловіка торкається жіночої руки, вони обоє заглядають у вічність.

Кохання — це серпанкова запона між двома закоханими.

Кожен чоловік кохає двох жінок: перша — витвір його уяви, а друга — ще не народжена.

Чоловікам, що не прощають жінкам їхніх дрібних недоліків, ніколи не зазнати насолоди від їхніх цнот.

Кохання, яке не відновлюється щодня, стає звичкою, а відтак перетворюється у рабство.

Кохання і сумніви ніколи не були в приятельських стосунках.

Кохання — це слово світла, написане рукою світла на сторінці світла.

Нам ніколи не зрозуміти один одного, аж доки ми скоротимо нашу мову до семи слів.

Повернувшись плечима до сонця, ви не бачите нічого, крім тіні.

Ви вільні у сонячному світлі дня і вільні під зорями ночі;
Вільні ви, коли ні сонця, ні місяця, ані зірок нема на небосхилі.
Ви вільні і тоді, коли заплющуєте очі і не бачите, що діється навколо вас.
Але ви раб того, кого кохаєте, бо ваше серце його;
І раб того, хто кохає вас, бо його серце ваше.

Ви не можете спожити більше, ніж того бажаєте. Друга половина хлібини належить комусь іншому, для випадкового гостя теж слід залишити дешицю.

Якби не гості, оселі перетворилися б на могили.

Щедрість не в тому, щоб віддавати мені те, чого я більше потребую, ніж ти, а в тому, щоб віддати те, чого ти потребуєш більше, ніж я.

Різниця між найбагатшим і найбіднішим не більша одноденного голоду і години спраги.

Ми часто позичаємо у дня завтрашнього, щоб сплатити борги дню вчорашньому.

До мене теж навідуються ангели і дияволи, але я легко позбуваюся їх.

Коли це ангел, я звертаюся до нього із стародавньою молитвою, яка йому вже обридла;

А якщо це диявол, я повторюю один із старих тріхів, і він обходить мене стороною.

Зрештою, ця темниця не така погана, хоча мені й не подобається ця стіна між моїм закапелком і закапелком мого сусіда;

Однак знайте, що у мене немає бажання картати ні тюремника, ні Будівничого, який спорудив цю темницю.

Ті, що дають вам до рук змію, коли ви просите дати рибу, можливо, нічого іншого не мають. Отож вони виявляють щедрість.

Шахрайство деколи досягає мети, однак завше кінчає самогубством.
Людина може вчинити самогубство, захищаючись.

Якби все те, що говорять про добро і зло, було правдою, то моє життя — один тривалий злочин.

Як часто я ненавидів для самозахисту; був би я сильніший, я б не застосував такої зброї.

Культявому краще не ламати милиць на голові його ворога.
Життя — наче процесія. Повільні вважають його надто швидким і йдуть не в ногу;
А швидкі вважають його надто повільним і теж ідуть не в ногу.

Дивно, що ми захищаємо свої помилки затятіше, ніж справедливі вчинки.

Якби ми зізналися один одному в своїх гріхах, нам стало б смішно. Виявилось б, що нам усім бракує оригінальності.

Стали б ми відверто говорити про свої цноти, то сміялися б також з тієї ж причини.

Нехай я буду найменший серед людей, у яких є мрії та бажання виконати їх, а не найбільший без мрій і бажання.

Якось я розповідав струмкові про океан. Струмок вважав, що я схильний перебільшувати і фантазувати;

А потім я розповідав про струмок океанові, і океан прийняв мене за наклепника.

Очевидне — це те, чого ніколи не побачиш, аж поки хтось висловить його простими словами.

За красою не ховається нічого — ні релігія, ні наука.

Незгода може бути найкоротшою стежкою між двома розумами.

Мудрість перестає бути сама собою, коли стає надто пихатою, щоб проливати сльози, надто похмурою, щоб сміятися, і надто самодостатньою, щоб шукати чогось, крім себе.

Я навчився тиші від балакучого, терпіння від нетерпимого, доброти у злого; але, як не дивно, я не почуваю вдячності до цих вчителів.

Коли ти дійдеш до краю того, що слід знати, ти опинишся на початку того, що слід відчувати.

Перебільшення — це правда, яка втратила самовладання.

Факт — це безстатева правда.

Найближчі моєму серцю король без королівства і бідняк, що не вміє просити милостиню.

Народження і смерть — два найшляхетніші прояви мужності.

Самітник зрікається уламків світу, щоб вповні отримати насолоду від світу в його цілісності й неперервності.

Між науковцем і поетом простягається простора лука; перетне її науковець, то стане мудрецем, перетне її поет — бути йому пророком.

Сказав філософ підмітальникові вулиць: «Шкода мені тебе. Важка і брудна у тебе робота».

Підмітальник у відповідь: «Дякую за співчуття, пане. Але скажіть мені, що робите ви?»

І відповів філософ так: «Я досліджую розум людини, її справи і бажання».

Підмітальник продовжив підмітати вулицю, усміхаючись сам до себе:
«Мені тебе так шкода».

Той, хто прислухається до правди, не менш добродішесний, ніж той, хто проголошує.

Праведний той володар, котрий знаходить свій трон у серці дєрвіша.

Щєдрість — давати бїльше, ніж можеш.
Гордість — брати менше, ніж потребуєш.

Дотєпність — часто просто маска. Якщо її зірвати, то знайдєш під нею або розлюченого гєнія, або спритного шахрая.

Так, нїрвана справді існує. Її досягаєш, ведучи свою отару на пасовище, вкладаючи до сну дитину, виводячи останній рядок вірша.

Ми обираємо для себе радощі і журбу задовго до того, як насправді зазнаємо їх.

Бажання — це півжиття; байдужість — наполовину смерть.

Найдошкульніше у сьогоднішньому смуткові — пам'ять про вчорашні радощі.
Віра — це оазис у серці, до якого ніколи не наблизиться караван мислення.

Черепахи можуть оповісти про шляхи бїльше, ніж зайці.

Ось який парадокс: високе і низьке ближче одне до одного, ніж посєредність до кожного з них.

Коли ти зазнаєш насолоди від любові до ближнього, вона перестає бути добродішесністю.

Кохання, яке квітне не постійно, постійно вмирає.

Раз у сто років Ісус з Назарєта зустрічається з Ісусом Християн у саду на ліванських пагорбах. Вони довго розмовляють, і кожного разу Ісус з Назарєта, прощаючись, каже Ісусу Християн: «Мій друже, боюся я, що ми ніколи-ніколи не дійдемо згоди».

Велика людина має два серця: одне — стикає кров'ю, а друге терпить.

Ти можеш забути того, з ким ви разом сміялися, але ніколи не забудеш того, з ким разом плакали.

Якби тобі довелося посидіти на хмарині, ти б не побачив кордонів між країнами і межових знаків між двома нивами.

Шкода, що ти не можеш дивитися на світ з хмарини.

Сімсот років тому сім білих голубів піднялися з глибокої долини і полетіли до білосніжної гірської вершини. Один з сімох людей, що спостерігали за їхнім летом, сказав: «Я бачу чорну плямку на крилі сьомого голуба».

Сьогодні люди в цій долині розповідають про сімох чорних голубів, які летіли до вершини засніженої гори.

Справді лихо, коли, простягнувши до людей пусту долоню, я нічого не отримую; і безнадія, якщо я простягну повну руку, та нікому буде взяти.

Я прагну вічності, бо там я зустріну свої ненаписані вірші і ненамальовані картини.

Мистецтво — це крок від природи у безконечність.

Навіть ті руки, що плетуть тернові вінці, кращі, ніж руки бездіяльні.

Наші найпотаємніші сльози ніколи не з'являються на очах.

Кожна людина — нащадок усіх правителів і рабів, що жили до неї.

Чи менше любила свого сина мати Іуди, ніж Марія Ісуса?

У Святому Письмі нічого не згадується про три чуда нашого Брата Ісуса: перше — Він був людиною, як ти і я; друге — Він мав почуття гумору; і третє — Він знав, що Він переможець, дарма що переможений.

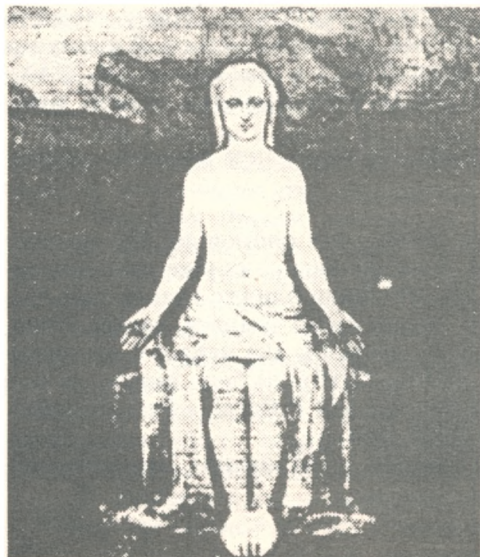
Тобі, певно, доводилося чути про Священну гору.

Це найвища гора у світі.

Якщо ти піднімешся на її вершину, у тебе залишиться тільки одне бажання: зійти вниз і опинитися поруч з тими, хто мешкає в найглибших долинах. Ось чому цю гору називають священною.

Кожну думку, що я ув'язнив у словах, я повинен звільнити своїми вчинками.

Малюнки автора

Гастон ЛЕРУ

ТАЄМНИЦЯ ЖОВТОЇ КІМНАТИ

РОМАН

З французької переклала Катерина КВІТНИЦЬКА-РИЖОВА

РОЗДІЛ XII

Ціпок Фредеріка Ларсана

Я намірявся виїхати із замку не раніше шостої вечора, прихопивши з собою статтю, яку мій друг поспіхом написав у невеличкій вітальні, що її Робер Дарзак наказав віддати в наше розпорядження. Репортер збирався переночувати в замку, скориставшись загадковою гостинністю Робера Дарзака, на якого професор Станжерсон переклав у тяжкі хвилини всі домашні клопоти. Проте Рультабій виявив бажання провести мене на вокзал до Епіне-сюр-Оржа. Коли ми простували парком, він сказав мені:

— Фредерік Ларсан справді дуже сильний шукач і виправдовує свою репутацію. Знаєте, як він знайшов шкарбуни татуса Жака? Поблизу того місця, де ми помітили відбитки елегантних черевиків, а сліди шкарбунів зникли, на вологій землі була прямокутної форми ямка, в цьому місці нещодавно лежала цеглина. Ларсан її пошукав, а коли не знайшов, одразу ж здогадався, що вбивця скористався нею як грузилом, щоб потопити в озері небезпечні черевики. Розрахунок Фреда виявився точним, про що й свідчить його знахідка. Я це прогавив, щоправда, моя увага вже тоді була зайнята іншим, *бо надмірна кількість обманних слідів, які лишив убивця*, а також розмір чорних відбитків, які відповідали розмірові ноги татуса Жака, — я їх порівняв непомітно для старого на підлозі Жовтої кімнати, — усе це переконувало мене в тому, що злочинець хотів звернути вину на старого. Це й спонукало мене, якщо пам'ятаєте, сказати татусеві Жаку, що берет, знайдений у цій фатальній кімнаті, має скидатися на його берет, а також вказати на цовну схожість підкинutoї хусточки з тою, якою, як я помітив, він користується. В цьому ми з Ларсаном цілком однакові, але далі розходимося в поглядах, і **ЦЕ ЖАХЛИВО**, оскільки він щиросердо збирається зробити помилку, а мені доведеться вести боротьбу з ним... але як?

Мене здивувало, яким серйозним тоном мій юний друг вимовив останні слова. А він ще раз повторив:

— **ЦЕ ЖАХЛИВО, ЖАХЛИВО!..**

У цей час ми обминали задній фасад замку, вже споночило. На другому поверсі одне вікно було напіврозчинене. З нього сіялося слабке світло й чулися звуки, які привернули нашу увагу. Ми підійшли ближче і заховались під самими вікнами. Рультабій прошепотів, що це вікно кімнати панни Станжерсон. Звуки, що мусили нас зупинитися, змовкли, але невдовзі ми знову їх почули. То було тамоване голосіння... Щось розібрати було важко, до нас виразно долинули лише три слова: «Бідолашний мій Робере!..» Рультабій поклав мені руку на плече і нахилився до мого вуха:

— Якби ми могли дізнатись, про що говорять у цій кімнаті, моє розслідування швидко було б завершене...

Він роззирнувся. Нас огортали вечірні сутінки, й ми не бачили нічого, крім вузької левади, оточеної деревами за замком. Голосіння знову затихли.

— Якщо не можемо почути, — прошепотів Рутьабій, — спробуймо бодай побачити...

І він потяг мене кудись, киваючи, щоб я притишив кроки. Перейшовши леваду, ми опинилися біля стовбура могутньої берези, біле верховіття якої губилося десь у мороці. Ця береза росла саме навпроти вікна, яке нас цікавило, а нижні її гілки простягалися на рівні другого поверху замку. З цих гілок, поза всяким сумнівом, можна було побачити, що відбувається в кімнаті панни Станжерсон. На це й сподівався Рутьабій, бо, наказавши мені припинити, охопив стовбур міцними молодими руками й подряпався нагору. Незабаром він зник у кроні, запала цілковита тиша.

Там, навпроти мене, вікно лишалося так само освітленим. На ясному тлі я не бачив жодної тіні. Дерево наді мною німувало, я чекав і раптом почув:

— Лише після вас...

— Ні, після вас, прошу...

Вгорі, в мене над головою, розмовляли, змагаючись у чемності... Яке ж було моє здивування, коли на гладенькому стовбурі я справді побачив дві постаті! Рутьабій поліз на березу один, а спускалися їх двоє!

— Моє шанування, пане Сенклер!

То був Фредерік Ларсан. Поліцай уже зайняв свій дозорний пост у той час, як репортер лише залазив туди, гадаючи, що він там буде сам... Врешті, ні той, ні той не звернули уваги на моє здивування. Я зрозумів це так, що з висоти свого поста вони стали свідками сцени, наповненої ніжності та відчаю між панною Станжерсон, що лежала в ліжку, та Робером Дарзаком, який стояв навколішках біля її узголів'я. І кожен з детективів уже, здавалося, робив певні висновки, причому зовсім протилежні. Неважко було здогадатися, що побачена сцена справила на Рутьабія сильне враження, яке було на користь Робера Дарзака. На думку Ларсана, ця сцена зайвий раз підтверджувала майстерне лицемірство, в мистецтві якого з нареченим панни Станжерсон ніхто не міг змагатися.

Коли ми дійшли до брами, Ларсан зупинив нас.

— Мій ціпок! — вигукнув він.

— Ви загубили ваш ціпок? — запитав Рутьабій.

— Так, — відповів поліцай. — Забув його там, під деревом...

І він пішов, пообіцявши, що швидко наздожене.

— Ви звернули увагу на ціпок Фредеріка Ларсана? — запитав мене репортер, коли ми залишилися самі. — Зовсім новий ціпок, я його раніше в нього ніколи не бачив. Здається, він ним дуже дорожить. Можна подумати, боїться, щоб не потрапив до чужих рук... *Проте до сьогодні я ніколи не помічав, щоб Фредерік Ларсан ходив з ціпком. Де він його взяв? Погодьтеся, це неприродно: людина, яка ніколи раніше не носила ціпка, наступного дня після злочину в Гландьє й кроку не може ступити без ціпка...* Згадайте, коли ми прибули до замку, він, помітивши нас, одразу ж сховав годинника до кишені й підхопив із землі свій ціпок — жест таки дивний, і, мабуть, я схибив, не надавши цьому значення.

Ми вже вийшли з парку. Рутьабій замовк. Але думки його, певно, снували навколо ціпка Фредеріка Ларсана. І справді, коли ми вже спускалися з пагорка до Епіне-сюр-Оржа, він раптом сказав:

— Фредерік Ларсан приїхав до Гландьє раніше за мене. Він розпочав слідство раніше за мене. В нього було більше часу, щоб дізнатися те, чого я поки не знаю. І щоб знайти дещо невідоме мені. Де він роздобув цей ціпок?.. — Потім, помовчавши, додав: — Імовірно, його підозри — а це навіть не просто упередженість, а впевненість, — спрямовані проти Робера Дарзака, підкріплені чимось реальним, відчутним, таким, що він приймає на дотик, а я — ні. Невже це ціпок?.. Де він у біса міг його знайти?..

В Епіне нам довелося чекати поїзда двадцять хвилин, і ми зайшли до привокзального буфета. Майже одночасно з нами на порозі виріс Фредерік Ларсан, помахуючи своїм славнозвісним ціпком.

— Я знайшов його! — зареготав він.

Утрюх ми всілися за стіл. Рутьабій не відривав погляду від ціпка, він був такий занурений у свої думки, що навіть не помітив, як Фредерік Ларсан ниш-

ком подав знак одному службовцю залізниці, зовсім юному хлопчині з розкуйовдженою білявою борідкою. Службовець підвівся, розрахувався, відкланявся й вийшов. Я і сам не звернув би на цю сцену уваги, якби вона не зринула в моїй пам'яті через кілька днів, коли в одну з найтрагічніших хвилин цієї історії знову побачив власника білявої борідки. Ось тоді й дізнався, що то агент Ларсана, якому було доручено слідкувати за тими, хто приїздить на вокзал Епінесюр-Орж та від'їжджає з нього. Адже Ларсан ніколи не нехтував тим, що, як на його гадку, могло йому пригодитися.

Я перевів погляд на Рультабія.

— Послухайте, пане Фреде, — завів той розмову, — відколи ви обзавелися ціпком? Я завжди бачив, як ви прогулюєтесь, заклавши руки в кишені!

— Мені його подарували, — відповів поліцай.

— І подарували нещодавно? — не вгавав репортер.

— Так, цей подарунок я одержав у Лондоні...

— Справді, адже ви щойно повернулися з Лондона, пане Фреде. А мож-на мені роздивитися ваш ціпок?

— Чом би й ні?

І Фред передав ціпок Рультабію. То був масивний ціпок з жовтого бамбука з гачкуватим руків'ям, оздобленим золотим обідком.

Рультабій доскіпливо оглянув ціпок.

— Що ж воно виходить, пане Фреде, вам у Лондоні піднесли французького ціпка!

— Ціпок можливо, — відповів так само незворушно Фред.

— Прочитайте, отут маленькими літерами вказана торгова марка: «Кассет, площа Опері, 6-біс...»

— Є люди, які посилають білизну прати в Лондон, — одказав Фред. — Тож англійці мають повне право купувати собі ціпки в Парижі.

Рультабій повернув ціпок. Коли зайшов зі мною до купе, він сказав:

— Ви запам'ятали адресу?

— Так. Кассет, площа Опері, 6-біс. Можете на мене покластися, завтра вранці ви одержите мою записку.

І справді, того ж вечора в Парижі я побачився з паном Кассетом, продавцем ціпків та парасольок, і написав своєму другові:

«Покупець — людина навдивовижу схожа на Робера Дарзака: такого ж зросту, трохи сутулуватий, така сама кругла борідка, пальто світло-бежевого кольору, носить котелок. Він купив ціпок, який нас цікавить, у день, коли стався злочин, близько восьмої вечора.

Пан Кассет не продавав схожих ціпків майже два роки. Ціпок Фреда був новий. Тобто йшлося саме про той ціпок, який у нього в руках. Сам він не міг купити, оскільки перебував тоді в Лондоні. Як і ви, я гадаю, що Ларсан його знайшов і що ціпок якось пов'язаний з Робером Дарзаком... Але в такому випадку, виходячи з ваших тверджень, нібито вбивця ховався у Жовтій кімнаті з п'ятої чи навіть шостої години аж до півночі, коли сталася драма, покупка цього ціпка забезпечує панові Роберу Дарзаку незаперечне алібі».

РОЗДІЛ XIII

«Будинок священика анітрохи не втратив своєї принади, а садок так само духмяніє»

За тиждень після описаних мною подій, а саме 2 листопада, вдома, в Парижі, я одержав телеграму з таким текстом: «Приїздіть до Гландьє найближчим поїздом. Привезіть револьвери. Вітання. Рультабій».

Здається, я вам уже казав, що на той час був адвокатом-початківцем, саможиттєвих справ мені ще не доручали, а до Палацу правосуддя вчашав швидше, аби придивитися до своїх професійних обов'язків, аніж для захисту при-нижених та знедолених. Тож мене не здивувало, що Рультабій так вільно роз-поряджається моїм часом. Врешті, він знав, як я цікавлюся його журналістсь-кими пригодами взагалі, а надто подіями в замку Гландьє. Упродовж восьми днів я не мав звідти докладної інформації, окрім численних побрехеньок у га-зетах та стислих дописів Рультабія в «Епок». З його повідомлень стало відо-мо, що удар таки нанесено баранячою кісткою, на якій після аналізу виявле-

но людську кров — свіжі сліди крові панни Станжерсон і старі сліди крові жертв попередніх злочинів...

Можете собі уявити, який галас ізчинила світова преса! Ніколи ще злочин не набував такого розголосу й не викликав такого замішання в головах! У той же час, мені здавалося, слідство тупцює на місці, тому я дуже зрадив, одержавши запрошення мого друга приїхати до нього в Гландье. Щоправда, мене трохи збентежили слова: «Привезіть револьвери».

Збентежили й дуже заінтригували. Якщо Рультабій телеграфує, щоб я привіз револьвери, це означає, що він передбачає таку ситуацію, за якої ними доведеться скористатись. А я, мушу визнати, далеко не герой. Проте сьогодні йшлося про долю друга, який, очевидячки, потрапив у скруту. І він викликав мене на допомогу. Тож геть усілякі сумніви. Пересвідчившись, що мій єдиний револьвер заряджений як годиться, я поспішив на Орлеанський вокзал. Дорогою зметикував, що одним револьвером можна озброїти лише одну особу, а Рультабій у своїй депеші просив не один. Тоді я заскочив до зброяра й придбав відмінної якості револьверчик, аби зробити приємність другові.

Я сподівався побачити Рультабія на вокзалі в Епіне, але його там не було. Зате на мене чекав кабріолет, і невдовзі я опинився в Гландье. Біля брами не було ні душі. І тільки на порозі замку я побачив свого друга. Він зраділо замахав мені рукою, скочив в обійми й почав розпитувати, як я себе маю.

У маленькій старовинній вітальні, про яку я вже згадував, Рультабій заявив:

— Справи йдуть кепсько.

— Які саме справи?

— Геть усі. — І, присунувшись до мене, зашепотів на вухо: — Фредерік Ларсан все глибше копає під Робера Дарзака.

Ця звістка мене зовсім не здивувала, адже я бачив, як пополотнів наречений панни Станжерсон, помітивши сліди своїх підошов.

Проте я запитав:

— А як же тоді ціпок?

— Ціпок! Він і досі у Фредеріка Ларсана, який не випускає його з рук!

— Але ж... він забезпечує алібі Роберу Дарзаку, чи не так?

— Аж ніяк не забезпечує. Бо пан Дарзак, якого я сам делікатно допитав, заперече, що купував у Кассета ціпок. Хоч хай там як, але я ні за що не можу ручитися. Часом на пана Дарзака *находять такі дивні напади мовчання*, що не знаєш, чи йняти віри досі ним сказаному...

— Певно, в очах Фредеріка Ларсана цей ціпок видається дорогоцінним, він вважає його речовим доказом... Але ж чому? Адже, зважаючи на годину, о котрій його придбано, цей ціпок не міг опинитися в руках злочинця!

— Ларсан нехтує час! На відміну від моєї, з його концепції зовсім не випливає, що вбивця неодмінно проник до Жовтої кімнати між п'ятою й шостою годиною вечора. Що йому може перешкодити утелюшити туди злодія між десятию й одинадцятою?! Саме в цей час професор з дочкою проводили цікавий хімічний дослід біля пальників, а татусь Жак їм асистував... Ларсан скаже, що вбивця прослизнув у них поза спинами, хоч би яким невірогідним це видавалося... Він уже натякав на таке слідчому... А якщо вдуматися, твердження цілком абсурдне! Зважаючи на той факт, що своя людина — якщо йдеться справді про близьку людину — неодмінно мала знати, що професор невдовзі піде із флігеля, і задля власної безпеки відклала б свою операцію на той час, коли професора вже не буде... Навіщо ризикувати й приходити, коли в лабораторії професор? До того ж, коли б ця «своя» людина могла зайти у флігель... Багато чого треба пояснити, перш ніж погодитися з *припущенням Ларсана*. А я на це часу не гайнуватиму, бо сам володію *бездоганною системою*, яка мені не дозволяє займатися фантазіями! А оскільки зараз я змушений тримати язика на припоні, а Ларсан інколи висловлюється... можливо, все й обернулося б проти Робера Дарзака... якби мене тут не було! — з гордістю запевнив юнак. — Адже проти Дарзака свідчать ще й інші зовнішні докази, набагато жажливіші, ніж уся ця історія з ціпком, яка лишається поки що незрозумілою. Тим більше, що Ларсан безсоромно розгулює з ним під носом у пана Дарзака. Уявляєте, з тим самим ціпком, який начебто належить Дарзакові. Я багато дечого зрозумів у Ларсановій системі, але ціпок поки що лишається для мене загадкою.

— Фредерік Ларсан так само замешкав у замку?

— Еге ж, безвизно. Як і я, ночує там. Його запросив пожити професор Станжерсон, як ото мене — Робер Дарзак. Звинувачений Ларсаном у тому, що знає вбивцю й відпустив того на волю, професор уперто створює своєму обвинувачеві всі умови для пошуку істини, Робер Дарзак так само чинить щодо мене.

— Але ви самі певні, що Робер Дарзак не винний?

— Якийсь час я припускав протилежне. Це було тоді, коли ми сюди шойно прибули. А тепер я розповім вам, що відбулося тут між мною та паном Дарзаком.

На цьому Рультабій урвав сам себе й запитав, чи я привіз зброю. Я показав йому обидва револьвери. Оглянувши їх, він сказав: «Чудово!» — і повернув їх мені.

— Вони нам знадобляться? — запитав я.

— Безперечно, сьогодні ж увечері. Ми переночуємо тут, якщо ви не проти.

— Аж ніяк не проти, — поспішив я завірити його з таким виглядом, що Рультабій зареготався.

— Годі, годі, зараз не час сміятися, — опанував він себе. — Поговорімо серйозно. Чи пам'ятаєте ви слова, які, немов чарівне закляття «Сезаме, відчинись!», відчинили нам двері цього таємничого замку?

— Чудово пам'ятаю: «Будиночок священика анітрохи не втратив своєї принади, а садок так само духмяніє». Ці самі слова ви знайшли й на обгорілому папірці в лабораторному каміні.

— Так, а внизу папірчини полум'я пощадило дату: 23 жовтня. Добре її запам'ятайте, це дуже важливо. Зараз я поясню вам, звідки взялися ці нісенітні слова. Не знаю, чи вам відомо, що за два дні до злочину, двадцять третього жовтня, професор Станжерсон з дочкою були на прийомі в Єлисейському палаці? Гадаю, вони навіть обідали там. У кожному разі на прийомі точно були присутні, бо я сам їх там бачив. А потрапив я туди у журналістських справах: мав узяти інтерв'ю в одного вченого з Філадельфійської академії наук, якого того вечора вшанували. До того дня я ніколи не бачив ні професора Станжерсона, ні його дочки. Я сидів у вітальні перед залом послів, бо втомився, донесхочу наштотхавшись у юрбі видатних людей. Так собі сидів, поринувши у мрії, аж раптом до мене долинули пахощі парфумів дами в чорному. Ви запитаете мене, що воно таке, «парфуми дами в чорному»?.. Скажу лишень, що цей аромат я дуже любив, бо такими парфумами користувалася жінка, завжди вбрана в чорне, яка виявляла до мене справді материнську ніжність, коли я був іще дитиною. Жінка, яка того дня була злегка напахчена «парфумами дами в чорному», була в усьому білому. Надзвичайно гарна. Я не міг подолати спокуси, підвівся й рушив за нею слідом, за нею й за її пахощами. Якийсь літній чоловік узняв красуню під руку. Усі на них обертались, і я почув шепіт: «Професор Станжерсон з дочкою!» Так я довідався, за ким іду назирці. Вони зустрілися з Робером Дарзаком, якого я наочно знав. До професора підійшов один американський учений, Артур Вільям Ренс, вони вмостилися в кріслах, а Робер Дарзак повів панну Станжерсон до оранжереї. Я подався за ними. Того вечора стояла дуже тепла погода, двері в сад були відчинені. Панна Станжерсон накинула на плечі легку шаль і запросила Робера Дарзака вийти з нею у майже безлюдний сад. Я й далі стежив за ними, бо Робер Дарзак видавався дуже схвильованим. Тепер вони поволі походили вздовж муру, що відгороджує парк від вулиці Марін'ї. Я рушив центральною алеєю, паралельно. Потім зрізав кут і моріжком пішов їм назустріч. Ніч була темна, трава приглушувала мої кроки. Вони зупинились під газовим ліхтарем та в його мерехтливому світлі схилилися над якимось папером, що його тримала панна Станжерсон. Здається, їх надзвичайно цікавило те, що вони читали. Я теж зупинився, навкруги було темно і тихо. Вони мене не помітили, і я виразно почув, як, згортаючи аркуш, панна Станжерсон повторила: «Будиночок священика анітрохи не втратив своєї принади, а садок так само духмяніє». В голосі її бриніла насмішка і в той же час розпач, вона вибухнула таким нервовим сміхом, що мені здалося: ті слова повік бринітимуть в мене у вухах! І тут-таки я почув іншу фразу, і вимовив її Робер Дарзак: «Невже для того, щоб здобути вас, мені доведеться вчинити злочин?» Він був надзвичайно збуджений.

Схопив руку панни Станжерсон, припав до неї вустами. Побачивши, як здригаються його плечі, я подумав, що він плаче. Потім вони пішли.

По якійсь паузі Рультабій повів далі:

— Повернувшись до великої галереї, я більш не побачив Робера Дарзака, ми зустрілися лише в замку Гландьє, наступного дня після злочину, зате знов побачив професора Станжерсона та його дочку в товаристві членів філадельфійської делегації. Панна Станжерсон стояла поруч з Артуром Ренсом. Він збуджено їй щось розповідав, і очі американця дивно блищали. Але я помітив: панна Станжерсон навіть не слухає того, що їй каже Артур Ренс, бо обличчя в неї лишалося цілковито байдужим. Артур Вільям Ренс — чоловіча повнокровний, червонопикий, — мабуть, полюбляє джин. Коли професор із дочкою пішли, він попрямував у буфет і вже не виходив звідти. Я приєднався до нього і серед того шарварку зумів йому прислужитися. Він подякував мені і сповістив, що за три дні повертається до Америки, тобто двадцять шостого (наступного дня після злочину). Я заговорив із ним про Філадельфію, він розповів, що мешкає в цьому місті вже двадцять п'ять років й саме там познайомився з ушавленим професором Станжерсоном та його дочкою. Розповівши про це, Артур В. Ренс почав жлуктити шампанське, і мені здалося, що він ніколи не зупиниться. І він зрештою набрався.

Отакий у мене видався вечір, любий друже. Не знаю, ясновидіння то було чи щось інше, але образи Робера Дарзака та панни Станжерсон переслідували мене цілу ніч. То уявіть же собі, яке враження справила на мене вранці звістка про замах на панну Станжерсон! Як було не згадати слова: «Невже для того, щоб завоювати вас, мені доведеться вчинити злочин?» Проте не ці слова я проказав панові Дарзаку, коли ми зустрілися з ним у замку Гландьє, а ті, де йшлося про будиночок священика і про духмяний садочок: ті, які панна Станжерсон читала з папірця і яких вистачило, щоб переді мною розчахнулися двері замку. Чи підозрював я в ту мить Робера Дарзака в убивстві? Ні! Навряд чи в той момент мені таке спадало на думку. В мене тоді не було жодної інформації. І все ж мені хотілось, аби він одразу довів, що рука в нього не поранена. Коли ми залишилися з ним віч-на-віч, я розповів, як волею випадку мені випало почути їхню розмову в саду Єлисейського палацу, і коли я сказав, що чув його слова: «Невже для того, щоб завоювати вас, мені доведеться вчинити злочин?», він, звісна річ, рознервувався, але набагато менше, ніж тоді, коли почув слова про будиночок священика. Його справді приголомшило моє повідомлення про те, що того дня, коли він мав зустрітися з Матильдою Станжерсон в Єлисейському палаці, вона по обіді ходила на пошту по листа — мабуть, той самий лист, якого вони вдвох читали в саду президентського палацу. Це моє припущення врешті підтвердилося, коли я, ви пам'ятаєте, знайшов у каміні лабораторії рештки листа, датованого 23 жовтня. Поза всяким сумнівом, панна Станжерсон, повернувшись додому, хотіла спалити цей компрометуючий її документ. Даремно Робер Дарзак заперечував будь-який зв'язок листа зі злочином. Я сказав йому, що в такій заплутаній справі він не мав права приховувати від слідства епізод з листом, бо то надзвичайно важлива деталь. Адже відчай, з яким панна Станжерсон промовила ці фатальні слова, ридання самого Робера Дарзака, а також його погроза скоїти злочин — усе це не дозволяє сумніватися: лист багато важить. Робер Дарзак нервувався чимдалі більше. Тоді я вирішив скористатися своєю перевагою.

«Ви збирались одружитися, шановний, — недбало кинув я, не дивлячись на свого співбесідника, — аж раптом весілля стало неможливим через автора того листа. Адже, прочитавши листа, ви одразу ж завели мову про злочин, необхідний для того, аби здобути панну Станжерсон. **ТОЖ МІЖ ВАМИ Й НАРЕЧЕНОЮ СТОІТЬ ХТОСЬ ТАКИЙ, ХТО ЗАБОРОНЯЄ ЇЙ УЗЯТИ ШЛЮБ, ХТОСЬ ТАКИЙ, ХТО ВВАЖАЄ ЗА КРАЩЕ ВБИТИ ЇЇ!** — І закінчив я цю невеличку промову словами: — А тепер, добродію, вам не залишається нічого іншого, як назвати мені ім'я вбивці!»

Безперечно, слова мої вицілили надзвичайно влучно, бо коли я підвів погляд на Робера Дарзака, то побачив спотворене гримасою обличчя, зрошене потом чоло, а в очах — жаж.

— Шановний, у мене до вас одне прохання, — сказав Дарзак, — воно мо-

же видатися вам безглуздом, але я за це ладен віддати життя. Не кажіть представникам правосуддя про те, що побачили й почули в Єлисейському саду... Ні їм, ні будь-кому в світі... Присягаюся: я не винний, і знаю, відчуваю, що ви мені вірите. Але я волів би краще зажити слави злодія, ніж повернути увагу правосуддя до тих слів: «Будиночок священика анітрохи не втратив своєї принади...» Правосуддя не повинно знати про них. Уся ця справа ваша, мій пане, я віддаю її до ваших рук, але забудьте про вечір в Єлисейському палаці. Перед вами безліч інших шляхів, які приведуть вас до викриття злочинця! Я сам вам їх проторую, я допоможу вам! Хочете залишитися тут? Хочете почуватись, як у себе вдома? Їсти, пити?.. Спостерігати за моїми діями й за діями всіх інших? Ви будете повновласним господарем у Гландьє, *тільки забудьте про вечір у Єлисейському палаці!*»

Тут Рультабій помовчав, аби перевести дух. Тепер мені стала зрозумілою досі непоясненна поведінка Робера Дарзака, його ставлення до мого друга й та легкість, із якою журналіст укоринився на місці злочину. Все, щоyno почуте, розпалося до краю мою цікавість. Я попросив Рультабія розповісти, що було далі. Як розгорталися події в Гландьє протягом останніх восьми днів? І що то за жакливі зовнішні докази, що свідчать проти Робера Дарзака, жакливіші за ціпок, яким заволодів Фредерік Ларсан?

— Усі докази сходяться проти Робера Дарзака, — підтвердив Рультабій. — Ситуація видається мені небезпечною. Але пана Дарзака це, здається, анітрохи не обходить, і в цьому його помилка. Його ніщо не цікавить, крім здоров'я панни Станжерсон, яке що не день кращає, а тут ще сталася подія, таємничіша, ніж загадка Жовтої кімнати.

— Це неможливо! — вигукнув я. — Хіба може бути щось загадковіше за таємницю Жовтої кімнати?!

— Закінчимо спершу розмову про Робера Дарзака, — вгамував мене Рультабій. — Я сказав вам, що всі підозри падають на нього. Знятий Фредеріком Ларсаном відбиток елегантного черевика очевидячки належить нареченому панни Станжерсон. Слід велосипедної шини теж може бути слідом його велосипеда, це зараз перевіряють. Свій велосипед він завжди тримав у замку. Навіщо ж було саме у цей час забирати його до Парижа? Хіба він не збирався повертатись до замку? Невже розірвані заручини повинні були призвести до розірвання будь-яких взаємин з родиною Станжерсонів? Обидві сторони твердять, що їхні зв'язки, безумовно, триватимуть. Так у чім річ? Фредерік Ларсан гадає, ніби всі зв'язки розірвано. Відтоді як Робер Дарзак супроводжував панну Станжерсон до універмагу «Лув», він і носа не показував до Гландьє, а з'явився тут наступного дня після злочину. Нагадую, що свій ридикюль, у якому лежав ключ з мідною головою, Матильда Станжерсон загубила, перебуваючи в товаристві Робера Дарзака. З того дня і до вечора в Єлисейському палаці вона та її колишній наречений не бачились. Можливо, листувалися. Панна Станжерсон ходила на пошту по лист «до запитання», і Фредерік Ларсан, який, звісна річ, не знає, що відбулося в Єлисейському палаці, дійшов висновку, що сумочку з ключем украв Робер Дарзак з метою заволодіти найціннішими батьковими паперами, які б він повернув за умови, якщо Матильда погодиться вийти за нього. Все це лишалося б хисткою, навіть абсурдною гіпотезою, як сказав великий Фред, коли б не було іншої обставини, набагато важливішої, яку я неспроможний пояснити. Річ у тім, що двадцять четвертого жовтня Робер Дарзак сам відвідав поштове відділення, аби одержати лист, який напередодні вже одержала Матильда Станжерсон. *Чоловік, що звернувся на пункт «до запитання», на думку поштовика, як дві краплі води подібний до Робера Дарзака.* Робер Дарзак же, коли його слідчий запитав про це в приватній бесіді, заперечив свій візит на пошту. Особисто я вірю Дарзакові, бо навіть якщо припустити, що листа написав він сам, — а я в цьому сумніваюся, він усе одно знав, що Матильда забрала листа, бо він же на власні очі бачив його й сам тримав у руках у саду Єлисейського палацу. Виходить, то не він приходив наступного дня, двадцять четвертого, до поштового відділення № 40. На мою думку, за листом приходив хтось інший, надивовижу подібний до Робера Дарзака: той, хто вкрав сумочку. Певно, цей чоловік вимагав у своєму листі від власниці сумочки — панни Станжерсон, щось таке, чого не отримав. І, мабуть, дуже здивувався і почав сумніватися, чи одержав адресат його листа з літерами М. А. Т. С. Т. Н., які він написав на конверті. Ось тому він пішов на пошту, та

ще з такою настійливістю вимагав листа і повернувся розлючений. Адресатка листа одержала, а його вимоги не задовольнила! Чого ж він од неї вимагав? Про це не знає жодна жива душа, крім Матильди Станжерсон. А наступного дня стало відомо, що вночі на неї вчинено замах, ще через день я довідався, що професора пограбовано за допомогою того самого ключа, про який ішлося в листі «до запитання». Виходячи з цього, я не сумніваюся, що чоловік, який приходив у відділення зв'язку, і є вбивцею. Такого ж умовиводу дійшов, до речі, і Фредерік Ларсан, що цілком логічно, але він має на увазі Робера Дарзака. Ви самі розумієте, що й слідчий, і Фредерік Ларсан, і я сам усе зробили для того, щоб одержати у поштовому відділенні якнайточніший опис чоловіка, який приходив туди двадцять четвертого жовтня. Але нам не пощастило дізнатися, ні звідки він прийшов, ні куди пішов. Геть нічого, крім словесного портрета, надивовижу схожого на портрет Робера Дарзака. Я помітив у найбільших газетах оголошення: «Обіцяю велику винагороду кучерові, який віз клієнта до поштового відділення № 40 24 жовтня близько десятої години ранку. Звертатися до редакції газети «Епок», запитати П. Р.». Але це не дало жодних наслідків. Урешті, можливо, цей чоловік подався на пошту пішки. Але він квапивсь, то можна було сподіватися, що найняв екіпаж. В оголошенні я не давав його прикмет, побоюючись, щоб до мене не прийшли усі кучери, які в цей час перевозили пасажирів у районі пошти. Але не з'явився жоден! Я днями й ночами запитував себе: «Хто цей чоловік, так дивно схожий на Робера Дарзака? Чи це не той, що купував ціпок?» Найгірше те, що *в той час, коли двійник Робера Дарзака питає на пошті листа, сам Дарзак мав прочитати в Сорбонні лекцію*. Але він її не читав. Його підмінив хтось із колег. І коли Дарзака запитали, що того дня робив, він відповів: «Гуляв у Булонському Лісі». Що ви подумаєте про викладача, який, передоручивши когось свою лекцію, сам вирушає на прогулянку? До того ж мушу вам повідомити: якщо пан Дарзак твердить, ніби вранці двадцять четвертого жовтня прогулювався в Булонському Лісі, *то що він робив у ніч на двадцять п'яте? На це запитання він зовсім відмовляється відповідати!* Фредерікові Ларсану, наприклад, спокійнісінько відповів, що нікого не обходить, чим він займався у Парижі. На що Фредерік Ларсан поклявся, що неодмінно з'ясує, на що було витрачено цей час. Усе це дало великому Фреду підстави для деяких гіпотез, і якщо погодитись із фактом перебування Робера Дарзака у Жовтій кімнаті, то це підкріплює поліційну версію втечі злодія: професор Станжерсон випустив його, щоб уникнути грандіозного скандалу. Врешті, саме ця гіпотеза, яку я вважаю хибною, збила великого Фреда на манівці. Само по собі це мене вельми потішило б, якби не йшлося про звинувачення безневинної людини! *А тепер лишається з'ясувати: чи справді ця гіпотеза вводить в оману великого Фреда? У цьому, лише в цьому заковика!*

— Але ж, можливо, Фредерік Ларсан таки має рацію! — урвав я Рутьабія.

— Чи ви певні, що Робер Дарзак не винний? Як на мене, то чи не занадто багато збігів...

— Збіги — це найзапекліші вороги істини! — відрубав мій друг.

— А якої думки зараз слідчий?

— Пан де Марке не наважується звинуватити Робера Дарзака без вагомих доказів. Бо інакше проти нього повстане громадська думка, не кажучи вже про всю Сорбонну й професора Станжерсона з дочкою. Матильда Станжерсон обожнює Робера Дарзака. Хоч як мигцем вона бачила злочинця, але переконати широку громадськість у тому, що не впізнала Робера Дарзака, якщо то справді був він, буде важко. Звичайно, у Жовтій кімнаті панували сутінки, але ж не забувайте, нічник усе-таки блимав. Ось, друже, яким був стан справ, коли три дні тому, вірніше, три ночі тому, сталась нечувана подія, про яку я вам зараз розповім...

РОЗДІЛ XIV

«Сьогодні ввечері прийде вбивця»

— Слід показати вам місце дії, — почав Рутьабій, — аби ви змогли зрозуміти чи, скоріше, аби самі пересвідчилися, що зрозуміти нічого неможливо. Мені здається, я виявив те, над чим усі інші сушать собі мізки: в який спосіб злочинцеві пощастило вийти із Жовтої кімнати без допомоги співника і без участі професора Станжерсона. Не маючи ще цілковитої певності що-

до особи вбивці, я не наслідуюся викласти свою гіпотезу, хоча вважаю її слушною. У кожному разі в ній немає нічого неприродного, вона дуже проста. Що ж до того, що відбулося три ночі тому тут, у замку, то протягом цілої доби це здавалося мені надприродним, таким, що перевершує будь-яку уяву. І навіть тепер, коли в глибині моєї свідомості зажеврила якась гіпотеза, вона видається мені такою абсурдною, що краще віддам перевагу темряві невідомого.

Промовивши це, юний репортер запропонував мені прогулянку. Ми обійшли замок довкола. Опале листя шаруділо в нас під ногами, і то були єдині звуки, що порушували тишу. Замок здавався пустою. І сиве каміння, й мертвотна вода у баюрах попід баштою, й тужлива земля, вкрита залишками літньої пишноти, і чорні кістяки дерев — усе це надавало місцині, над якою кружляла кривава таємниця, вкрай сумовитого вигляду. Обминувши донжон, ми зустріли «зеленого чоловіка» — який і не подумав з нами привітатися, пройшов повз нас так, начебто ми були порожнім місцем. Він здавався таким самим, як і тоді, коли я побачив його вперше з вікна трактиру татуса Мат'є: мав на плечі рушницю, в зубах — люльку, на носі — пенсне.

— Цікава пташка! — пошепки кинув мені Рутьабій.

— Ви з ним балакали?

— Балакати балакав, але нічого з нього не витяг. Він або щось буркоче, або стенає плечима та йде геть. Мешкає на другому поверсі донжону, в просторій кімнаті, колишній капличці. Живе, як той відлюдко, з дому без рушниць не виходить. Западалий лише з дівчатами. Під приводом боротьби з бракон'єрами часто виходить із дому вночі, але я маю підозру, що ходить він на побачення. Покоївка панни Станжерсон Сільвія — його коханка. Нині він страшенно закоханий у трактирницю, але татусь Мат'є пильнує свою жінку, здається мені, майже неможливо дістатися до пані Мат'є, а це робить «зеленого чоловіка» ще похмурішим та мовчазнішим. Нічого не скажеш. Чоловік він показний, випещений, навіть елегантний. Жінки в радіусі чотирьох льє упадають за ним.

Ми проминули донжон, що височів на лівому крилі замку, і опинилися позаду будівлі. Вказуючи на одне з вікон, у якому я впізнав вікно спальні Матильди Станжерсон, Рутьабій мовив:

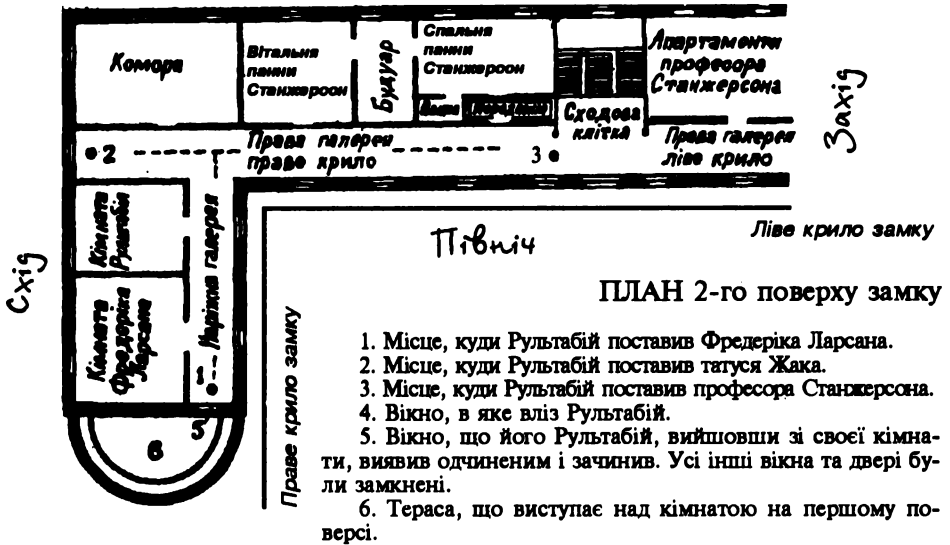
— Якби ви проходили тут о першій годині позаминулої ночі, то побачили б вашого покійного слугу на драбині, готового проникнути до замку крізь це вікно.

Коли я здивувався з приводу такої нічної гімнастики, Рутьабій попросив мене запам'ятати зовнішню конструкцію замку, після чого ми ввійшли досередини.

— А тепер, друже, час мені ознайомити вас із другим поверхом у правому крилі замку, де мене поселили.

Для того, щоб дати читачеві повне уявлення про розташування приміщень, де відбулися дивні дива, про які я зараз розповім з усіма подробицями, пропоную план другого поверху правого крила замку, накреслений Рутьабієм наступного дня після подій.

Рутьабій поманив мене піднятися слідом за ним розлогими подвійними сходами, які на другому поверсі утворювали простору сходову клітку. З цієї клітки можна було пройти як у праве, так і в ліве крило замку високою та широкою галереєю, що тяглася вздовж усієї будівлі, освітлена вікнами північного фасаду. В галерею виходили двері тих кімнат, вікна яких дивилися на південь. Професор Станжерсон мешкав у лівому крилі замку, апартаменти його дочки були в правому. Ми ввійшли до правого крила галереї. Килимова доріжка на натертій підлозі, що блищала, немов дзеркало, поглинала наші кроки. Рутьабій, стиснувши голос, попросив мене рухатися безгучно, бо ми проходили повз кімнату Матильди Станжерсон. Він пояснив, що апартаменти професорової дочки складаються зі спальні, передпокою, невеличкої ванної кімнати, будуару та вітальні. Звісна річ, усі ці приміщення були сполучені між собою. Лише двері вітальні та передпокою виходили в галерею. Далі галерея тяглася до східної частини будівлі, закінчуючись високим вікном (на плані вікно 2). На відстані двох третин

довжини у цю галерею під прямим кутом входила інша, яка вела в праве крило замку.

Для того щоб моя розповідь стала зрозумілішою, надалі називатимемо галерею, що йде від сходів східного вікна, прямою галереєю, а той відтинок, що під прямим кутом тягнеться в праве крило, — галереєю наріжною. Тож на перехресті цих двох галерей — кімната Рультабія й суміжна з нею — Фредеріка Ларсана. Двері цих двох помешкань виходили в наріжну галерею, тоді як двері панни Станжерсон — у пряму галерею (див. план).

Рультабій упустив мене до своєї кімнати й замкнув двері на засув. Я ще не встиг осягнути зором помешкання, як з його вуст зірвався вигук здивування: Рультабій тицяв пальцем на пенсне, що лежало посеред круглого столика.

— А це що таке?! Звідки взялося на моєму столику це пенсне?! — обурився він.

Мені важко було йому відповісти.

— Якщо тільки... — почав він. — Якщо тільки... якщо тільки це не те пенсне, яке я шукаю... А тоді... а тоді... це має бути пенсне далекогозорої людини!..

І Рультабій схопив пенсне й заходився обмацувати опуклі скельця... Поэтому втупився в мене, і в його очах я прочитав жах.

— Оце так!.. — І знову: — Оце так!.. — немов од своїх думок раптом ізсунувся з глузду.

Він схопився на ноги, поклав мені руку на плече й, посміхаючись, як навіжений, мовив:

— Це пенсне зведе мене з розуму, бо таке цілком можливе... Так, так, можливе, якщо міркувати з погляду математичного... Хоча з погляду гуманістичного таке взагалі неможливе. Хіба що... хіба що... хіба що...

У двері двічі коротко постукали. Рультабій трохи прочинив двері, й до кімнати встромилася чиясь голова. Я впізнав консьєржку, яку бачив на допиті в лабораторії, і дуже здивувався, бо гадав, що жінка й досі сидить під арештом. Консьєржка тихо прошепотіла:

— У щілині між паркетинами...

— Дякую, — сказав у відповідь Рультабій, і голова зникла.

Він старанно зачинив двері, обернувся до мене й розгублено промовив зовсім незрозумілі слова:

— Якщо воно можливе математично, чому б йому не бути можливим й гуманістично?! Але якщо воно можливе гуманістично, то справа просто приголомшлива!

Я урвав цей монолог Рультабія:

— То консьєржів уже випустили на волю?

— Так, — відповів Рультабій. — Я наполягав, і їх відпустили. Мені потрібні надійні люди. Жінка цілком віддана мені, а її чоловік ладен офірувати за мене життя. А якщо це — пенсне далекогозорої людини, мені напевне знадобляться вірні люди, ладні мені офірувати життя.

— Отакої! — вигукнув я. — То ви не жартуєте, друже... І коли саме доведеться його офірувати?

— Та сьогодні ввечері! Бо хочу, щоб ви це знали, друже: *сьогодні ввечері прийде вбивця!*

— Боже милий, то ви чекаєте на нього сьогодні? Невже ви знаєте, хто вбивця?!

— Ну гаразд... Тепер я, можливо, й знаю його. Але з мого боку було б божевіллям категорично твердити. Щоправда, я визначив його з математичною точністю, однак моя математика дає такі страхітливі результати, що мені хотілося б плекати надію на можливість помилки! *О, я щиро сподіваюся на це!*

— П'ять хвилин тому ви ще не знали особи злочинця, а тепер кажете, що чекаєте на нього сьогодні ввечері. Чому?

— *Бо я знаю, що він має прийти!*

Рультабій поволі набив люльку й запалив її.

То була ознака того, що зараз я почую надзвичайно захоплюючу історію. У цю хвилину в коридорі почулися кроки, хтось пройшов повз наші двері. Рультабій прислухався. Кроки віддалились.

— А Фредерік Ларсан зараз у себе в кімнаті? — запитав я, кивнувши на стіну.

— Ні, його немає. Вранці поїхав до Парижа: як і раніше, стежить за Робером Дарзаком! Дарзак також уранці поїхав до Парижа. Усе це може погано скінчитися! Передбачаю, не пізніше як за тиждень пана Дарзака заарештують. Найгірше полягає в тому, що проти бідолахи ополчилося геть усе: події, люди, речі... Й години не проходить без того, щоб проти Робера Дарзака не виникло нового обвинувачення... Слідчого це приголомшує й засліплює. Втім, я його розумію: авжеж, є від чого осліпнути...

— Але Фредерік Ларсан, здається, не новачок...

— Я гадав, він набагато сильніший, — із зневажливою гримасою проказав Рультабій. — Звісна річ, Фред людиною непересічна. Я навіть дуже захоплювався ним, поки познайомився з його методами роботи. А вони виявилися жалюгідними... Він зажив репутації завдяки спритності, а от філософського підходу йому бракує, а вбогість його математичних концепцій взагалі не витримує ніякої критики...

Я дивився на Рультабія й не міг стримати посмішки: цей вісімнадцятирічний юнак давав малоприємну оцінку п'ятдесятирічному чоловікові, який зажив слави найпроникливішого детектива Європи...

— Ось ви посміхаєтесь, — помітив Рультабій, — а даремно!.. Присягаюся вам, що я його пошлю в дурні... І гучна це буде справа! Але треба поспішати, поки що він має наді мною колосальну фору. Перевагою цією Фред завдячує Роберові Дарзаку, а сьогодні ввечері пан Дарзак напевне йому допоможе... *Самі подумайте: щоразу, коли злочинець навідується до замку, Робер Дарзак за дивним збігом обставин відсутній і до того ж відмовляється щось пояснити — це якась лиха година!*

— Щоразу, коли злочинець навідується до замку!.. — вигукнув я. — То він, виходить, повертася?!

— Так, преславної ночі, коли сталася та незвичайна подія...

Отже, я зараз дізнаюся про цю дивну подію, на яку уже півгодини натякає Рультабій, так нічого до ладу не пояснивши. Але я виховав у себе звичку ніколи не квапити Рультабія... Зазвичай він починав розповідати, коли йому заманеться. І переважно коли бачив у цьому користь. Причому робив це не заради того, аби вдовольнити мою збуджену цікавість, а скорше, бажаючи зробити висновки для себе, виклавши докладно подію, яка його цікавила.

Ось і цього разу він уривчастими фразами повідомив мені речі, від яких я мало не зомлів, бо, правду кажучи, явище такої маловивченої науки, як, приміром, гіпнотизм, не менш таємниче, ніж зникнення злочинця саме в той момент, коли його тримають у чотирьох. Я згадав про гіпнотизм, але міг би з таким самим успіхом навести приклад з електричним струмом, природа

якого нам була невідома й закони якого ми так мало знаємо, а все тому, що на той час ключ до цієї справи можна було шукати хіба що в невідомому й збагнути її можна лише за допомогою незбагненого, того, що лежить за межами відомих нам законів природи. А проте, якби мав розум такий, як Рультабій, я б так само дав природне пояснення всім подіям, бо найцікавіше в усіх таємниціх замку Гландье — це, безперечно, та природність, з якою Рультабій усе пояснив. Але хто б міг тоді похвалитися, та й нині також, що має розум Рультабія? Його опуклі лобні долі були оригінальні й асиметричні, рівних ним я зроду не зустрічав, хіба щось подібне, але набагато менш виразне у Фредеріка Ларсана — треба було добре придивлятися, щоб угадати їхню наявність на чолі славетного поліцає. Тоді як долі Рультабія впадали у вічі — даруйте мені такий сильний вислів.

Серед паперів, що їх передав мені юний репортер по завершенні справи, був записник, у якому я знайшов детальний звіт про «явище зникнення матеріальної сутності злочинця» і запис тих міркувань, які з'явилися з цього приводу. Гадаю, краще запропонувати вам цей звіт, аніж продовжувати виклад нашої з ним бесіди, бо в такій справі можна припуститися помилки.

РОЗДІЛ XV

Пастка

Із записника Жозефа Рультабія

«Минулої ночі, тобто в ніч з 29 на 30 жовтня, — пише Жозеф Рультабій, — я прокинувся близько першої години. Нічніці чи якийсь шум знядвору? З глибини парку почувся зловісний крик Божої Тварючки. Я підвівся й відчинив вікно: холодний вітер, сльота, безпросвітна темрява, тиша. Я зачинив вікно. І знову нічну тишу прорізав химерний лемент. Я покvapливо натяг штани й накинув піджак. Надворі така негода — господар собаку не вижене з хати. То хто ж тоді так близько від замку нявчить, наче кіт матінки Навколішниці? Я схопив масивного кийка — єдину мою зброю — й тихенько відчинив двері.

Ось я вже в галереї. Лампа з рефлектором яскраво її освітлює. Язичок полум'я мигтить, мов од протягу. Я відчуваю, що звідкись дме. Повертаюсь назад. За моєю спиною відчинене вікно, те вікно, що виходить, як і двері наших з Фредеріком Ларсаном кімнат, до наріжної галереї, — я її так називаю, щоб відрізнити її від прямої галереї, куди виходять апартаменти панни Станжерсон. Ці дві галереї сходяться під прямим кутом. Хто ж одчинив вікно? Підходжу до вікна, визираю. Під цим вікном, на відстані близько метра, виступає тераска, що служить дахом невеличкій кімнаті, прибудованій до першого поверху. В разі потреби можна вистрибнути з вікна на терасу, а звідти вже — до майдану перед центральним входом замку. Той, хто обрав цей шлях, з усього видно, не мав ключа до входних дверей. Але що спонукає думати про таку нічну «зарядку»? Оце відчинене вікно? А якщо то лише недбалість обслуги?

Я заціпаю віконниці, кепкуючи з себе і з тої легкості, з якою створюю драми навколо відчиненого вікна. І знову в темряві лунає крик Божої Тварючки. Потому западає тиша, дощ більше не періщить у вікно. Замок спить. З надзвичайною обережністю я ступаю килимом, що застеляє галерею. Діставшись до повороту в пряму галерею, я обережно визираю з-за рогу. В цій галереї, теж добре освітленій лампою з рефлектором, чудово видно три фотелі та кілька розвішаних по стінах картин.

Що я тут роблю? Ніколи ще замок не був оповитий таким спокоєм. Усе відпочиває. Який інстинкт штовхає мене до спальні Матильди Станжерсон? Звідки в душі моїй лунає цей голос: «Дійди до кімнати панни Станжерсон!»

Я дивлюся собі під ноги й бачу: йду слід у слід за кимось, хто до мене тут уже пройшов у напрямку тієї спальні! Так, на килимі чийсь ноги нанесли багнюки знядвору, а я ступаю точнісінько по слідах! Жакливо! Впізнаю «елегантні» сліди, сліди вбивці! Отож він прийшов сюди цієї непогідної ночі! Якщо з вікна галереї можна спуститися через терасу вниз, то таким шляхом можна й піднятися.

Злочинець тут, у замку, адже сліди ведуть лише в один бік. Він уліз у це

відчинене вікно в кінці наріжної галереї, пройшов повз кімнату Фредеріка Ларсана, повз мою кімнату, повернув праворуч, у пряму галерею, і зайшов до кімнати панни Станжерсон.

Я стою під дверима її апартаментів, під дверима передпокою. Двері прочинені, я безгучно штовхаю їх. Тепер я в передпокої, там, під дверима самої спальні, бачу смужку світла. Дослухаюсь. Анішелесь! Жодного звуку, навіть подиху не чути. Ох, якби знаття, що відбувається за цими дверима в цілковитій тиші. Досить поглянути на замкову шпарину, щоб зрозуміти: двері замкнені зсередини, а ключ стирчить у замку. І подумати лишень, що злочинець, можливо, там! Напевне там! Невже він і цього разу втече? Все залежить од мене! Головне — зберігати холонокровність і не схибити ні в чому! Необхідно зазирнути в цю кімнату! Якщо я ввійду через вітальню Матильди Станжерсон, то доведеться проминути ще й будуар, а вбивця у цей час утече дверима, перед якими я оце стою...

За моїм припущенням, сьогодні ввечері злочину ще не сталося, бо як тоді пояснити тишу, що панувала в будуарі? Адже там щоночі чергують дві покоївки, вони чатуватимуть до повного одужання панни Станжерсон.

Я був майже певен, що вбивця там. То чому б негайно не підняти тривогу? Навіть якщо він утече, чи не врятую я цим панну Станжерсон? А що, коли вбивця сьогодні ввечері присутній там не як убивця? Двері йому лишили відчинені, аби міг увійти. Але хто їх одчинив? І тут знову замкнув. Хто? Він увійшов сьогодні до спальні, хоча двері, безперечно, були замкнені зсередини, адже панна Станжерсон щовечора зачиняється зі своїми покоївками. Хто повернув цей ключ, аби впустити злочинця? Покоївка? Вірна стара покоївка та її дочка Сільвія? У це не дуже віриться. До того ж вони сплять у будуарі, а перестрашена Матильда Станжерсон, як розповів мені Робер Дарзак, сама завбачливо перевіряє всі запори відтоді, як здоров'я пішло на краще й вона вже може самотужки пересуватися по кімнаті. Втім, я ще не бачив, щоб панна виходила із своїх апартаментів. Така раптова завбачливість, така її настороженість дуже вразила Робера Дарзака, а мене також змусила замислитись. Не виникає жодного сумніву, що в день замаху в Жовтій кімнаті вона чекала на вбивцю. Чи чекала на нього й сьогодні ввечері? Чия ж тоді рука повернула ключа, щоб упустити злочинця? Чи не рука самої Матильди Станжерсон? Бо, врешті, вона боялась вбивцю, боялась його появи! Отже її присилювали відчинити двері! Яке жадливе побачення тут відбувається! Побачення, пов'язане зі злочиним? Ну, певно ж, не любовне, бо Матильда Станжерсон обожнює Робера Дарзака, а це знаю.

Усі ці думки промайнули в моїй голові, геть нічого в ній не пояснивши. Ах, коли б знаття!..

Якщо за дверима така тиша, значить, вона потрібна комусь! Моє втручання може спричинити скоріш лихо, ніж добро! Звідки я знаю? А що, коли моє втручання спричинить злочин? Ах, як би побачити і дізнатися, що там робиться, не порушуючи тиші!

Я виходжу з передпокою. Простую до центральних сходів, спускаюся, й ось я в центральному вестибюлі на першому поверсі, де ночує тепер, після замаху, татусь Жак.

Він уже одягнений, в очах розгубленість. Його анітрохи не здивувала моя поява, розповідає, що прокинувся від лементу Божої Тварючки, тоді почув у парку чийсь кроки. Хтось пройшов попід самим вікном. Татусь Жак визирнув і побачив чорного привида. Я запитую, чи має татусь Жак зброю. Ні, відтоді як слідчий відібрав його револьвер, в нього нічого не лишилося. Я тягну старого за собою до парку крізь маленькі задні двері. Біжимо вздовж стіни під вікно спальні панни Станжерсон. Там наказую татусеві Жаку притиснутись до стіни й завмерти, а сам, скориставшись із того, що місяць зайшов за хмари, стаю навпроти вікна, пильнуючи, щоб не потрапити в смугу світла. Вікно прочинене. Що це — завбачливість? Пересторога, щоб мати змогу швидше втекти вікном, якщо хтось зайде у двері? Еге-е, той, хто звідси вистрибне, має шанс скрутити собі в'язи! А звідки я взяв, що вбивця не має вірвовки? Він, мабуть, усе передбачив... Ах, коли б знаття, що відбувається у цій кімнаті, проникнути в таємницю її тиші! Я повертаюся до татуса Жака і шепочу йому на вухо єдине слово: «Драбину!» Спершу подумав про те дерево, яке тиж-

день тому вже послужило було мені спостережним пунктом. Але тут-таки й помітив: вікно прочинене в такий спосіб, що цього разу, коли я вилізу на дерево, то нічого не побачу. До того ж я волів не лише бачити, а й чути... і в разі потреби ще й діяти...

За хвилину повернувся татусь Жак. Він був надзвичайно збуджений, аж тіпавсь, але драбини не приніс. Ще здалеку почав манити мене, щоб я до нього підійшов. Коли я підскочив, старий зашепотів:

— Ходімо зі мною!

Довелось обходити замок з боку донжону. Аж під донжоном він пояснив:

— Оцей підвал нам із садівником править за комірчину. Я підбіг до підвалу, але двері відчинені, а драбини нема... Коли вийшов, пробився місяць, й ось де я її знайшов!

Старий кивнув на драбину, що була зіперта на виступ тераси під тим самим вікном, яке я виявив відчиненим. Виступ тераси перешкодив мені побачити її згори... По цій драбині надзвичайно легко можна було промкнутися до наріжної галереї другого поверху, і я більш не мав жодного сумніву, що невідомий потрапив до замку саме цим шляхом.

Ми підбігли до драбини, але не встигли за неї вхопитися, як татусь Жак тицьнув пальцем на прочинені двері маленької кімнати першого поверху, дахом якої правила вищезгадана тераса. Старий ще ширше їх відчинив, зазирнув усередину й видихнув:

— Його тут немає!

— Кого?

— Лісничого! — І зашепотів мені на ухо: — Ви ж знаєте, що він ночує в цій кімнатці відтоді, як почалася реставрація донжону.

І ще раз із значущим виглядом обвів рукою відчинені двері, драбину, терасу, вікно, яке я ще раніше зачинив ізсередини наріжної галереї.

Які думки снували в моїй голові? Чи мав я тоді час думати?! Я скоріш відчував, ніж думав...

Що ж підказували мені мої відчуття? Якщо лісничий зараз нагорі, в спальні (кажу «якщо», бо не мав тоді інших доказів, окрім драбини та порожньої кімнати, не мав жодної іншої ознаки, яка б давала підстави підозрювати лісничого. І отже, якщо він насправді там, то він був змушений обрати саме цей шлях: вікно та драбину, бо кімнати, розташовані за його помешканням, зайняті подружжями дворецького та кухаря, а кухня заважала дістатися до вестибюля першим поверхом замку. Якщо це справді лісничий, йому нічого не варто було під якимось приводом увійти вчора ввечері до галереї й подбати, щоб віконниці цього вікна були не зачинені зсередини, а лише причинені, і їх можна було б одчинити знадвору, й він міг би опинитися в галереї... Той факт, що злочинцеві знадобилося відчинене зсередини вікно, відразу ж звувало коло підозрюваних. Убивцею мав стати хтось із своїх, якщо, звичайно, не було спільника, в що я не вірю... За умови... За умови... За умови, якщо сама Матильда Станжерсон не подбала, щоб вікно лишалося відчиненим... Але що ж це за такий жахливий секрет, щоб жертва змушена була усувати перешкоди на шляху власного вбивці?!

Тож я схопив драбину, а ми поспішили на задвір'я замку. Вікно лишалося відчиненим, фіранки запнуті, але не щільно — між ними пробивалася широка смуга світла й падала на галяйину мені до ніг. Я підставив драбину до вікна спальні й був майже певен, що зробив це безгучно. Татусь Жак лишився внизу, а я поволеньки поліз угору, тримаючи свого кийка. Затамувавши подих, переступав зі щабля на щабель. Раптово наповзає чорна хмара, і знову починається хвища. Пощастило. Аж тут лунає зловісний лемент Божої Тварючки. Я так і заляк на середині драбини. Мені здалося, ніби кричать у мене за спиною, за кілька метрів од мене. А бува це сигнал? Що, як хтось із спільників злочинця мене вгледів на драбині? Що, як цим криком убивцю підкликали до вікна? Лишенько, хтось і справді підійшов до вікна! Я відчув, як наді мною вистромила голова! Я чув його подих... але не міг на нього глянути! Щонайменший порух голови — й мені капець! Чи побачить він мене в темряві? Чи нахилитиметься?.. Ні... Він відійшов, нічого не помітив... Я швидше відчув, ніж почув, як він крадькома ходить по кімнаті, і вирішив піднятися ще на кілька щаблів. Тепер моя голова була на рівні підвіконня. Ще кілька щаблів — і я

біля вікна! Я припав до просвіту між нещільно запнутих фіранок. Я бачив.

Він там. Сидить за маленьким письмовим столиком Матильди Станжерсон і пише. Сидить до мене спиною. Перед ним горить свічка. Він схилився над свічкою, тіні танцюють і деформують його постать. Я виразно бачу лише велетенську сутулу спину. Приголомшлива новина: панни Станжерсон там немає! Ліжко її не розстелене. Де ж вона спить сьогодні? Звичайно, в сусідній кімнаті, разом з покоївками. Це я так думаю. Щастя, що чоловік у кімнаті сам. Можна спокійно підготувати пастку.

Хто він, цей незнайомець, який сидить за письмовим столом і щось пише, немов у себе вдома? Якби не сліди на килимі в галереї, якби не відчинене вікно, якби не драбина під тим вікном, можна було б подумати, що цей чоловік має повне право перебувати тут і що в цьому немає нічого дивного! Проте не виникає жодного сумніву, що цей незнайомець і є нападником із Жовтої кімнати, бандитом, від якого панна Станжерсон зазнала такої кривди, але чомусь його не виказала! Тільки б побачити його обличчя! Затримати! Схопити!

Якщо я зараз удеруся до кімнати, він утече передпокоюм або праворуч, дверима будуару. А далі, вітальнею, потрапить до галереї — і я його прогавлю. Ні, поки що він у мене в руках, а за п'ять хвилин я триматиму його надійніше, ніж у клітці... Що він робить тут на самоті, в кімнаті Матильди Станжерсон? Що пише? Кому?

Я злажу. Опускаю драбину на землю. Посилаю татуса Жака розбудити професора. Нехай старий зачекає на мене там, але не попереджає хазяїна, що прийду. А я побіжу до Фредеріка Ларсана. Дуже все це мені не до вподоби. Я волів би, поки він задає хропака, самотужки здобути всі лаври... Але татус Жак і професор — літні люди, а я, мабуть, ще не вилюднів... Мені може забракнути сили. Що ж до Ларсана, то він звик духопелити людей, кидати на землю, надавати на них наручники. Ларсан відчиняє двері. Вигляд у нього ошелешений, очі заспані, він ладен послати мене до дідька, не бажає вірити дурним вигадкам якогось репортера. Доводиться переконувати його, що вбивця насправді тут!

— Дивно, — каже Ларсан, — я гадав, що сьогодні по обіді ми розсталися в Парижі...

Він хутенько вдягається, бере револьвер. У галереї запитусь:

— Де він?

— У спальні панни Станжерсон.

— А вона сама?

— Її там немає.

— Ходімо туди!

— Не йдіть туди! При першій же небезпеці він утече. Він має три шляхи для відступу — двері, вікно, будуар, де сплять жінки...

— Я його пристрелю!

— А якщо не влучите? Якщо лише пораните? Він усе одно втече! Не кажучи вже про те, що, безперечно, він озброєний... Ні, дозвольте мені керувати операцією, і я відповім за все...

— Як хочете, — досить поблажливо погодився він.

Тоді, переконавшись, що всі вікна в обох галереях щільно зачинені, я поставив Фредеріка Ларсана на чати в кінці наріжної галереї, біля того вікна, яке було прочинене і яке я зачинив.

Фреда я попередив:

— Ні в якому разі ви не повинні залишати свій пост, аж поки я вас не покличу. Сто відсотків із ста, що вбивця кине́ться до цього вікна й намагатиметься втекти від догоні, бо прийшов цим шляхом і саме тут підготував собі шлях для відступу. У вас небезпечний пост...

— А ви де будете? — поцікавився Фред.

— Я стрибну в кімнату й пожену його на вас.

— Візьміть мій револьвер, — запропонував Фред, — а я скористаюся вашим кийком.

— Дякую, — відповів я, — ви відважна людина.

Я взяв Фредів револьвер. Мені доведеться опинитись віч-на-віч з убивцею, тож револьвер до речі.

Лишивши Фреда на варті біля вікна, позначеного на плані цифрою 5, я,

так само обережно, попрямував до апартаментів професора, який мешкав у лівому крилі замку. Професора Станжерсона я знайшов у товаристві татуса Жака, який дотримав свою обіцянку й обмежився тим, що сказав своєму господарю, аби той щонайшвидше вдягався. Я коротко повідомив професора про перебіг подій. Він теж озброївся револьвером, і за мить всі троє опинилися в галереї. Відтоді як я побачив убивцю за письмовим столом, минуло не більше десяти хвилин. Професор поривався вдертися туди й пристрелити його — це здавалося найпростішим! Я застеріг його від ризику, мовляв, намагаючись убити злодія, ми можемо випустити його живо-го.

Коли я запрявся, що дочки у спальні немає й що їй не загрожує небезпека, професор погодився вгамувати своє нетерпіння й довірити мені керівництво операцією. Це я попередив його й татуса Жака, що вони мають убігти лише тоді, коли я їх кликатиму або якщо почують револьверний постріл. Потому я наказав татусеві Жаку зайняти місце біля вікна в кінці прямої галереї (це вікно на моєму плані позначено цифрою 2). Я обрав для старого саме цей пост, бо уявляв собі, що сполоханий у кімнаті злочинець побіжить галереєю до вікна, яке він лишив прочиненим, але, діставшись до рогу, побачить біля нього Фредеріка Ларсана. Тоді кинеться навтьоки до прямої галереї. А там наразиться на татуса Жака, який перешкодить йому вистрибнути з вікна в кінці прямої галереї. Бо саме в такий спосіб мав би діяти злочинець, якщо він добре орієнтується в замку (а що-до цього я не мав жодного сумніву). Саме під цим вікном знадвору примикав виступ, тоді як усі інші вікна галереї були на такій висоті, що годі стрибнути додола, не скрутивши собі в'язи. До того ж усі двері й вікна були надійно зачинені, так само як і двері комірчини, в чому я пересвідчився на власні очі.

Отже, коли татусь Жак зайняв указане йому мною місце, я лишив професора на сходовій площадці, неподалік од дверей до передпокою панни Станжерсон. Тепер можна було сподіватися на те, що коли я зненацька заскочу злочинця в кімнаті, він кинеться тікати через передпокії, а не будуар, де, певно, двері замкнені власноручно Матильдою Станжерсон, якщо, звичайно, моє припущення слушне і вона справді сховалась, аби не зустрітися зі злодієм, який мав її навідати! Так чи не так, він усе одно опиниться в галереї й наразиться на моїх людей, які на нього чекають.

Не встигне він поріг переступити, а тут-таки професор Станжерсон. Май-не праворуч, до наріжної галереї, як він заздалегідь намірявся, добіжить до перехрестя двох галерей — одразу ж побачить ліворуч, у кінці однієї, Ларсана, а праворуч, у кінці другої — татуса Жака. А за спиною в нього — ми з професором. Попався! Дзуськи, не втечеш! Такий план, на мою думку, був найнадійніший, найпростіший і найрозумніший.

Комусь може спасти на думку, що певніше було б вартувати обоє дверей до спальні Матильди Станжерсон. Але так подумала б лише людина пересічна! Адже до будуару ми могли проникнути не інакше, як через вітальню, двері якої надійним чином замкнула зсередини налякана панна. Отже цей план, гідний інтелекту посереднього поліція, був для нас нездійсненний.

Але я, який звук усе добре обмірковував, широ скажу: навіть якби міг вільно ввійти до будуару, я все одно дотримувався б плану, що вам його виклав. Інший план, за яким ми мали б напасти разом з двох дверей, роз'єднав би нас у момент боротьби з ворогом. Тоді як мій план збирав усіх до купи для атаки в тому місці, яке я вирахував з математичною точністю, а саме — на перехресті галерей.

Отож, розставивши своїх людей, я знову вискочив надвір, оббіг замок, приставив драбину до вікна й з револьвером у руці поліз нагору.

Тому з вас, хто глузує з отих моїх пересторог, хочу нагадати про таємницю Жовтої кімнати та про надзвичайну підступність злочинця, в якій ми пересвідчилися. І ще: тим, хто вважає мої міркування надміру скрупульозними, надто в той момент, коли слід було негайно приймати рішення й діяти не зволікаючи, — тим скажу, що мав намір якомога докладніше викласти всі деталі власного плану атаки, який був приведений у дію набагато швидше, ніж вам здається в моєму викладі».

РОЗДІЛ XVI

Дивне явище розпаду матерії Із записника Жозефа Рультабія (Продовження)

«Ось я знову під вікном. І знову голова моя здіймається над рівнем кам'яного підвіконня. Тягнуся до шпарини між фіранками й з душевним тремом чекаю: в якій позі побачу вбивцю? Ой, якби спиною до мене! Якби сидів він так само за столиком і писав! А може... А може, його вже там немає? Та куди б він міг подітися? Хіба я не забрав од нього драбину? Збираю в кулак свою витримку, пнуся ще вище. Зазираю. Він там. Я знову бачу його велетенську спину. Свічка блимає, тіні спотворюють контури постаті. Тільки тепер він уже не пише, й свічка стоїть не на бюрку, а на підлозі. Чоловік нахилився над нею. Дивна поза, але вона мене влаштовує. Переводжу погляд. Підіймаюся ще вище: це останні шаблі. Лівою рукою хапаюся за підвіконня. Серце ось-ось вискочить з грудей. Револьвер хапаю зубами, аби обіруч спертися на підвіконня. Один рвучкий рух — і я на підвіконні! Тільки б не впала драбина! Так воно й сталося... Не встигла нога моя відірватись од останнього шабля, як драбина, черкнувши по стіні, впала... У цей момент я вже сперся колінами на підвіконня... Та вбивця прудкіший за мене... Звуки за вікном його налякали, і я раптом побачив, що велетенська спина випросталася, чоловік підхопивсь і обернувся... Я побачив його... Та чи міг розгледіти?.. Свічка на підлозі, тому яскраво освітлені лише ноги. Усе, що було над столом, здавалося невиразною тінню, розпливалося в темряві... Я побачив кудлату голову, велику бороду, навіжені очі... Бліде обличчя з пишними бакенбардами, здається, рудими, наскільки зміг розгледіти в тих сутінках за одну мить... Обличчя мені незнайоме: таке було моє перше відчуття...

Тепер треба було швидко діяти! Бути як вітер, як блискавка! Та ба! — лишалося ще зробити необхідні рухи — напружитись, звестися з колін на рівні ноги... Угледівши мене, чоловік сахнувся і, як я й передбачив, кинувся до дверей передпокою. Він устиг їх відчинити й чкурнув навтіки. Але я вже гнав його по п'ятах з револьвером у руці.

— Сюди!.. Сюди!.. — горлав я щосили.

Як стріла, перетнув кімнату, проте все ж таки встиг помітити, що на столі лежить лист. У передпокої я мало не схопив убивцю, поки він одчиняв двері. Я мало не торкнувся до нього! Він устиг хряснути мені перед носом дверима, що ведуть до галереї... Але і в мене наче вирости крила, я опинився в галереї за три метри від нього... До мене приєднався професор Станжерсон, тепер ми переслідували злочинця вдвох. А той, як я й передбачав, кинувся до правої галереї, тобто шляхом, підготовленим для відступу.

— До мене, Жак! До мене, Ларсан! — кричав я.

Тепер він не міг од нас утекти! Дикий, радісний, переможний крик вирвався з моїх грудей! Злочинець добіг до перехрестя галереї всього на мить раніше від нас, і зустріч, яку я підготував, ота фатальна зустріч, яка неодмінно мала відбутися, таки відбулась! Ми всі зіткнулися на перехресті: професор Станжерсон і я з одного кінця прямої галереї, татусь Жак — з протилежного кінця, а Фредерік Ларсан примчав з наріжної галереї. Ми мало не попадали, налетівши один на одного...

Але злочинця... не було!

Ми презирнулися, ошелешені, в очах у кожного був жах перед таким неймовірним фактом: злочинець зник!

Де ж він? Де ж він? Де? Усім своїм єством ми питали: «Де він?!»

— Не може бути! Він не міг утекти! — обурився я, охоплений гнівом, який перевершував мій страх.

— Я торкнувся його! — вигукнув Фред Ларсан.

— Він був тут, я відчував на обличчі його віддих! — репетував татусь Жак.

— Ми його торкалися! — вторували ми з професором Станжерсоном.

Куди ж він подівся? Куди подівся? Куди подівся...

Як божевільні сновигали ми галереями, перевіряючи двері та вікна, — усі вони були зачинені, замкнені зсередини. А якщо їх зачинено, значить, їх ніхто не відчиняв... До того ж, якщо ця наполохана людина зуміла відчини-

ти непомітно для нас вікно чи двері, хіба таке не є ще незбагненнішим, аніж саме по собі її зникнення?!

Де ж він? Де?.. Він не міг утекти ні дверима, ні вікном, ні в будь-який спосіб¹. Не міг же він пройти крізь стіну!..

Визнаю, я впав у розпач. Адже галерея була освітлена, а в ній — ні люка, ані потаємних дверей, жодного місця, де можна було б сховатися. Ми пересували крісла й знімали картини. Нічого! Анічогісінько! Якби там стояла китайська ваза, ми б і в неї заглянули, але ніякої вази не було!»

РОЗДІЛ XVII

Загадкова галерея

Із записника Жозефа Рультабія

(Продовження)

«На порозі передпокою з'явилася Матильда Станжерсон. Незбагненне явище сталося в галереї, майже під її дверима, де ми й товклися зараз. Випадають хвилини, коли розум залишає тебе або, ще гірше, мозок відмовляється зрозуміти побачене. Усе це, безперечно, було подібне до того відчуття, яке раптом навалилося на мене, загрожуючи моєму мислячому «я» і взагалі людській думці! Руйнація спорудженої розумом будівлі, та ще й знищення матеріалізованого в плоті бачення при тому, — нищівний удар!

На щастя, Матильда Станжерсон з'явилася на порозі свого передпокою. Я побачив її, і це врятувало мій мозок від хаосу, що вже його засмоктував... Я вдихав її пахощі... «Пахощі дами в чорному»... Люба, безцінна дамо в чорному, вже ніколи я тебе не побачу! Боже милий, я віддав би десять років, та що казати — половину свого життя за те, щоб побачити тебе знову. Але мені судилося лише вряди-годи вдихати парфуми... Тільки парфуми, схожі на ті, що їх зберегла моя пам'ять з тих далеких дитячих років. Ніщо інше, як пронизливий спомин про тебе, дорогоцінна моя дамо в чорному, і примусив мене наблизитися до тої, яка — уся в білому, така бліда й така гарна — стояла на вході у таємничу галерею². Її чудове золотаве волосся, зібране вузлом на потилиці, дозволяло побачити червону позначку на скроні — рубець рани, яка мало не коштувала їй життя... Ще на початку розслідування, коли щойно вхопився за живу ниточку в справі Жовтої кімнати, я вважав, що в ніч нападу панна Станжерсон мусила бути гладенько зачесаною на прямий проділ. Та й хіба ж я міг думати інакше до того, як побував у Жовтій кімнаті?

А зараз, тому, що сталося в загадковій галереї, в голові моїй було зовсім порожньо, стою тут бовдур бовдуrom, утупившись у панну Станжерсон, таку бліду й таку гарну... На ній казково білий пеньюар. Видіння, прекрасна мара. Батько схопив її в обійми, пригорнув, обсилав поцілунками — здавалося, він удруге віднайшов дочку, бо вдруге міг її втратити... Він не наважується розпитувати її. Повів до спальні, куди ми послідували теж, бо, врешті, треба було щось збагнути! Двері будуару відчинені. Покоївки обернули до нас перелякані обличчя... Матильда Станжерсон питає, що то був за гамір. Її запитання мене приголомшує, я питаю в неї те саме.

— Усе це дуже просто! — пояснює вона.

Ой, якби просто!.. Вона, бачте, вирішила цю ніч спати не в себе, а разом з обома покоївками в будуарі... Сама замкнула двері, коли вже влягалися. Після тієї страшної ночі на неї наводять приступи страху, й це цілком природно, еге ж?.. Але як пояснити, чому саме тієї ночі вона замкнулася зі

¹ Коли ця таємниця, дякуючи Рультабію, його навдивовижу логічному мисленню, знайшла своє природне пояснення, ми змушені були визнати: злочинець справді не пройшов ні вікном, ні дверима, ні сходами, однак правосуддя ніяк не хотіло з цим змиритися! (Прим. авт.)

² Коли Жозеф Рультабій писав ці рядки, йому минуло вісімнадцятий рік... А він говорить про свою юність! Я не втручаюся в текст, написаний моїм другом, але попереджаю читача, як, врешті, це робив і раніше, що епізод з парфумами «дами в чорному» не пов'язаний безпосередньо з таємницею Жовтої кімнати... Що вдієш, якщо у пропонованому тексті інколи трапляються спогади з часів Рультабієвого дитинства, то це не з моєї вини. (Прим. авт.)

своїми служницями? Як пояснити, чому не дозволяє батькові ночувати поряд, у вітальні, коли вона так усього боїться? Куди раптом зник лист, який щойно лежав на письмовому столі?! Той, хто все зможе пояснити, скаже: панна Станжерсон наперед знала, що вбивця має її навідати... Вона не могла цьому перешкодити... Нікого не попередила, бо хотіла, щоб убивця лишався невпізнаним... Щоб його не впізнав ні її батько, ні хтось інший... ніхто, крім Робера Дарзак. Бо тепер пан Дарзак знає його... А може, знав і раніше? Досить згадати слова, мовлені ним у Єлисейському палаці: «Невже для того, щоб здобути вас, мені доведеться вчинити злочин?» Проти кого може бути спрямований цей злочин, як не проти злочинця? А ще згадаймо, що відповів Дарзак на моє запитання: «Чи вам до вподоби той факт, що я знайду вбивцю?» — «Ах, я волів би вбити його власноручно!» А я йому на те: «Ви не відповіли на моє запитання!» Бо таки ж не відповів. Бо ж справді пану Дарзакові вбивця відомий так добре, що він, хоч мріє його позбутись, а боїться, щоб я не довідався всієї правди. Власне Дарзак допоміг мені провадити слідство з двох причин: по-перше, я його до цього змусив, а по-друге, він сподівається в такий спосіб урятувати Матильду...

Йду за нею до спальні... до її спальні... Дивлюся на те місце, де щойно лежав лист... Він був адресований їй, звичайно ж, їй... Боже, як вона тремтить, сердешна... Тремтить, слухаючи розповідь батька про перебування злочинця в її кімнаті, про догоню... Але видно, видно, що остаточно заспокоюється лише тоді, коли їй сповіщають: злочинцеві з допомогою якогось неймовірного чаклунства пощастило вислизнути з наших рук...

Потому падає мовчанка. І яка мовчанка! Професор, Ларсан, татусь Жак і я — усі ми дивимося на Матильду. Які думки снують навколо неї в цій тиші?... Після незбагненої появи злочинця в оцій спальні і після його таємничого зникнення в галереї всі думки, здавалося мені, починаючи від мізкувань татуся Жака, аж до підозр, що почали народжуватися в голові професора Станжерсона, можна було висловити одним реченням, зверненим до неї: «О ти, кому відома таємниця, розкажи її нам, і тоді ми, може, зуміємо врятувати тебе!» Ах, як би я хотів її врятувати... від неї самої й від того, іншого!.. Хотілося плакати... Так, я відчував, як очі мої наповнюються сльозами від усвідомлення власної безсилі перед величезним нещастям, яке так старанно приховували...

Вона зараз переді мною, жінка, напахчена парфумами «дами в чорному»... Нарешті я бачу її в цій кімнаті, в спальні, куди вона відмовилася мене впустити після першого замаху... в кімнаті, де мовчала, де й далі справляє мовчанку... З того фатального моменту у Жовтій кімнаті ми всі впадаємо коло цієї мовчазної жінки, аби дізнатися те, що знає вона. Наша жадібна цікавість завдає їй, мабуть, ще більшої муки. І хто знає, може, розкриття таємниці спричинить іншу драму, ще жакливішу, аніж та, що тут уже відбулася? Хто гарантує, що це не призведе до її загибелі? Проте вона вже ледь не загинула... А ми й досі нічого не знаємо... Вірніше, серед нас є такі, хто нічого не знає. Але я... Коли я дізнаюся — хто, я знатиму все... А тим часом хто ж він? Хто?.. Не знаючи цього, мушу мовчати, мовчати, жаліючи її, бо жодного сумніву немає: вона знає, в який спосіб той вийшов з Жовтої кімнати, знає, але мовчить. Чи маю я право щось казати? От коли знатиму — хто, я побалагаю з ним, і тільки з ним!

Вона дивиться на нас, дивиться ніби здалеку, ніби нас немає в кімнаті... Нарешті професор порушує мовчанку. Заявляє, що відтепер не залишить дочку. Даремно Матильда намагається заперечувати проти цього категоричного рішення. Станжерсон і слухати нічого не бажає. Ні, сьогодні ж він переселиться до її апартаментів. Потім, занепокоєний станом доньчиного здоров'я, дорікає їй: навіщо підвелася?.. Раптом заговорює до неї, як до малої дитини, щось промовляє, посміхається їй... Він уже не пам'ятає, що говорить, що робить... Славетний професор не може дати собі ради... Белькоче. Це свідчить про розумовий розлад... Врешті, всі ми зараз у такому ж стані... Та ось панна Станжерсон промовляє зовсім прості слова:

— Татусю! Татусю!

Але в її голосі звучить таке страждання, що професор вибухає риданням. Татусь Жак сякається, навіть Фредерік Ларсан і той змушений відвернутись,

аби приховати розчулення... Та я й сам більше не можу... і вже ні про що не думаю, нічого не відчуваю, обернувся на якусь одноклітинну істоту... Я сам собі огидний...

З моменту замаху в Жовтій кімнаті Фредерік Ларсан теж уперше побачив панну Станжерсон. Як і я, настійливо домагався дозволу її допитати, але його так само, як і мене, відшивали. Йому, як і мені, відповідали одне: панна Станжерсон ще надто слабка, допит слідчого її перевтомив і таке інше... Очевидним було Матильдине небажання допомогти нам у розслідуванні. Щодо мене, то мене це не дивувало, а от у Фредеріка Ларсана викликало подив. Адже ми з ним дотримували протилежних поглядів на злочин...

Вони плачуть... І я ще раз ловлю себе на тому, що подумки повторюю: «Врятувати Матильду! Врятувати! Навіть проти її волі. Але, рятуючи, не скомпрометувати. Йї при цьому не дати йому говорити. Кому — йому? Йому, вбивці! Схопити й заткати йому пельку...» Але ж казав Робер Дарзак: «Для того, щоб йому закрити рота, його треба вбити!» Такий логічний умовивід зі слів Робера Дарзака. Чи маю я право порішити людину, яка хоче вбити Матильду Станжерсон? Ні! Ну а якщо все-таки так станеться? Слід спробувати хоча б для того, аби впевнитися: чи справді він існує в плоті й крові! Хоча б для того, аби побачити його мертвим, якщо не пощастило схопити живцем...

Боже милий, як натякнути цій жінці, котра навіть не дивиться на нас, поглинута своїм страхом та батьковим горем, що я на все готовий, аби врятувати її?.. Авжеж, авжеж, я знову силкуюсь міркувати розсудливо й спробую цього разу почати не з хибного краю, я здійснию чудеса!..

Я підходжу до неї, намагаюся заговорити, хочу благати її довіритися мені... Сказати в кількох словах, які б вона одна зрозуміла, що знаю, в який спосіб злочинець вибрався із Жовтої кімнати, що я наполовину розкрив секрет, що співчуваю їй від щирого серця... Але вона вже киває нам дати їй спокій, цей безмовний порух виказує безмежну втому, жінці потрібен відпочинок... Професор Станжерсон просить нас повернутися до наших кімнат, дякує нам — одне слово, виряджає... Ми з Фредеріком Ларсаном кланяємось і в супроводі татуса Жака виходимо в галерею. Чую, як Ларсан мимрить собі під ніс:

— Диво... Диво...

Киває мені зайти до нього в кімнату. На порозі, обернувшись до татуса Жака, запитує:

- Ви його добре розгледіли?
- Кого?
- Злочинця.
- Ще б пак! Велика руда борода, руде волосся...
- Мені теж так здалося, — встряю я.
- І мені, — погоджується Ларсан.

Ось ми опиняємося вдвох із великим Фредом у його кімнаті, щоб обговорити подію. Балакаємо вже цілу годину, повертаємо справу то так, то сяк. З Фредових запитань, з його пояснень зрозуміло, що він — усупереч власним очам, і моїм, й очам усіх присутніх — переконаний: злочинець зник в одному з потаємних хідників замку, який добре знає.

- Він знає замок, — каже Фред, — дуже добре знає...
- Цей чоловік високий на зріст, має кремезну статуру...
- Саме таку статуру, як треба, — бурчить Фред.
- Розумію вас, — відповідаю. — А як ви поясните руду бороду й руду чуприну?

— Завелика борода, загуста чуприна... Все фальшиве, — робить висновок Фредерік Ларсан.

— Не поспішайте. На думці у вас Робер Дарзак... Чи ви коли дасте йому спокій? Я особисто певен, що він не винний.

— Тим краще! Бажав би в це вірити. Проте всі докази проти нього. Ви помітили сліди на килимовій доріжці? Підіть-но подивіться.

- Я їх бачив. Це «елегантні» сліди, ті самі, що з берега ставу.
- Сліди Робера Дарзака — невже ви це заперечуватимете?
- Тут можна помилитись.

— А чи помітили ви, що сліди не повертаються? Коли чоловік вибіг з кімнати, а ми кинулися навздогін, його черевики слідів не лишили.

— Ймовірно, чоловік перебував у кімнаті не одну годину, тож багнюка на підшвах встигла висохнути. До того ж він біг дуже швидко, торкаючись килима носками черевиків. Адже ми бачили, як він утікає, але не чули гупання... — Раптом я припинив цей уривчастий, непослідовний, недостойний нас обмін думок і знаком закликав Ларсана прислухатися: — Там, унизу... Хтось зачиняє двері...

Я підвівся, Ларсан теж. Ми спустились на перший поверх, вийшли з замку. Я повів Ларсана до однокімнатної прибудови під терасою, на яку виходило вікно наріжної галереї. Пальцем кивнув йому на щойно відкриті, а тепер зачинені двері, з-під яких сяяло світло.

— Лісничий! — сказав Фред.

— Зайдімо туди! — прошепотів я.

І, зважившись (на що, хіба я сам знав? Зважившись уважати винним лісничого? Хіба я був цього певен?), я ступив до дверей і різко постукав.

Дехто подумає, що ми загаялися з відвідинами лісничого, що, прогавивши злочинця, мали б найпершим обов'язком шукати його скрізь довкола замку, в парку, по всіх усядах...

На такий закид нам лишається відповісти: злочинець зник із галереї у такий спосіб, що нам справді почало здаватися — його ніде не існує! Він утік у той момент, коли всі ми мало не руками його тримали, мало не торкалися його... Тож хіба могли собі уявити, що знайдемо його вночі в таємничій темряві парку? Адже я вам уже розповів, як мене приголомшило його зникнення!

На мій стукіт дверей відразу ж одчинилися. Лісничий спокійно запитав, що нам треба. Він був у сорочці й, певно, намірявся лягати. Щоправда, ліжко ще не було розстелене.

Ми ввійшли.

— Ти ба, — подивувався уголос я, — ви ще не лягали?

— Ні! — грубо відказав лісничий. — Я обходив парк та ліс. Щойно повернувся. А зараз хочу спати. На добраніч!

— Послухайте-но, — сказав я, — під вашим вікном щойно стояла драбина...

— Яка драбина? Ніякої драбини я не бачив. Прощайте!

І він нас спокійнісінько виставив за двері.

Надворі я кинув поглядом на Ларсана. Той здавався незворушним.

— Ну то що? — не вгавав я.

— А що? — перепитав Ларсан.

— Ви не завагались у своїй переконаності?

Ларсан, безсумнівно, був у поганому гуморі. Коли ми поверталися до замку, я почув, як він промимрив собі під ніс:

— Невже я міг так помилитися!..

Однак мені здалося, що ці слова були адресовані скоріше мені, ніж собі самому. І ще він докинув:

— У кожному разі невдовзі ми все знатимемо... Вранці усе проясниться».

РОЗДІЛ XVIII

**Репортер накреслив собі коло між двома лобними половинами
Із записника Жозефа Рультабія
(Закінчення)**

«Ми розпрощалися біля моєї кімнати, меланхолійно потиснувши один одному руку. Мене тішило, що пощастило посіяти зернятко сумніву в його душі, похитнути упередженість цієї людини, людини з таким рідкісним інтелектом... Так, розумом його Бог не обділив, але методом Фред, безперечно, не володіє. Я вже не лягав спати. Дочекався світанку й зайшов на подвір'я. Обійшов його, вивчаючи всі сліди, що вели до нього чи з нього. Але сліди були змішані й такі нечіткі, що я нічого не зміг із них витягти. До речі, вважаю за необхідне зауважити, що взагалі-то мені зовсім невласливо надавати надто великого значення зовнішнім доказам, які викривають злочинця. Метода, за якою судять про злочин, виходячи з відбитків чийось підшов, здається мені досить-таки примітивною. Трапляється багато ідентичних

слідів, тож навряд чи можна покладати на них великі надії. Вони можуть вказати лише на напрям пошуку, але в жодному разі їх не можна розцінювати як остаточний доказ.

Хай там як, але думки мої перебували у великому замішанні. Я пішов до парадного двору й почав роздивлятися усі сліди, подумки просячи їх підкинути мені правильний напрям пошуку, аби зачепитися за щось реальне, за щось таке, з чого зможу виходити в своїх міркуваннях із приводу подій у таємничій галереї. Міркувати, але як?.. Як міркувати?..

Ну, звичайно, треба схопитися з нехибного кінця. У відчаї я сідаю на каменюку в безлюдному дворі... Що я роблю вже добру годину, що як не марудну роботу найпересічнішого поліцає? Не дивна річ, якщо припустися помилки, як припускається перший-ліпший слідчий при вигляді слідів, які невідомо куди тебе виведуть. Я сам собі осоружний, почуваюсь інтелектуально ще нижчим, ніж усі поліційні агенти, вигадані романістами, агенти, котрі послугуються як посібниками романами Едгара По і Конан Дойла. Ах, літературні агенти!.. Вони ладні нагромадити силу-силенну нісенітниць через нікчемний слід на піску або відбиток руки на стіні! Та і ти, Фредеріку Ларсан, жалюгідний літературний агенте!.. Начитався Конан Дойла, старий! Присягаюся, Шерлок Холмс змусить тебе припуститись гірких помилок. Маю на увазі твої міркування. Так-так, помилок, дурніших за ті, про які читаєш у романах... І ти, чого доброго, заарештуєш безневинну людину! З твоїм, запозиченим у Конан Дойла, методом ти зумів переконати і слідчого, й шефа поліції, геть усіх... Ти шукаєш останнього доказу... Останнього! Скажи краще — першого, небораче! Все, що сприймається на дотик, не обов'язково може правити за доказ... Я сам щойно нахилився над зримими слідами, але виключно для того, щоб унести їх до кола, яке накреслив мій мозок. Але часто це коло таке вузьке!.. Та хоч хай там що, воно було широчення — адже містило в собі істину! Так, так присягаюся: видимі сліди завжди були лише моїми прислужниками й ніколи — хазяями. Їм нізачо не вдалося б зробити з мене потвору, ще гіршу за сліпця (хоча що, здавалося б, що може бути страшніше за сліпоту?), — потвору, яка усе бачить у кривому дзеркалі! Ось чому я сміятимусь із твоєї помилки і з твого одноклітинного розуму, Фредеріку Ларсан!..

Що це зі мною? Тільки те, що цієї ночі в загадковій галереї сталася подія, яка з першого погляду не вкладається в коло, накреслене моєю думкою, — тільки тому я готовий звернути з правильного шляху, готовий рити землю носом, як той кнур, що навмання шукає в багнюці чого-небудь, аби нажертися... Схаменись, Рультабій, отямся, друже, вище голову! Не може такого бути, щоб подія в загадковій галереї не вписувалася в коло, накреслене твоїм розумом! Ти сам про це знаєш, добре знаєш! Тож вище голову! Доторкнись обома руками до чола і ще раз нагадай собі: коли ти накреслив своє коло, як креслять на папері геометричну фігуру, ти почав з правильного кінця і тепер спокійно можеш міркувати далі.

Тож рушай звідси геть... Іди до загадкової галереї, тільки у своїх міркуваннях почни з потрібного кінця і в жодному разі не забувай про здоровий глузд, обіприся на свій розум, як Фредерік Ларсан обпирається на свій ціпок, і ти невдовзі переконаєшся, що великий Фред не хто інший, як бовдур.

*Жозеф Рультабій,
30 жовтня, опівдні».*

«Сказано — зроблено... Я знову опинився в галереї, і, хоча не знайшов там нічого, крім того, що вже бачив минулої ночі, здоровий глузд змусив мене зрозуміти одну річ, неймовірну річ, ото ж у голові в мене закрутилось, і мені знову довелося шукати потрібний кінець, аби вхопитися за нього і не звалитись.

Саме тепер мені знадобиться сила, щоб відшукати зримі сліди, які обов'язково впишуться, вони мусять вписатися до того ширшого кола, що я його накреслив собі між двома лобними половинками!

*Жозеф Рультабій,
30 жовтня, опівночі».*

РОЗДІЛ XIX, у якому Рультабій пропонує мені поспідати в трактирі «Донжон»

Свій нотатник, де були докладно описані всі події в загадковій галереї, Рультабій вручив мені значно пізніше, хоча зробив ці записи зранку, відразу ж після подій. А того дня, коли я приїхав до нього в Гландьє, він розповів мені з усіма подробицями те, що ви зараз уже знаєте, навіть те, що він на цьому тижні робив у Парижі, де, врешті, не дізнався нічого, що б йому придалося в майбутньому.

Події в загадковій галереї відбувалися в ніч на 30 жовтня, тобто за три дні до мого приїзду. Тож саме 2 листопада я, викликаний телеграмою Рультабія, приїхав до замку Гландьє й привіз із собою револьвери.

... Зараз я в Рультабієвій кімнаті, він щойно скінчив свою оповідь. Розповідаючи, весь час утішливо погладжував опуклі лінзи пенсне, знайденого на нічному столику, тож я зрозумів: це пенсне і є одним з двох видимих доказів, який повинен був увійти до кола, накресленого його розумінням та здоровим глуздом.

Дивна, єдина у своєму роді Рультабієва манера висловлюватися навдивовижу точними словами, мене більше не дивувала; однак інколи, аби зрозуміти смисл цих слів, необхідно було пізнати його думки, хоча проникнути в таїну мислення Жозефа Рультабія часом аж ніяк не просто! Логіка цього хлопчиська — найцікавіша річ, яку мені зроду-віку доводилося спостерігати.

Рультабій крокував життям, навіть не підозрюючи, який подив і навіть потрясіння викликає він у тих, із ким зустрічається. Вражені розмахом його думки, люди обертались йому вслід, зупинялися й дивились, як ступає ця втілена думка, — так проводжають поглядом незвичайну постать, що трапилася на шляху. Тільки замість того, щоб подумати: «Звідки він такий узявся й куди прямує?», люди питалися: «Звідки в Рультабія така думка і як вона розвиватиметься?»

Я вже казав, що він навіть не здогадувався про своє особливе обдарування і тому аніскілецьки не соромився його, крокував життям подібно до всіх інших людей. Точнісінько так людина, яка не підозрює про ексцентричність власного вбрання, почуває себе невимушено, хоч хай би в якому оточенні опинилася. Тож цей хлопець, несвідомий надприродності свого розуму, спокійнісінько говорив про найскладніші речі в їхньому логічному виявленні, так би мовити, конспективно, випускаючи непотрібні подробиці, однак саме ця обставина й заважала нам, простим смертним, збагнути саму сутність його міркувань, хоч він і намагався представити перед нашими захопленими поглядами цю сутність у всьому обсязі.

Жозеф Рультабій запитав, якої я думки про те, що почув.

Я одказав: мені важко відповісти на це запитання. Тоді він порадив звернутися до здорового глузду і почати з потрібного кінця.

— Ну, добре, — почав я, — мені здається, вихідною точкою повинно бути те, що переслідуваний вами вбивця на якийсь момент опинився-таки в галереї.

— Чудовий початок! — вигукнув Рультабій. — Не варто на цьому зупинятися. Нумо, ще одне маленьке зусилля!

— Спробую. Якщо він справді опинився в галереї, звідки не міг утекти ні дверима, ані вікном, значить, він утік якимось іншим отвором.

Жозеф Рультабій подивився на мене співчутливо, зневажливо посміхнувшись, і заявив, що я, як і раніше, міркую, мов стара пантофля!

— Та що там пантофля! Ви міркуєте, як Фредерік Ларсан!

Бо в Рультабія бували різні періоди: він то захоплювався Ларсаном і кричав: «А він таки справді сильний!», то жалібно стогнав: «Який телепень!» — залежно від того, чи підтверджували Ларсанові знахідки його власні спостереження, чи, навпаки, суперечили їм. Такий ще один маленький недолік шляхетного характеру цієї дивовижної дитини.

Ми підвелися, й Рультабій потяг мене в парк. Коли вже підходили до брами, грюкіт розчохнутих віконниць змусив нас обернутись, — у вікні другого поверху лівого крила замку ми побачили бурякове, чисто поголене обличчя незнайомої мені людини.

— Ти диви, — прошепотів Рультабій, — Артур Ренс!

Опустивши голову, він додав кроку, і я почув, як бурмотить крізь зуби:

— То він сьогодні ночував у замку?.. Що йому тут робити?..

Коли ми відійшли досить далеко, я запитав, хто такий Артур Ренс. Рультабій нагадав, що саме про нього він розповідав мені вранці: пан Артур Вільям Ренс — це той американець із Філадельфії, з яким вони нажлукнулися були під час прийому в Єлисейському палаці.

— Але ж він збирався покинути Францію!

— Авжеж. Тому, як бачите, я й здивувався, зустрівши його тут, — не у Франції взагалі, а в самісінькому Гландьє. Напевне, приїхав не вранці й аж ніяк не вночі, отже ще перед обідом. А я його й досі не бачив. Чому консьєржі не попередили мене?!

Я згадав, що Рультабій ще не розповів мені, як йому пощастило звільнити консьєржів з-під варти.

Ми саме підходили до двірницької. Татусь Берньє та його дружина дивилися на нас із вікна. Доброзичлива посмішка грала на їхніх радісних обличчях. Здавалося, вони вже й забули про своє нещодавнє ув'язнення. Мій юний друг поцікавився, о котрій годині прибув Артур Ренс. Ті відповіли, що не знають про його перебування у замку. Мабуть, приїхав учора ввечері, але їм не прийшлося відчиняти йому браму, бо він затятий любитель ходити пішки, тож відмовляється, щоб за ним посилали автомобіль, а має звичку виходити з поїзда на вокзальчику містечка Сен-Мішель і звідти пішки йде лісом до самого замку. До парку він потрапляє з боку гроту святої Женев'єви: спускається туди, потому перелазить через низенькі штахети в парк.

Вислухавши все це, Рультабій спохмурнів, був чимось незадоволений, можливо, самим собою. Та це й зрозуміло, адже працюючи тут, доскіпливо вивчаючи кожну людину й кожен предмет у Гландьє, він оце тільки допіру дізнався про звичку Артура Ренса пішки діставатися до Гландьє.

— Ви кажете, нібито пан Ренс має звичку приходити до замку... То коли ж він приходив сюди востаннє? — похмуро зажадав він пояснення в консьєржів.

— Нам важко сказати точно, — відповів пан Берньє. — Річ у тім, що поки були під арештом, ми не були в курсі... До того ж, коли цей пан відвідує замок, він не проходить крізь нашу браму. Так само, коли їде звідси...

— То, може, ви знаєте, коли він завітав сюди вперше?

— Так: дев'ять років тому...

— Скільки ж разів він одтоді відвідував Гландьє?

— Тричі.

— А коли востаннє був тут?

— За тиждень до замаху в Жовтій кімнаті.

Рультабій поставив ще одне запитання, цього разу адресуючись виключно до жінки:

— То, кажете, в шпарині між плашками паркету?

— Так, між паркетинами, — потвердила вона.

— Дякую, — сказав Рультабій, — і будьте готові сьогодні ввечері.

Останні слова він вимовив, приклавши пальця до вуст, аби ті про це нікому не прохопилися.

З парку ми рушили до «Донжона».

— Ви обідаєте в цьому трактирі?

— Вряди-годи.

— А в замку вас годують?

— Так, ми з Ларсаном попросили подавати нам їжу то до його кімнати, то до моєї.

— А професор Станжерсон ніколи не запрошував вас до свого столу?

— Ніколи.

— Може, ви вже йому набридли?

— Не знаю, в кожному разі він удає, що ми нікому не заважаємо.

— А ні про що не розпитує?

— Ні. Але ніяк не може позбутися думки, що він товкся під дверима, поки в кімнаті вбивали його дочку, й хоча виламав ці двері, але вбивці так і не знайшов. Тому він певний: коли вже йому не пощастило нікого схопити, то

нам тим паче нема на що сподіватися... Проте після звинувачень Фредеріка Ларсана вважає своїм обов'язком не перешкоджати нашим безнадійним спробам.

Рультабій знову поринув у думки. Коли ж повернувся до дійсності, то розповів, яким чином він звільнив з-під варті подружжя консьєржів.

— Я підійшов до професора Станжерсона з аркушем паперу й попросив написати таку заяву: «Хоч би в чому завинили мої вірні слуги, Берньє та його дружина, зобов'язуюсь тримати їх у себе на службі». Я пояснив професорові, що так примушу їх заговорити. Сказав, що переконаний у їхній невинності. До речі, я й зараз певен цього. Слідчий показав цей аркуш з підписом Станжерсона консьєржам, і тоді вони у всьому призналися. Розповіли саме те, що я й сподівався почути і чого вони не розказували через страх утратити роботу. Визнали, що займалися браконьєрством у володіннях професора Станжерсона, а того вечора, повертаючись із полювання, опинилися поблизу флігеля саме під час шарварку. Дичину продавали хазяїнові «Донжона», а він нею частував клієнтів або возив до Парижа. Я про це здогадався ще першого дня. Згадайте фразу, з якою я прорвався до шинку: «Тепер нам не доведеться скуштувати свіжини!» Це речення я почув того ранку, коли ми з вами підходили до брами парку, ви теж її почули, але не надали значення. Пам'ятаєте, в той момент, коли ми вже підійшли до паркового муру, нам довелося затриматись на хвилику, щоб подивитися на людину, яка ходила туди-сюди вздовж муру, весь час позираючи на годинник. Цією людиною виявився Фредерік Ларсан, який уже працював. А хазяїн трактиру, стоячи на порозі, казав комусь, хто перебував у залі: «Тепер не доведеться нам ласувати свіжиною!»

Чому «тепер»? Коли хочеш відшукати істину, розгадати таємницю, не можна нехтувати будь-чим побаченим або почутим. У кожній дрібниці слід докопуватися до сенсу. Ми прибули в провінцію, де всіх приголомшив скоєний злочин. І цілком логічно вбачати у кожній кинутій фразі натяк на події, що відбулися. «Тепер» означало для мене тільки одне: «після злочину». З самого початку слідства я шукав співвідношення між цими словами й драмою, що відбулась. І в трактирі «Донжон» я відразу ж повторив ці слова, а помітивши здивування та замішання татуса Мат'є, зрозумів: улучив у яблучко. Саме тоді мені стало відомо, що консьєржів заарештовано. Татусь Мат'є говорив про цих людей, як говорять про справжніх друзів... Про друзів, яким співчують... Пов'язавши усе це до купи, я зробив такий висновок: «Відтепер», коли консьєржів заарештовано, «не доведеться нам ласувати свіжиною». Нема консьєржів — нема дичини. А неприхована зненависть, із якою говорив татусь Мат'є про лісничого, зненависть, яку, здається, поділяли й консьєржі, підштовхнула мене до ідеї про браконьєрство... Що робили вночі консьєржі, які, безперечно, на момент замаху не лежали в ліжку? Допомогали злочинцям? Я аж ніяк не міг таке припустити, бо, виходячи з міркувань, якими поділюся з вами пізніше, гадав, що напасник не мав спільників і що за всією цією драмою ховалася таємниця, котра якимось чином пов'язувала панну Станжерсон зі злочинцем; таємниця, в якій консьєржам не було місця.

Зате браконьєрство пояснювало все, що стосується консьєржів. Я прийняв цю гіпотезу й зажадав знайти докази в них у двірницькій. Як вам відомо, проник у будиночок і знайшов під їхнім ліжком сільця та мідяний дріт. «Хай йому чорт! — подумав я. — Хай йому чорт. Ось чому вони серед ночі перебували в парку!» Мене анітрохи не здивувало, що вони нічого не сказали слідчому і що навіть під тиском такого важкого звинувачення, як причетність до замаху, продовжували мовчати. Браконьєрство рятувало їх від суду, але позбавляло місця в замку, звідки їх витурили б. Оскільки ж вони були цілком певні своєї невинності, то сподівалися, що злочинця рано чи пізно виявлять, а про браконьєрство ніхто не дізнається, тож признатися вони завжди встигнуть! Я прискорив їхню сповідь, показавши підписану професором заяву. Вони дали всі потрібні свідчення, були випущені на волю й відчули до мене щире вдячність. Чому я раніше не подбав, щоб їх звільнити? Бо не мав цілковитої певності, що йдеться тільки про браконьєрство. Я вирішив не поспішати з ними, хотів вивчити ситуацію. Але спливали дні, і моя певність лише зміцнювалась. Й оскільки після подій у загадковій галереї мені знадобилися віддані люди, я вирішив негайно здобути їхню прихильність, визволивши з полону.

Таке розповів мені Жозеф Рультабій, і я й досі не перестаю дивуватися з простоти його міркувань. Звісна річ, справа досить незначуща, проте я сподівався, що найближчими днями цей юнак у такий самий найпростіший спосіб знайде пояснення горезвісної ночі в Жовтій кімнаті та подій у загадковій галереї.

Ми підійшли до трактиру «Донжон». Увійшли.

Цього разу господаря не було, нас зустріла господиня прихильною усмішкою. Я вже описував зал, куди ми увійшли, згадував і чарівну біляву трактирницю з лагідними очима, яка одразу ж заходилася готувати нам сніданок.

— Як ся має татусь Мат'є? — запитав Рультабій.

— Анітрохи не краще, анітрішки, й досі прикутий до ліжка.

— Його мучить ревматизм?

— Украй замучив! Минулої ночі мені знову довелося зробити йому укол морфію. Тільки ці ліки утамовують біль.

Голос у неї був ніжний, і все в ній виказувало ніжність. Вона була справді гарна, можливо, трохи млява, з величезними мрійливими очима — очима закоханої жінки... Татусеві Мат'є, коли він був іще ого-го, певно, пощастило... Але чи була вона щасливою з цим похмурим буркотуном і ревматиком? І після сцени, яку спостерігали минулого разу, ми не могли в це повірити, але в поведінці жінки було щось таке, що ніяк не нагадувало розпач. Поставивши на стіл пляшку добрячого сидру, вона вийшла на кухню готувати нам страви. Рультабій наповнив келихи, набив люльку, припалив і спокійнісінько почав пояснювати, чому попросив привезти сюди револьвери.

— Так, — мовив він задумливо, споглядаючи клуби диму, що їх пускав зі своєї носогрійки, — так, любий друже, сьогодні ввечері має з'явитися вбивця.

Запала пауза, яку я не наважився порушити. За хвилику він заговорив знову:

— Учора ввечері, коли я вже вкладався до ліжка, до мене постукав Робер Дарзак. Я відчинив, і він повідомив мені, що йому конче треба вранці до Парижа. Справа, що спонукала його здійснити цю подорож, була водночас нагальна та загадкова: нагальна — бо відкласти її, за його словами, було неможливо, а загадкова — бо й розповісти про неї він не міг. «Я мушу їхати, — сказав він, — проте я віддав би половину свого життя за те, щоб не лишати зараз панну Станжерсон». Він анітрохи не приховував від мене, що їй знову загрожує небезпека. «Я не здивуюсь, якщо наступної ночі щось станеться, — признався він, — і незважаючи на це мушу їхати й можу повернутися до Гланд'є не раніше ніж післязавтра вранці».

Я зажадав пояснень, і ось що він мені сказав: настирлива думка про небезпеку, яка загрожує панні Станжерсон, зародилася в нього лише завдяки збігові, — досить йому відлутчитися, як Матильда Станжерсон стає жертвою нападу. І справді, в ніч, коли мали місце події у загадковій галереї, йому необхідно було поїхати з замку; у ніч злочину в Жовтій кімнаті його також не було в Гланд'є, і ми знаємо, що це так. Принаймні у своїх офіційних свідченнях він про це повідомив. А якщо його переслідує думка про збіги і все-таки він знову їде, то це може означати лише одне: він скоряється чужій волі, що сильніша за нього. Я сказав йому про те, що подумав. І він відповів: «Можливо...» Я запитав, чия ця сильніша воля, чи не Матильди Станжерсон? Він заперся, що ні і що рішення поїхати він прийняв сам, без втручання панни Станжерсон. Одне слово, повторив, що не виключає можливості нового нападу саме через такий дивний збіг, який сам помітив і на який, до речі, йому вказав слідчий. «Якщо з панною Станжерсон щось скоїться, — сказав Дарзак, — то це буде жахливо і для неї, й для мене. Для неї — бо знову її життя повисне на волосині, а для мене — бо я не зможу захистити її, до того ж не зможу сказати, де я провів цю ніч. Я цілком свідомий, які підозри тяжіють наді мною. І слідчий, і пан Фредерік Ларсан (до речі, Ларсан ходив за мною назирці, коли я їздив до Парижа, й мені коштувало неймовірних зусиль спекатися його) — близькі до того, щоб оголосити мене винуватцем...» — «То чому б вам не назвати імені вбивці, адже ви його знаєте?!» — закричав я раптом. Пана Дарзака це, здається, страшенно збентежило. Він відповів невпевнено: «Я знаю ім'я вбивці? Як я можу його знати?» — «Від панни Станжерсон!» — відповів я. Дарзак пополотнів, я навіть подумав, чи не

зомліє, і зрозумів, що влучив у самісіньку ціль: вони з Матильдою Станжерсон знають ім'я злочинця! Коли він трохи прийшов до тями, то мовив: «Я прощаюся з вами, шановний. Відтоді як ви тут з'явилися, я мав нагоду пересвідчитись у вашій обдарованості, ваша винахідливість не знає собі рівної. Прошу вас, зробіть мені послугу... Можливо, я помиляюся, коли чекаю нападу наступної ночі, проте необхідно все передбачати, і я розраховую на те, що ви зумієте запобігти новому замахові, станете на заваді... Вживайте яких завгодно заходів, ізолюйте панну Станжерсон, не спускайте з неї очей. Зробіть усе, щоб жодна жива душа не могла проникнути до її кімнати. Охороняйте цю кімнату, як найкраща вівчарка. Не стуляйте око. Не дозволяйте собі ані на хвилюк перепочити. Бо людина, яка нам загрожує, надзвичайно підступна. Однак саме підступність і може врятувати життя Матильди. Злочинець дізнається, що ви її пильнуєте. А якщо так, то не робитиме нової спроби». — «Чи розповіли ви про все це професорові Станжерсону?» — «Ні». — «Чому?» — «Навіщо? Я не хочу, щоб він повторив мені те, що й ви: «Вам відоме ім'я вбивці!» Якщо навіть ви здивувалися, почувши мої слова про те, що вбивця, можливо, з'явиться завтра вночі, то як же здивується професор! Навряд чи повірить, що моє зловісне пророцтво ґрунтується лише на згаданих збігах, які, зрештою, йому теж почнуть видаватися дивними... Я розповів вам усе це, пане Рультабій, бо почуваю до вас довіру... величезну довіру... Я знаю, що ви мене не підозрюєте!..»

— Сердега усе це белькотав, — вів далі Рультабій. — Він потерпав. Я почував до нього то більше співчуття, то більше розумів: він швидше повіситися, ніж скаже мені, хто вбивця, так само, як і панна Станжерсон швидше дасть себе порішити, ніж викаже відвідувача Жовтої кімнати та загадкової галереї. Цей тип тримає її, або ж їх обох, у жахливих тенетах, і вони обое, певно, найдужче боялися, щоб професор Станжерсон часом не дізнався, як міцно його дочку тримає в кулаці той напасник. Я запевнив Дарзака, що все зрозумів і що тепер він може мовчати, якщо не має бажання нічого більше додати. Я пообіцяв пильнувати Матильду Станжерсон. Він настійливо зажадав, щоб я звів нездоланий бар'єр навколо її кімнати та будуару, де після подій у загадковій галереї спав професор Станжерсон. З настійливості Дарзака, який прагнув не допустити злочинця до помешкання Матильди, я зрозумів: перепона повинна бути такою видимою, щоб це налякало злочинця й примусило його зникнути безслідно. Так я подумки витлумачив слова, сказані ним на прощання: «Коли я поїду, ви можете сповістити про начебто ваші власні підозри щодо цієї ночі й професора Станжерсона, й татуса Жака, й Фредеріка Ларсана — всіх у домі — й організувати охорону.

Він пішов, бідолашний чолов'яга, який сам не знав, що верзе. Дарзак і гадки не мав: поки я мовчки слухав, аж вирячується од пильності, його таємниця на три чверті стала мені відомою, він справді перебував у цілковитому замішанні, якщо прийшов до мене в таку хвилину, якщо кидав Матильду, переконаний у тому, що злочинець неодмінно з'явиться цієї ночі...

Він пішов, а я почав міркувати. Думав про те, що маю бути хитрішим за самого себе й зробити так, аби злодій сном-духом не запідозрив, що на нього чекають. Не дати йому туди ввійти — це само собою зрозуміло, але дозволити наблизитися на відстань, достатню для того, щоб — живого чи мертвого — впізнати! Бо ж із цим треба було кінчати, — звільнити Матильду Станжерсон від убивці-невидимки!

Рультабій поклав люльку на стіл, вихилив чарку й знову звернувся до мене:

— Авжеж, любий друже, мені конче потрібно пильно зазирнути йому в обличчя, аби переконатися, що воно вписується в коло, яке я накреслив, у коло, підказане мені здоровим глуздом.

У цю мить з'явилася господиня, несучи традиційну яєчню на салі. Рультабій трохи пожартував з пані Мат'є, вона відповіла з чарівного веселістю.

— Подивіться, — прошепотів він мені, — тепер, коли татусь Мат'є прикутий до ліжка своїм ревматизмом, вона здається набагато веселішою!

Але ні пустощі Рультабія, ні посмішка хазяйки зовсім мене не обходили: усі мої думки снувалися навколо останніх слів його друга та дивного вчинку Робера Дарзака.

Рультабій доїв свою яечню й повів оповідь далі:

— Коли о першій годині дня надіслав вам телеграму, я покладався на слово Робера Дарзака: «Убивця, можливо, прийде сьогодні вночі». Тепер же хочу вам сповістити, що він неодмінно прийде. Так, я чекаю на нього.

— А що дає вам таку певність? Можливо, те, що...

— Замовкніть, — урвав мене мій друг, посміхаючись. — Зараз ви бовкнете дурницю. Так, я певен, що вбивця неодмінно з'явиться, і дізнався я про це рівно *о пів на одинадцяту ранку*, тобто це переконання виникло в мене ще до вашого приїзду й до того, як ми з вами побачили Артура Ренса.

— Справді? Але чому саме *о пів на одинадцяту ранку*?

— Бо саме тоді я помітив, що Матильда Станжерсон докладає стільки ж зусиль, щоб надати злочинцеві можливість потрапити до її кімнати, скільки їх доклав Робер Дарзак, аби той туди не ввійшов.

— Боже милий! — скрикнув я. — Хіба таке можливе?! — І вже трохи тихіше додав: — Хіба не ви самі сказали, що Матильда Станжерсон обожнює Робера Дарзака?!

— Я так сказав, бо це свята правда!

— Тоді чи не здається вам дивним, що...

— У цій історії куди не глянь, усюди дива... Повірте мені, друже: все, що вам траплялося найдивнішого, бліде поряд із тією дивиною, яка на вас чекає!..

— Доводиться погодитись, — додав я, — що панна Станжерсон та її кривдник підтримують постійний зв'язок, бодай листуванням.

— Погоджуйтесь, любий друже, погоджуйтесь! Ви нічим не ризикуєте!.. Адже я вам розповів про лист, що лежав на письмовому столі Матильди Станжерсон, про лист, котрого лишив убивця тієї ночі, коли відбувалися події в загадковій галереї, про лист, який зник у кишені Матильди Станжерсон... Хто знає, може, в тому листі злочинець вимагав од жінки йому побачення, може, він одразу ж після від'їзду Робера Дарзака сповістив їй про те, що побачення відбудеться найближчої ночі. — Й мій друг мовчки посміхнувся.

Випадали хвилини, коли я запитував себе: чи не глузує він з мене?

У цей момент розчахнулися двері трактиру. Рультабій так рвучко підвівся, немов його вдарило електричним струмом.

— Артур Ренс! — вихопилося в нього.

І справді, на порозі стояв Артур Ренс, вітаючи нас із звичною незворушністю.

Розділ XX

Дивний учинок панни Станжерсон

— Ви не впізнаєте мене, добродію? — звернувся Рультабій до американця.

— Чому ж, упізнаю, — відповів Артур Ренс. — Ви той хлопчисько з буфету. (Почувши таке, Рультабій спаленів: ще б пак — який же він хлопчисько!) Я вийшов за вами із залу, щоб потиснути вашу руку. Ви кумедний хлопчик. — І Артур Ренс протяг руку.

Рультабій повеселішав, потис її, засміявся, відрекомендував мене панові Артуру Вільяму Ренсу, запросив його розділити нашу трапезу.

— Ні, дякую. Я снідатиму з професором Станжерсоном.

Артур Ренс чудово володів французькою, розмовляв майже без акценту.

— А я вже гадав, добродію, що не матиму приємної нагоди вас побачити знову. Якщо не помиляюсь, ви мали намір від'їжджати з нашої країни за день-два після прийому в Єлисейському палаці?

Вдаючи, ніби ведемо легку розмову, ми з Рультабієм нашорошили вуха, аби не прогавити жодного слова американця.

Бурякового кольору поголене обличчя, набряклі повіки, нервові сіпання м'язів — усе виказувало в ньому алкоголіка. Як цей жалюгідний тип може сидіти за одним столом з професором Станжерсоном? З якого доброго дива славетний професор так близько приятелює з ним?

За кілька днів Фредерік Ларсан, який не менш від нас був здивований по-

явою в замку американця й відразу ж навів про нього довідки, розповів мені, що Артур Ренс почав пиячити п'ятнадцять років тому, тобто після від'їзду з Філадельфії професора з дочкою. Раніше, коли Станжерсони мешкали в Америці, вони приязнювали і часто зустрічалися з Артуром Ренсом, одним з найвідоміших у Новому Світі френологів. Завдяки його новим хитромудрим досліддам наука Галла та Лаватора зробила велетенський крок уперед.

До того ж, аби зрозуміти, чому Артура Ренса було так тепло зустрінуто в Гландьє, до його активу треба занести ще одне: колись американський вчений врятував життя Матильді Станжерсон — ризикуючи життям, зупинив коней, які понесли були її коляску. Ймовірно, внаслідок цього випадку між ним та професоровою дочкою виникла приязнь, проте ніщо не свідчило про любовну історію.

Звідки Фредерік Ларсан викопав ці відомості — невідомо, але він, здається, не сумнівався в їхній достовірності.

Якби на той час, коли Артур Ренс приєднався до нас у трактирі «Донжон», нам були відомі ці подробиці, можливо, його поява в замку не заінтригувала б нас, але тоді наш інтерес до прибульця все зростав. Американцеві на вигляд можна було дати років сорок п'ять. На запитання Рультабія відповів цілком невимушено:

— Коли я дізнався про замах, то відклав свій від'їзд до Америки. Хотів упевнитися, що панну Станжерсон поранено не смертельно. І не поїду звідси, доки вона повністю не одужає.

Артур Ренс розговорився, при цьому ігноруючи деякі запитання Рультабія. Наприклад, поділився з нами, хоча ми його до цього ніяк не заохочували, своїми думками з приводу останніх подій. Думки його, як я зміг зрозуміти, збігалися з ідеями Фредеріка Ларсана, тобто американець також гадав, ніби Робер Дарзак поза всяким сумнівом заплутаний у цю справу. Щоправда, прізвища він не називав, але не доводилося бути великим дойдою, аби збагнути, що ховається за його аргументацією. Він зазначив, ніби йому відомо, яких зусиль докладав юний Рультабій, щоб розплутати складний клубок драми в Жовтій кімнаті. А також розповів, буцімто професор Станжерсон утаємничив його в події загадкової галереї.

Слухаючи Артура Ренса, неважко було здогадатися, що він у всьому звинувачує Робера Дарзака. Він знову й знову повторював: шкода, мовляв, що пан Дарзак був відсутній саме в ті моменти, коли в замку відбувалися такі дивні дива; було зрозуміло, на що натякає американець. На закінчення він висловив захоплення з приводу того, що Роберові Дарзаку спала така слушна, така плідна ідея: поселити пана Жозефа Рультабія тут, у замку, де той неодмінно викрие вбивцю. Останні слова пан Ренс вимовив з неприхованою іронією, підвівся, відкланявся й пішов.

Спостерігаючи за ним у вікно, Рультабій сказав:

— Цікава особа!

Я запитав:

— Ви гадаєте, він заночує в Гландьє?

На мій превеликий подив, юний репортер відповів, що його це не обходить.

Щоб не втомлювати читача довгою розповіддю про те, як ми провели цей день, скажу лише, що ми гуляли лісом, Рультабій потяг мене до гроту святої Женев'єви й увесь час правив теревені, ані словом не прокопирившись про те, що його насправді цікавило. Спонутило. Мене дуже дивувало, що він, усупереч моїм сподіванням, не вживає жодних підготовчих заходів. Коли ввечері ми опинилися в його кімнаті, я йому про це зауважив. Він відповів, що все вже зроблено й цього разу злочинець від нього не втече. Я висловив певний сумнів, нагадавши своєму другові події в галереї, й натякнув, що таке може повторитись. У відповідь Рультабій сказав:

— Сподіваюсь, так воно й буде. Саме на це я й розраховую.

Я не наполягав, знаючи з власного досвіду — наполягати не лише недоречно, але й марно. Він повідав мені, що з самісінького ранку за замком пильно стежать його люди й ніхто не зможе прийти сюди непомітно. А у випадку, якщо ніхто не прийде ззовні, то за «тутешніх він спокійний».

Годинник, який він витяг з кишені, показував пів на сьому. Рультабій

підвівся, кивнув слідувати за ним і без жодних остерог, навіть не стишуючи кроків, провів мене галереєю. Звернувши у пряму галерею, ми перетнули сходовий майданчик й опинилися в галереї лівого крила, пройшли повз апартаменти професора Станжерсона. В кінці, перед самим донжоном, була кімната, що її займав Артур Ренс (адже опівдні ми побачили американця у вікні саме цієї кімнати, яке виходило на подвір'я). Кімната Ренса з цього боку замикала галерею, її двері виходили просто на східне вікно, навпроти вікна в кінці прямої галереї, у правому крилі, там, де минулого разу Рультабій поставив був чатувати татуса Жака. Якщо стати спиною до дверей кімнати Ренса або вийти із цих дверей, перед вашими очима відкриється вся галерея: ліве крило, сходовий майданчик і праве крило. Не видно було лише наріжну галерею правого крила.

— Наріжну я беру на себе, — мовив Рультабій. — А ви, коли я вас попрошу, займете місце отут.

І він підштовхнув мене до маленької темної трикутної комірчини біля кімнати Артура Ренса. З цього закапелка я міг спостерігати галерею не згірш, як від дверей Ренсової кімнати, і навіть міг стежити за його дверима. Двері комірчини були заklenі не матовою, а прозорою шибочкою. Коли галерея яскраво освітлена, у комірчині панував морок. Це був ідеальний спостережний пункт для шпигуна...

Бо чим же я тут займатимуся, як не шпигунством? Виконуватиму нищу роботу поліція? Звісна річ, це не могло мене потішити, і, крім природних інстинктів, моя професійна гордість також повставала проти дивного перетворення! Справді, якби мене раптом побачив голова колегії адвокатів і про мою поведінку дізналися в Палаці правосуддя, як би все це сприйняли?.. Але Рультабієві, певно, й на думку не спадало, що я можу відмовитись виконати якесь його прохання. Та я, власне, не збирався відмовлятися: по-перше, не хотів зажити слави боягуза, по-друге, гадав, що завжди зможу пояснити свою поведінку потягом до істини, хай навіть як аматор, і, по-третє, було вже пізно відступати. Чому докори сумління не почали раніше мені дозояти? Бо цікавість була сильніша за всі інші почуття. Ще на своє виправдання я міг сказати: хотів урятувати життя жінці, а для такого наміру не існує жодних фактичних обмежень.

Ми поверталися назад галереєю. Коли проминали апартаменти Матильди Станжерсон, двері її вітальні розчинилися й на порозі з'явився дворечський, що подавав вечерю (вже три дні професор вечеряв у доньчиній вітальні на другому поверсі). Двері залишилися прочиненими, й ми виразно побачили: скориставшись із відсутності слуги і з того, що професор нахилився підібрати з підлоги річ, яку дочка навмисне впустила, панна Станжерсон поквально влила до батькового келиха щось із маленької пляшечки.

Розділ XXI

Засідка

Цей учинок, що страшенно вразив мене, здається, не дуже збентежив Рультабія. Коли ми повернулися до його кімнати, він, навіть не згадавши про сцену, яку щойно підгледіли, почав пояснювати мені мої функції. Спершу поведемо. Потому я сховаюся в темній комірчині й чатуватиму там.

— Якщо побачите щось цікаве раніше за мене, — сказав Рультабій, — негайно мене попередьте. А побачите ви раніше за мене лише в тому випадку, якщо злочинець пройде в пряму галерею не з наріжної, а якимсь іншим шляхом. Ви бачитимете всю пряму галерею, тоді як я — лише наріжну. Щоб попередити мене, вам досить смикнути підхват штори на найближчому до вас вікні. Штора відразу ж упаде й закриє вікно. Щоб подати цей сигнал, вам доведеться всього-на-всього вистромити руку із своєї комірчини. Я перебуватиму за рогом, але побачу у вікні своєї галереї, що одне ваше вікно потемніло.

— А що тоді?

— Тоді я вийду з-за рогу у вашу галерею.

— А мені що робити?

— Підете назирці за чоловіком назустріч мені. Проте я вже буду ближче й побачу, чи його обличчя вписується до кола...

— ...підказаного вам здоровим глуздом, — закінчив я, ледь усміхнувшись.

— Чого ви посміхаєтесь? Нічого смішного нема. Втім, повеселіться, скористайтесь останніми хвилинами, бо, присягаюся, такої нагоди вам уже не випаде.

— А якщо злочинець утече?

— *Тим краще!* — відказав Рультабій. — Я не прагну обов'язково його схопити. Він може втекти центральними сходами, вестибюлем першого поверху... Це станеться раніше, ніж ви встигнете добігти до сходового майданчика, адже ви будете в самому кінці галереї. Ну а я, звичайно, його відпущу, *але спершу зазирну йому в очі*. Єдине, чого мені треба, так це побачити його лице. Надалі я зумію влаштувати все так, щоб він помер для Матильди Станжерсон, *навіть якщо залишиться живий*. Якщо я схоплю його живим, панна Станжерсон та Робер Дарзак, гадаю, цього мені ніколи не подарують! А я ціную їхню повагу — вони чудові люди. Побачивши, як Матильда вливає до батькового келиха снодійне, аби він не прокинувся, коли вона вночі бесідуватиме зі своїм убивцею, я зрозумів, що вона не почуватиме до мене безмежної вдячності, якщо я схоплю нападника, — адже його руки будуть зв'язані, зате язик розв'язаний! Мабуть, це велике щастя, що тоді, в Жовтій кімнаті та в загадковій галереї, ця людина розчинилася, мов під якимись чарами! Я зрозумів це тієї ночі, побачивши, якою радістю засвітилось обличчя панни Станжерсон, коли вона дізналася, *що він утік*. Так, я зрозумів: щоб урятувати нещасну, треба не стільки затримати злочинця, скільки будь-якою ціною примусити його мовчати. А вбити людину? Вбити людину не так просто... Я цього ніколи не зробив... хіба що ця людина сама б мене до цього змусила... З другого боку, примусити його мовчати самому, без Матильдиної допомоги — це важка задача: тут треба відгадати все, не знаючи нічого!.. На щастя, друже, я здогадався, вірніше, досяг усього шляхом умовиводів... і тому сьогодні вночі хочу тільки одного: побачити його обличчя, яке повинно вписатись...

— У коло...

— Атож, хоча його обличчя мене не здивує!..

— Але я гадав, що ви вже бачили його обличчя тієї ночі, коли вдерлися до кімнати панни Станжерсон...

— Бачив невиразно... Свічка стояла на підлозі. До того ж, ота борода.

— А сьогодні, ви гадаєте, він з'явиться без бороди?

— Неодмінно з бородою... Але галерея буде освітлена, до того ж тепер я знаю... вірніше, мій мозок знає... А коли так, то й очі побачать...

— Якщо йдеться лише про те, щоб побачити й відпустити, то навіщо нам зброя?

— Для того, любий мій друже, що коли чоловік з Жовтої кімнати зрозуміє, що *я впізнав його, він зважиться на все!* І тоді нам доведеться боронитись.

— А ви певні, що він прийде сьогодні вночі?

— Так само певен, як те, що ви зараз поряд зі мною. Сьогодні о пів на одинадцять ранку панна Станжерсон із надзвичайною спритністю організувала все таким чином, щоб уночі залишитися самій, без покоївки: вона відпустила їх на цілу добу під якимось сміховинним приводом, а під час їхньої відсутності вмовила свого любого татечка охороняти її й лягти спати в будуварі. Він, зрозуміло, залюбки погодився виконувати ці нові для себе функції. Від'їзд Робера Дарзака й зусилля, докладені Матильдою для того, щоб лишитися самій... Дивний збіг, чи не так? Які ще можуть бути сумніви? *Панна Станжерсон сама готує побачення із злочинцем*, побачення, якого так боїться Робер Дарзак.

— Це жакливо!

— Згоден.

— А те, що ми зараз бачили... На вашу думку, вона намагається приспати свого батька?

— Так.

— Отож ми лише вдвох братимемо участь у сьогоднішній операції?

— Ні, вчотирьох: про всяк випадок подружжя консьєржів теж напoxваті. Поки що вони тут непотрібні, але можуть знадобитись опісля, якщо ми все-таки його вб'ємо...

— Значить, ви гадаєте, що ми його вб'ємо?

— Уб'ємо, якщо він сам цього захоче!

— Чом би вам не попередити татуса Жака? Ви не хочете сьогодні скористатися його допомогою?

— Ні, — відрізав Рутьабій.

Я помовчав якусь хвилину й, підбурюваний жадібним бажанням проникнути в таїни думки Рутьабія, рубонув з плеча:

— Чом би не попередити Артура Ренса? Він міг би стати нам у пригоді...

— Он як! — відверто невдоволено відказав Рутьабій. — То ви хочете, щоб секрети панни Станжерсон стали відомі кожному! Ходімо вечеряти, вже час. Сьогодні ми вечеряємо у Ларсана, якщо, звичайно, він знов не стежить за Робером Дарзаком. Ларсан не відступається від нього ані на крок... Втім, коли його й немає зараз на місці, то до ночі він неодмінно з'явиться. Ось кого б мені хотілося пошити в дурні!

У сусідній кімнаті почувся шум.

— Мабуть, це він.

— Я забув спитати, — згадав я. — В присутності поліція жодного натяку на сьогоднішню нічну операцію, чи не так?

— Авжеж. Ми діятимемо самі, *на власний страх і ризик*.

— Тоді вся слава дістанеться нам?

— Цілком на це згоден! — посміхнувся Рутьабій.

Вечеряли ми в товаристві Ларсана в його кімнаті. Поліцей сповістив, що допіру повернувся, й запросив нас до столу. Співтрапезники були в доброму гуморі, бо обидва почували чи не цілковиту певність, що доскіпалися до істини. Рутьабій пояснив великому Фредові, що приїхав його відвідати зі своєї власної ініціативи, а він мене затримав, сподіваючись на мою допомогу в підготовці великого матеріалу для газети «Епок», за який наміряється засісти сьогодні ж увечері. А поїду я буцімто ранковим поїздом, об одинадцятій годині, прихопивши з собою його рукопис роману з продовженням, де він викладає головні епізоди таємничих подій у замку Гландье. Вислухавши все це, Ларсан посміхнувся з виглядом людини, яка не дасть себе ошукати, але через чемність не висловлює своїх міркувань стосовно речей, які її не обходять. Удаючись до безлічі словесних викрутасів, добираючи навіть інтонації, Рутьабій і Ларсан досить довго теревенили з приводу приїзду Артура Ренса, його минулого в Америці, про яке обидва воліли б знати набагато більше, особливо про стосунки з родиною Станжерсонів. Зрештою, Ларсан, який, мені здалося, відчув раптову втому, з видимим зусиллям мовив:

— Як на мою думку, пане Рутьабій, незабаром у Гландье нам нічого буде робити. Не багато ночей, гадаю, доведеться нам тут збувати.

— Я теж такої думки, пане Фреде.

— То ви, друже, гадаєте, що цю справу закінчено?

— Так, я справді гадаю, що її закінчено й нічого нового ми вже не побачимо.

— І ви знаєте, хто винуватець? — запитав Ларсан.

— А ви?

— Знаю.

— Я теж, — мовив Рутьабій.

— Чи то є одна й та сама особа?

— Навряд, — відгукнувся юний репортер. — *Якщо, звичайно, ви не змінили своєї думки*. — І додав із притиском: — Пан Дарзак — порядна людина!

— Ви цього певні? — запитав Ларсан. — Ну а я залишаюся при своїй думці. Ну що, закладемося?

— Гарразд! Але я поб'ю вас, пане Ларсан!

— Молодість не знає сумніву, — засміявся великий Фред, потискуючи мені на прощання руку.

— Не знає, — луною відгукнувся Рутьабій.

Аж раптом Ларсан, який підвівся, щоб провести нас, схопивсь обіруч за груди й заточився. Аби не впасти, змушений був зіпертися на Рутьабія. Мертвотна блідість укрила його обличчя.

— Боже мій, що це зі мною? Чи не отруїли мене? — І він розгублено подивився на нас.

Марно ми розпитували його, він не відповідав. Як підтятий, повалився на

крісло, й більше ми не змогли витягти з нього жодного слова. Ми були надзвичайно стурбовані — нас непокоїв як його стан, так і те, що ми скуштували ті самі страви, які їв Ларсан. Ми метушились навколо нього. Здавалося, тепер болі він не відчував, але важка голова похилилася на плече, обважнілі повіки опали. Нахилившись над ним, Рультабій почав слухати його серце...

Коли він випростався, обличчя його було цілком спокійне, хоча хвилину тому він виказував занепокоєння...

— Спити! — сказав він мені й потяг до своєї кімнати, щільно зачинивши за собою двері в кімнату Ларсана.

— Якесь снодійне? — запитав я. — Може, панна Станжерсон вирішила геть усіх приспати сьогодні ввечері?

— Можливо, — неуважно відповів мій друг, думаючи про щось своє.

— А як же ми? Як ми? — вигукнув я. — Хто поручиться, що ми теж не ковтнули якогось снодійного?!

— Ви почуваете млість? — холоднокривно запитав мене мій друг.

— Ані найменшої.

— Вас хилить до сну?

— Ні...

— Тоді, друже, запаліть оцю чудову сигару!

І він простяг мені першосортну гаванську сигару — дарунок Робера Дарзака. А сам запалив люльку, нерозлучну свою носогрійку.

Так ми й просиділи в його кімнаті до десятої вечора, не перемовившись жодним словом. Рультабій півлежав у кріслі й палив без увагу, насупивши чоло й утупивши погляд кудись удалечінь. О десятій годині він скинув черевики й знаком показав мені, щоб я теж роззуюся. Коли ми лишилися в самих шкарпетках, Рультабій прошепотів так тихо, що я скорше вгадав, аніж розчув слово:

— Револьвер!

Я витяг зброю з кишені піджака.

— Зарядіть!

Я вклав набой.

Тоді він рушив до дверей і відчинив їх так обережно, що навіть не рипнули. Ми вийшли в наріжну галерею. Після ще одного знаку Рультабія я зрозумів: мені слід зайняти спостережний пункт у темній комірчині. Я вже рушив був до своєї засідки, але Рультабій наздогнав мене й... поцілував. Потому так само обережно повернувся до моєї кімнати. Здивований цим поцілунком і трохи занепокоєний, я добувся до прямої галереї, яку й подолав без будь-яких перешкод. Перетнувши сходовий майданчик, я прокрався до свого закапелку. Перш ніж сховатись, уважно роздивився шнур, що підтримував завісу. Справді, досить було його пальцем торкнутися, як важка завіса падала, тобто подавала умовний сигнал. Біля дверей Артура Ренса я почув кроки. «То він іще не лягав!» — подумав я. Але чому ж він, залишившись у замку, не вечеряв з професором та його дочкою? Принаймні я його бачив тоді, коли ми з Рультабієм підглядали чаклування панни Станжерсон...

Я шаснув у темну комірчину й чудово там улаштувався. Бачив усю галерею, освітлену, мов удень. Звичайно, ніщо з того, що мало відбутись, не могло схватитися від моїх очей. Але що саме може відбутися? Мабуть, щось дуже вагоме... Знову пригадався поцілунок Рультабія, й мене огорнула тривога... Так цілкують друзів лише під час якихось урочистостей або коли їм загрожує небезпека. Виходить, мені загрожує небезпека? Рука міцніше стиснула руків'я револьвера. Я чекав. Я не герой, але й не боягуз.

Я просидів годину, й за цей час не помітив нічого незвичайного. Злива, яка почалася о дев'ятій вечора, вщухла. Мій друг попередив: імовірно, щось може статися не раніше, як опівночі. Проте під дванадцяту прочинилися двері кімнати Артура Ренса: ледь чутно рипнули. Здавалося, їх надзвичайно обережно штовхнули зсередини. На часину запала мертва тиша, й ця хвилина видалася мені вічністю. Двері відчинились назовні, в галерею, тому я не міг бачити нічого, що відбувається в кімнаті, ні того, що — за дверима. Мою увагу привернув дивний звук, який лунав із парку вже втретє: попервах я не звернув на нього увагу, як пропускають повз вуха нявчання котів, які вештаються вночі на покрівлі. Але цього, третього разу звук був такий голосний і

дивний, що я відразу ж згадав розповіді про Божу Тварючку. До сьогодні цей крик супроводжував усі лиха, що відбувалися в Гландьє, — на цю думку мене пройняв дроз. Аж тут з-за дверей з'явився чоловік. Спершу я його не впізнав, бо він стояв до мене спиною, схилившись над досить великим згортком. Зачинивши за собою двері і взявши згорток, чоловік обернувся в бік моєї комірчини, і тоді я його впізнав. То був лісничий, «зелений чоловік». Убраний у той самий костюм, у якому він прогулювався попід трактором «Донжон», першого ж дня по моєму приїзді, а також коли ми з Рутьабієм виходили із замку сьогодні вранці. Жодного сумніву, це був лісничий, я бачив його цілком виразно. Мені здалося, ніби він стривожений. Учетверте прокричала Божя Тварючка, тоді лісничий поклав свій згорток на підлогу й наблизився до другого від моєї комірчини вікна. Я боявся поворухнутися, щоб не виказати себе.

Притулившись чолом до шибки, лісничий споглядав нічний парк. Так він простояв із півхвилини. Пітьму раз у раз розсіювало яскраве місячне світло. «Зелений чоловік» двічі змахнув рукою, подаючи комусь незрозумілі для мене сигнали, потім відійшов од вікна, підхопив свій згорток і рушив галереєю до сходового майданчика.

Рутьабій попереджав мене: «Тільки-но щось побачите, зразу ж опустіть завісу». І ось я бачив, але що? Чи те саме, що передбачив Рутьабій? Мене це не обходило, я мусив виконувати доручення, тож розв'язав шнур. Серце калатало так, що мало не вистрибувало з грудей. Але, на мій превеликий подив, замість того щоб продовжувати свій шлях галереєю у праве крило, чоловік почав спускатися центральними сходами до вестибюля.

Що робити? Я тупо споглядав опущену важку завісу. Сигнал було подано, але Рутьабій не з'явився на розі двох галерей. Я був спантеличений. Сплигло півгодини, які здалися мені вічністю. Що робити тепер, навіть як побачу ще щось? Адже знак подано, я не міг його подати вдруге... З іншого боку, якби я зараз поткнувся до галереї, це могло б зруйнувати всі плани Рутьабія... Врешті, мені не було в чому собі докоряти, і якщо сталося щось таке, чого мій друг не передбачив, то нехай ремствує сам на себе.

Позбавлений можливості попередити Рутьабія, я зважився піти ва-банк, вийшов з комірчини і так само у шкарпетках, навшпиньки, після кожного кроку вслухаючись у тишу, рушив у напрямку наріжної галереї.

У наріжній галереї — ані душі. Я підійшов до дверей кімнати Рутьабія. Прислухався. Нічого. Тоді тихенько постукав. Нічого. Я повернув ручку, двері відчинились. Ось я в кімнаті. Рутьабій лежав на підлозі...

Розділ XXII

Негадана жертва

Невимовно збентежений, схилився я над тілом друга. Яка ж була моя радість, коли виявив, що він спить! Рутьабій поринув у той самий глибокий і хворобливий сон, як і Фредерік Ларсан. Він теж став жертвою снодійного препарату, який йому домішали в їжу. Але мені пощастило уникнути такої ж долі. «Мабуть, — подумалося, — снодійне домішали в чисту воду чи вино». А я ніколи не запиваю їжу — ось вам і пояснення. Від природи схильний до повноти, я дотримував, як то кажуть, сухого режиму. Я заходився термосити Рутьабія, але так і не зміг примусити його розплющити очі. Поза всяким сумнівом, своїм сном він завдячував панні Станжерсон.

Очевидно, вона гадала, що більш ніж батька мусить остерігатися цього юнака, який усе знав і вмів усе передбачати! Я згадав, як дворецький, прислужуючи за столом, радив нам скуштувати чудового «шаблі», яке, безперечно, перед тим побувало на столі професора та його дочки.

Так минуло хвилин із п'ятнадцять. За цих надзвичайних обставин, коли будь-що треба було розбудити Рутьабія, я вирішив удатися до сильнодіючих засобів і вилив на його голову глек води. Він розплющив очі — нарешті! — але погляд у нього був застиглий... І все ж таки це був перший крок до перемоги. Я вирішив закріпити успіх: підняв його з підлоги, дав пару ляпасів. О радість! Я відчув, як м'язи його напружились, почув шепіт: «Продовжуйте в такому ж дусі! Але не робіть стільки шуму!» Ляскати його по щоках і не ро-

бити при цьому шуму здалось неможливим, тож я заходився щипати його й торсати.

— Мені підсипали снодійного, — нарешті проказав Рультабій. — Я провів жахливі чверть години, силкуючись перебороти сон. Але тепер усе минуло... Не лишайте мене...

Не встиг він показати ці слова, як до нас долинув жахливий, справді передсмертний крик...

— Лихо! Лихо! — заволав Рультабій. — Ми спізналися!..

І кинувсь до дверей, але затерпів тіло ще не слухалося його: він наразивсь на стіну й упав. А я, затиснувши в руці револьвер, був уже в галереї й нісся як навіжений в напрямку апартаментів панни Станжерсон. Я був на розі прямої та наріжної галерей, коли з кімнати професорової дочки майнула чиясь постать і кількома стрибками досягла сходового майданчика.

Я вже не тямив себе і вистрілив... Оглушливий револьверний постріл пролунав у галереї, але чоловік не припинив своїх божевільних стрибків і тепер уже гнав сходами вниз. Я нісся за ним слідом, гукаючи: «Стій! Уб'ю!» Біжучи, зіштовхнувся з Артуром Ренсом, який біг мені назустріч з галереї лівого крила й волав:

— Що сталося?! Що сталося?!

Ми з ним майже водночас опинились на першому поверсі: вікно у вестибюлі було відчинено. Ми виразно бачили, як біг той чоловік, й інстинктивно вистрілили в його напрямку. Чоловік був за десять метрів попереду, він заточився, і ми вже вирішили, що зараз упаде. Вже готові були вистрибнути з вікна, коли побачили: чоловік чимдуж побіг далі. Я був у самих шкарпетках, американець — босоніж, тож у нас не було жодної надії наздогнати злочинця, якщо навіть наші кулі не наздогнали його! Ми розрядили останні набої, а той усе біг, біг... Він звернув праворуч, перетинаючи центральне подвір'я в напрямку правого крила замку, й потрапив у той самий глухий кут, оточений рівчаком і високою огорожею, де не було жодної можливості сховатися й звідки був тільки один вихід — двері маленької кімнати прибудови, де зараз мешкав лісничий.

Чоловік, хоч і був уражений нашими кулями, усе-таки зумів відірватися од нас метрів на двадцять. Раптом позаду, десь над нашими головами, розчачнулось одне з вікон галереї, й ми почули розпачливий голос Рультабія:

— Стріляйте, Бернье, стріляйте!

І світлу від місячного сяйва ніч прорізав іще один спалах. При світлі цього спалаху ми побачили татуса Бернье з рушницею — консьєрж стояв на порозі башти-донжону.

Він добре прицілився. Тінь упала. Але впала за рогом правого крила замку. Тобто ми бачили, що чоловік падає, але ріг будівлі заважав нам побачити, куди він упав. За двадцять секунд ми — Артур Ренс, Бернье та я — стояли над ним. Чоловік лежав непорушно.

Пробуджений, очевидно, від свого летаргічного сну криками та пострілами, Фредерік Ларсан, прочинивши вікно своєї кімнати, гукнув, як оце щойно робив Артур Ренс:

— Що сталося?! Що сталося?

А ми... ми схилились над загадковою мертвою тінню вбивці. Рультабій, який уже цілком очунав, спустився до нас, і я крикнув йому:

— Він мертвий! Мертвий!..

— Тим краще, — відказав він. — Перенесіть тіло до вестибюля замку. — Але раптом спохватився: — Ні, ні, покладемо його в кімнаті лісничого!..

Рультабій постукав у двері кімнати лісничого... Ніхто не відповів, що мене, звісна річ, анітрохи не здивувало.

— Якби він був на місці, то вже неодмінно вийшов би, — мовив Рультабій. — Тож віднесімо вбитого до вестибюля...

Коли ми зібрались навколо «мертвої тіні», ніч раптово зробилася зовсім непроглядною через важку хмару, яка заховала місяць. Тож ми тепер могли лише обмацувати мерця, не пізнаючи, хто він такий. А ми горіли бажанням дізнатися... До нас долучився татусь Жак і допоміг перенести труп до вестибюля. Там ми поклали його на нижню сходинку. Поки несли, я відчував на руках ще теплу кров, що точилася з ран...

Татусь Жак збігав на кухню й приніс ліхтар. Схилившись над мертвим тілом, він освітив обличчя вбитого, й ми впізнали лісничого, того самого, якого хазяїн заїзду «Донжон» прозвав «зеленим чоловіком» і якого ще годину тому я бачив на порозі кімнати Артура Ренса зі згортком у руках. Але про те я міг розповісти тільки Рультабію, що, до речі, й зробив за кілька хвилин.

Я не смію замовчувати несказаний подив, скажу навіть — жорстоке розчарування, що його виказували Рультабій і Фредерік Ларсан, які пристали до нас у вестибюлі. Вони обмацували труп, роздивлялися мертве обличчя лісничого, його зелене вбрання й повторювали:

— Не може бути!.. Не може цього бути!..

А Рультабій навіть вигукнув:

— Казна-що таке!

Ошелешений татусь Жак кумедно зойкнув, виказуючи в такий спосіб свою скорботу. Він усіх переконував, що це помилка і що лісничий не міг бути вбивцею його хазяйки. Ми змушені були наказати йому замовкнути. Він так голосно стогнав, наче вбили його власного сина, мені навіть здалося, що такий недоречний прояв добрих почуттів до лісничого пояснювався страхом, який він відчував: як би його не запідозрили, буцімто він радіє з цієї драматичної смерті, адже кожному було відомо, що татусь Жак люто ненавидів лісничого. Я зауважив, що з-поміж нас усіх, зодягнених абияк, — хто босоніж, хто в самих шкарпетках, лише татусь Жак був убраний як годиться.

Однак Рультабій не спускав очей із загиблого: ставши навколішки на кам'яну підлогу вестибюля, він при світлі ліхтаря татуся Жака почав роздягати лісничого! Оголив йому груди, залиті кров'ю.

Потім раптом, вихопивши з рук татуся Жака ліхтаря, спрямував світло на зяючу на грудях рану. Тоді звівся на рівні ноги й з незвичною, якоюсь дивною іронією кинув:

— Ви гадаєте, що вбили цього чоловіка кулею або великим шротом... А йому в серце застромлено ножа...

Мені знову спало на думку, що Рультабій збожеволів. Я схилився над трупом. І тільки тоді зрозумів: на тілі лісничого не було жодного вогнепального поранення, лише в області серця виднів глибокий поріз, зроблений гострим лезом.

Розділ XXIII

Подвійні сліди

Я ще не встиг отямитися від подиву, як мій юний друг поплескав мене по плечі й покликав:

— Ходімо зі мною!

— Куди? — запитав я.

— До мене в кімнату.

— А що ми там робитимемо?

— Помізькуємо.

Щиро кажучи, я особисто був неспроможний не те що мізкувати, а й взагалі думати. Мені важко було зрозуміти, як після трагічних подій цієї ночі Жозеф Рультабій міг про щось мізкувати. Втім, він таки виконав свій задум із холоднокровністю, гідною справжнього полководця в розпалі битви. Зачинивши за нами двері своєї кімнати, він кивнув мені на крісло, не поспішаючи вмовитися навпроти, й, звівши річ, запалив свою люльку. Я дивився й дивився на нього, поки він міркував, і... заснув. Коли прокинувся, вже розвидніло. Годинник показував восьму ранку. Рультабія в кімнаті не було. Його крісло навпроти було порожнє. Я підвівся й почав потягатись, аж раптом двері розчахнулися й мій друг увійшов до кімнати. З виразу його обличчя я відразу зрозумів, що, поки я спав, він часу не гаяв.

— Як почувается Матильда Станжерсон? — одразу ж запитав я.

— Стан її викликає занепокоєння, але він не безнадійний!

— Ви давно вийшли звідси?

— На світанні.

— Працювали?

— Добре попрацював.

— Щось знайшли?
— Подвійні сліди ніг, які могли б мене спантеличити...
— Але не спантеличили?
— Ні.
— Вони вам щось пояснили?
— Так.
— Стосовно негаданого трупа — лісничого?
— Так. Тепер усе стало на свої місця. Сьогодні вранці, прогулюючись довкола замку, я помітив два чітких свіжих сліди, вони йшли поряд, паралельно. Я кажу «паралельно», бо інакше й бути не могло: якби хтось ішов за кимось, сліди подекуди накладалися б, а в даному випадку вони ні разу не співпадали. Ні, то були сліди, які немовби бесідували між собою. Ці подвійні сліди віддалялись од усіх інших десь посередині центрального подвір'я й вели в бік діброви. Я вже виходив на подвір'я, втупившись у землю, аби не загубити ці подвійні сліди, як мене наздогнав Фредерік Ларсан. Він тут-таки виявив неабияку цікавість до моєї роботи, бо ці подвійні сліди справді були варті того, щоб їм приділили належну увагу. Адже відбитки були ті самі, що фігурували в справі Жовтої кімнати: грубі шкарбуни та елегантні черевики... Але якщо тоді грубі сліди зустрілися з «елегантними» на березі ставка, щоб потім зникнути (з цього ми з Ларсаном зробили висновок, що вони належали одній і тій самій особі, яка перевзулася), то цього разу вони прогулювались разом. Цей факт ніби навмисне був націлений на те, щоб похитнути мою попередню впевненість. Ларсана, здавалося, це теж здивувало, тож ми, схилившись до землі, винюхували відбитки, мов собаки, що взяли слід.

Я видобув із гаманця свої паперові «сліди». Перший, вирізаний з відбитків сліду татуса Жака, знайдений Ларсаном, тобто зі сліду грубого черевика, як викапаний співпав зі слідом, який був перед нашими очима. Другий — копія елегантного черевика — теж збігався з новим відбитком, щоправда, з ледь помітною відмінністю. Цей новий «елегантний» слід різнився від попереднього, знайденого нами на березі ставка, лише розміром. Ми не могли з певністю сказати, що ці сліди належать одній і тій самій особі, але й заперечувати це в нас не було жодних підстав. Можливо, цього разу невідомий узяв іншу пару черевиків.

Спрямовані подвійними слідами, ми з Ларсаном перетнули діброву й опинилися на березі того самого ставу, де вже побували під час свого першого розслідування. Але цього разу сліди тут не обривались, а звертали на вузьеньку стежину, потім вели до шосе в бік Епіне. На щойно забрукованому шосе ми не змогли більше нічого побачити й мовчки повернули до замку.

На центральному подвір'ї розлучились, але згодом, унаслідок того що думки наші працювали в одному напрямку, знову зіткнулись під дверима кімнати татуса Жака. Ми знайшли старого служника в ліжку й одразу ж запримітили, що його одяг, жужмом кинутий на стілець, перебуває в жалюгідному стані, черевики, точнісінько такі, як ті, що ми вже бачили після першого замаху, були в багнюці. Звісне діло, так заквечяти взуття старий не міг ні коли допомагав переносити вбитого знадвору до вестибюля, ані коли бігав до кухні по ліхтар. І одяг не міг так помочити, бо дощ саме на той час ушух. Зате дощило перед подією й опісля.

Щодо старого, то на нього шкода було дивитися. Обличчя татуса Жака здавалося перевтомленим, він кліпав очима, в яких застиг переляк.

Ми допитали його. Спочатку він твердив, ніби ліг спати відразу після того, як викликаний дворецьким лікар прибув до замку. Ми його добре притиснули й довели, що він бреше. Врешті старий зізнався, що справді виходив із замку. Зрозуміло, ми запитали, для чого. Він відповів, що боліла голова, захотів подихати свіжим повітрям, але далі діброви не ходив. Тоді ми описали йому весь його маршрут з такою точністю, ніби це бачили на власні очі. Старий сів на ліжку й затрусився.

«Ви були не один!» — вигукнув Ларсан. — «То ви його бачили?» — пробелькотів татусь Жак. — «Кого — «його»? — перепитав я. — «Як кого? Чорного привида!» — І татусь Жак оповів, що ось уже кілька ночей поспіль з'являється чорний привид. Коли годинник б'є північ, тінь з'являється в парку й, неймовірно гнучка, никає поміж деревами. Здається, проходить крізь сто-

вбури. Двічі татусь Жак, побачивши крізь вікно у місячному сяйві привида, рішуче підводився й виходив у парк. Позавчора ледь не наздогнав його, але привид устиг зникнути за рогом донжону. Сьогодні вночі, коли дошкуляла думка, що готується новий злочин, старий знову вийшов із замку й раптом посеред центрального подвір'я угледів чорного привида. Пішов за ним слідом, спершу на віддалі, потім підійшов ближче... Пройшов діброву, дістався до берега ставка, вийшов на дорогу до Епіне. Але там привид раптом зник...

«Ви не роздивилися його обличчя?» — запитав Ларсан. — «Ні! Бачив лише чорне вбрання...» — «Чому ж після подій у галереї ви не кинулися на нього?» — «Я не зміг... Мені було лячно... Ледве вистачило сили ходити за ним назирці...» — «Ви не ходили за ним назирці, татусю Жаку! — кинув я, і в голосі моєму забриніла погроза. — Ви йшли разом з цим привидом пліч-о-пліч до самісінької дороги на Епіне!» — «Ні! — заволав старий. — Дошч уперішив немов з відра... Я повернувся! Не знаю, що сталося з привидом!...» Проте в очі мені він дивитись уникав.

Ми з Ларсаном вийшли. Надворі я запитав, утупивши в Ларсана погляд, щоб за виразом його очей уловити хід його думки: «Спільник?»

Ларсан звів руки, ніби закликаючи небо у свідки: «Хіба я знаю?.. Хіба можна щось достеменно знати в такій справі?! Ще добу тому я б заприсягнувся, що спільників у злочинця немає й бути не може!»

І він розпрощався, попередивши, що залишає замок і їде до Епіне...

Рультабій скінчив свою розповідь. Я запитав його:

— Ну то що? Який же висновок можна з усього цього зробити?.. Все це в голові не вміщується... Я не можу збагнути!.. Ви хоча б розумієте, ви хоча б знаєте?

— Усе! — скричав Рультабій. — Я знаю геть усе!

Ніколи ще обличчя в нього не сяяло таким тріумфом! Він підвівся й потиснув мені руку.

— Ну то поясніть мені, — почав благати я.

— Ходімо довідаємося, як почуває себе панна Станжерсон? — урвав він мене.

XXIV

Рультабій упізнає дві половини злочинця

Матильда Станжерсон була на волосині від смерті. Лихо полягало в тому, що цього разу вона почувалася набагато гірше. Ще б пак, три ножові рани в груді, й вона надовго опинилася між життям і смертю. Коли нарешті життя почало перемагати й з'явилася надія, що бідолашна жінка й цього разу обдурить свою жорстоку долю, виявилось, що хоч сили поступово поверталися до неї, але розум почав зраджувати. Щонайменший натяк на пережиту трагедію вкидав її у жахливий стан, вона починала марити, і гадаю, не буде перебільшенням сказати, що ув'язнення Робера Дарзака в замку Гландье наступного дня після вбивства лісничого зіграло в цьому не останню роль.

Світлий розум потьмянів, мало того, вир душевних мук ось-ось міг погасити його взагалі.

Робер Дарзак прибув до Гландье о пів на десяту. Я бачив, як він біг парком розхристаний, забрюханий болотом, — одне слово, у жалюгідному вигляді. Обличчя його вкривала мертвотна блідість. Ми з Рультабієм стояли біля вікна галереї. Дарзак помітив нас і гукнув відчайдушно:

— Я запізнився!..

— Вона жива! — крикнув йому Рультабій.

За хвилину Робер Дарзак уже входив до кімнати Матильди Станжерсон, і ми почули за дверима його голосіння...

— Фатальний збіг! — застогнав поруч Рультабій. — Які пекельні божества насилають нещастя на цю родину! Якби мене не приспали, я б урятував панну Станжерсон від злочинця, знайшов би спосіб примусити його замовкнути назавжди... І лісничий не загинув би!..

Невдовзі підійшов Робер Дарзак. Обличчя його було залите сльозами. Рультабій усе йому розповів: і яких заходів ужив, аби врятувати їх — панну Станжерсон і його, і як би йому це вдалося, якби він зумів побачити обличчя злочинця, і як через оте мерзенне снодійне його план потопили в крові.

— Ах, якби ви відчули до мене справжню довіру й умовили панну Станжерсон мені довіритись! — ледь чуто промовив юнак. — Але тут ніхто нікому не вірить... Дочка не довіряє батькові... Наречена не довіряє нареченому... Поки ви тут розповідали мені, як треба знешкодити злочинця, *жертва робила все, щоб розв'язати йому руки!* Я з'явився запізно... напівсонний, ледве ноги тягну, й приходжу до тьми лише в кімнаті цієї нещасної, де вона спливає кров'ю...

На прохання Робера Дарзака Рультабій змалював усі подальші події. Поки ми переслідували злочинця у вестибюлі, а потім на центральному подвір'ї, Рультабій, чіпляючись за стіни, щоб не впасти, рушив до кімнати потерпілої... Двері передпокою були прочинені. Він увійшов. Матильда Станжерсон, схилившись на письмовий стіл, лежала із заплученими очима бездиханна: її пеньюар був увесь закривавлений — кров аж цебеніла з ран на грудях. Рультабій і досі не отямився від снодійного, він подумав, що йому сниться кошмарний сон. У напівсвідомому стані він виходить із спальні Матильди Станжерсон, відчиняє вікно в галереї й гукає нам — скоєно злочин, стріляйте! Потім повертається, проминає порожній будуар, уходить до вітальні, торсає професора, який спить там на канапі, будить його так само, як шойно будили його самого... Професор зводиться, поглядає у нього блукає, Рультабій тягне його до доньчиної кімнати, й той бачить, у якому стані дочка, нестямно кричить... Тепер він прокинувся, тепер уже остаточно прокинувся! Напружуючи всі сили, вони удвох переносять потерпілу на ліжко...

Затим Рультабій рушає за нами, щоб дізнатися... нарешті про все дізнатись... але зупиняється біля письмового столу. Там, на підлозі, лежить згорток, здоровенний згорток... Як він тут опинився?.. Саржева обгортка розірвана. Рультабій нахиляється. Папери... папери... фотокартки... Він читає: «Новий електроскоп — диференційний конденсатор... Основні властивості проміжної субстанції між вагомою матерією та невагомим ефіром...» Яка кричуща іронія долі: в той момент, коли вбивають його дочку, професорові повертають усі ці непотрібні тепер папери, «які він таки завтра пожбурить у вогонь!.. У вогонь!.. Завтра ж у вогонь!..»

На ранок після цієї жакливої ночі до замку знову приїхали пан де Марке, його секретар, жандарми. Нас усіх допитали, крім, звичайно, Матильди, яка перебувала в стані близькому до коматозного. Ми з Рультабієм, домовившись заздалегідь, розповіли лише те, що вважали за потрібне. Я поостерігся згадувати про те, що ніс варту в темній кімнаті, про снодійне теж не прохопився й словом. Коротше кажучи, ми не поділилися ні своїми підозрами, ні будь-якими натяками на те, що Матильда Станжерсон готувалася до зустрічі зі злочинцем. Бідолашна жінка, мабуть, мала намір накласти життям, аби лише не порушити таємницю, якою оточила свого вбивцю... Ми не мали права знецінити таку жертву... Артур Ренс розповів усім, і так безпосередньо, аж я здивувався, що востаннє він бачив лісничого близько одинадцятої вечора. «Лісничий, — говорив американець, — заходив до мене в кімнату за пакунком з моїми речами, щоб на завтра о першій годині дня доправити їх на вокзал Мен-Мішель». Чоловіки довгенько гомоніли про полювання, про браконьєрів. Артур Вільям Ренс і справді мав на ранок від'їжджати з Гландьє і, за звичкою, пішки дістатися до Сен-Мішеля. Тож вирішив скористатися з послуг лісничого й не тягти речі в руках. Якщо вірити його розповіді, то саме ці речі й виносив на моїх очах «зелений чоловік» із кімнати Артура Ренса.

Принаймні свідчення його підтвердив професор Станжерсон. Ще й додав, що вчора ввечері не мав приємності бачити свого друга Ренса в себе за столом, бо той залишив їх з дочкою близько п'ятої вечора. Артур Ренс попросив лише подати йому чай у кімнату, пояснивши, що трохи нездужає.

На прохання Рультабія консьєрж Берньє посвідчив, що тої ночі лісничий запропонував йому взяти участь у браконьєрських ловах (добре, що лісничий

уже не міг спростувати його слова), призначив йому побачення поблизу діброви, але сам не з'явився, то консьєрж рушив йому назустріч... Увійшовши до центрального подвір'я, вже підходив до донжону, коли побачив якусь людину, що чимдуж бігла в напрямку правого крила замку. Цієї ж миті пролунали постріли, — певне, стріляли у втікача. З вікна галереї вигулькнув Рультабій. Він побачив Берньє з рушницею, впізнав його й наказав стріляти. Тоді Берньє вистрілив... Був певен, що поцілив злочинця, навіть гадав, що вбив його, і гадав так, аж поки Рультабій обстежив труп і сповістив, що людину вбито ножем. Він і досі нічого не второпав, що й не дивно в такій фантасмагорії, адже якщо знайдений труп не є трупом утікача, по якому всі стріляли, то це має означати, що втікач кудись подівся. «А в цьому глухому куті подвір'я, — казав Берньє, — де ми всі скупчилися над трупом, не вистачило б місця не лише для ще одного мертвого, а й для живого — ми б його неодмінно побачили!»

Але слідчий нагадав йому, що коли всі зібралися в тому кутку, стояла темна ніч і ніхто не зміг роздивитись обличчя лісничого й упізнати його, для цього довелося перенести труп до вестибюля...

На що татусь Берньє відказав, що хай ми не помітили нікого — ні живого, ані мертвого, — не роздивились у темряві, але якщо там усе-таки був хтось, то ми неодмінно наступили б на нього, так тісно в цьому закапелку двору... Адже ми вп'ятох були там, і справді дивно, що хтось міг би шаснути поміж нас... Єдині двері, що туди виходили, це — двері кімнати лісничого, а вони були замкнені — ключа ми потім знайшли в кишені небіжчика...

І оскільки з міркувань Берньє, які на перший погляд здавалися логічними, виходило, ніби чоловіка, який, безперечно, помер від удару ножем, убито з вогнепальної зброї, слідчий не надав особливого значення його словам. І вже опівдні всім нам стало зрозуміло, що представник правосуддя переконаний: ми прогавили втікача, а натомість наштотхнулися на труп, який не має нічого спільного з нашою справою. Він негайно хотів це довести, і, ймовірно, нова справа відповідала думці, що склалася в слідчого з приводу морального обличчя лісничого, — його зв'язків, нової інтрижки з жінкою хазяїна трактиру «Донжон». Таку версію підкріпляли й свідощта про погрози, що їх трактирник висловлював на адресу лісничого. Тому о першій годині для татуса Мат'є, незважаючи на протести дружини та його скарги на ревматичні болі, було заарештовано й відправлено під пильною вартою до Корбея. В його будинку не виявили нічого компрометуючого, але погрози, висловлені ним напередодні в товаристві биндюжників, які повідомили про це слідчому, скомпрометували його більше, ніж якби в нього в матраці знайшли ніж, яким було вбито «зеленого чоловіка».

Ми були приголомшені жалиливими незбагненними подіями, а ще наче б для того, аби добити нас морально, до замку прибув Фредерік Ларсан, який щез був із Гланд'є одразу після приїзду слідчого, а тепер повернувся у супроводі працівника залізниці.

Ми з Артуром Ренсом саме обговорювали у вестибюлі питання, чи винний татусь Мат'є. Дискутували тільки вдвох, бо Рультабій, здавалося, поринув у якісь далекі мрії, і його жодною мірою не цікавило, про що ми говоримо. Слідчий та його секретар перебували в маленькій зеленій вітальні, куди Робер Дарзак запросив був нас, коли ми вперше прибули в Гланд'є. Татуся Жака покликав до вітальні слідчий. Робер Дарзак лишався нагорі, в кімнаті панни Станжерсон, разом із професором та лікарями.

Так ось, Фредерік Ларсан та чиновник залізниці увійшли до вестибюля. Ми з Рультабієм одразу ж упізнали службовця по його білявій борідці.

— Ти диви, залізничник з Епіне-сюр-Оржа! — скрикнув я і з подивом подивився на Фредеріка Ларсана.

— Так, так, ви маєте рацію, це справді залізничник з Епіне-сюр-Оржа, — посміхнувся поліцай.

Тоді наказав жандармові погукати слідчого. Татуся Жака було негайно виряджено з вітальні, а Фредеріка Ларсана та його супутника — запрошено. Минуло, мабуть, хвилин із десять. Рультабій не знаходив собі місця. Двері вітальні відчинилися, жандарм, якого викликав слідчий, увійшов до вітальні, потому вийшов, зійшов сходами нагору й невдовзі спустився й доповів:

— Пане слідчий, пан Робер Дарзак відмовляється йти сюди!

— Як це так «відмовляється»? — вигукнув Марке.

— Відмовляється! Каже, не може залишити панну Станжерсон у такому стані...

— Гаразд, — мовив де Марке. — Якщо він до нас не йде, то ходімо ми до нього!

Слідчий із жандармом почали підійматися нагору, де Марке знаком покликав Ларсана й залізничника за собою. Ми з Рутьабієм замикали процесію.

У такий спосіб дісталися до апартаментів панни Станжерсон. Слідчий постукав. Відчинила покоївка Сільвія, маленька білявка, чиє блякле волосся безладно спадало на перелякане обличчя.

— Чи тут професор Станжерсон? — запитав слідчий.

— Так, добродію.

— Перекажіть, що я волів би з ним переговорити.

Сільвія пішла шукати професора.

Вчений вийшов до нас. Він плакав. На нього боляче було дивитися.

— Чого вам ще від мене треба? — запитав він слідчого. — Не могли б ви хоч у такий момент дати мені спокій?

— Професоре, — сказав слідчий, мені конче потрібно поговорити з Робером Дарзаком. Чи не могли б ви вмовити його покинути кімнату панни Станжерсон? Бо інакше я буду змушений сам переступити поріг її кімнати разом з представником правосуддя.

Професор нічого не відповів, він лише подивився на слідчого, на жандарма, на всіх тих, хто супроводжував їх, — так дивиться жертва на своїх катів, — і мовчки повернувся до кімнати.

Звідти відразу ж вийшов Робер Дарзак. Він був дуже блідий, змарнілий, але коли вгледів за спиною Фредеріка Ларсана працівника залізниці, обличчя його спотворила гримаса, із застиглими від жаху очима він глухо застогнав.

Ми всі були зворушені трагічним виразом цього скорботного обличчя і не змогли стримати вигуку співчуття. Кожен з нас відчув: сподіялося щось неоправне, що призвело до погибелі Робера Дарзака. Лише Фредерік Ларсан мав сяючий вираз обличчя, він був подібний до мисливського собаки, який врешті схопив здобич.

Киваючи Дарзаківі на юного залізничника з русавою борідкою, пан де Марке спитав:

— Ви пізнаєте цього добродія?

— Так, упізнаю, — одказав Робер Дарзак, марно силкуючись надати твердості своєму голосу.

— Це залізничник зі станції Епіне-сюр-Орж. Цей молодий чоловік твердить, — вів далі де Марке, — що бачив, як ви виходили з поїзда в Епіне...

— Сьогодні ввечері, — закінчив Робер Дарзак, — о пів на одинадцятую... Це правда...

Запала мовчанка.

— Пане Дарзак... — Слідчий спитав, і в тоні його вчувалося хвилювання: — Що ви робили сьогодні вночі в Епіне-сюр-Оржі, за кілька кілометрів від того місця, де вбивали панну Станжерсон?

Дарзак — ані пари з вуст. Голови не опустив, але очі заплющив — чи то захотів приховати свій розпач, а чи боявся, аби хтось у погляді його не вичитав секрету.

— Пане Дарзак, — наполягав де Марке, — чи можете розповісти, як ви провели цю ніч?

— Ні, не можу, шановний.

— Подумайте, бо, якщо відмовлятиметесь, я змушений буду вас затримати...

— Я відмовляюся.

— Пане Дарзак! Ім'ям закону ви заарештовані!..

Тільки-но слідчий промовив ці слова, як Рутьабій одразу ж кинувся на Дарзака. Він, певно, хотів щось сказати, але той жестом зупинив його... Врешті жандарм уже наблизився до свого в'язня... У цю хвилину пролунав розпачливий крик:

— Робере!.. Робере!..

Ми впізнали голос панни Станжерсон, і всі як один здригнулися — в ньому бриніла туга. Навіть Ларсан пополотнів. Ну, а сам Робер Дарзак метнувся до її кімнати.

Слідчий, жандарм, Ларсан кинулися за ним, а ми з Рультабієм зупинились на порозі. Перед очима була жахлива сцена: бліда Матильда Станжерсон, відштовхнувши двох лікарів та батька, які намагалися її втримати, звелася на ліжку... Вона протягувала тремтячі руки до Робера Дарзака, якого вже тримали Ларсан із жандармом... Очі її були широко розплющені... вона бачила... вона все розуміла... вона силкувалася вимовити якесь слово... Це слово застигло на її знекровлених вустах... Його так ніхто й не почув... знеприємливши, вона впала... Робера Дарзака швидко вивели із кімнати...

Очікуючи на екіпаж, по який послав Ларсан, ми зупинились у вестибюлі. Усі були вкрай збуджені. В пана де Марке на очах були сльози. Скориставшись із цієї хвилини загального розчулення, Рультабій звернувся до Дарзака:

— Ви не захищатиметесь?

— Ні! — відказав заарештований.

— Я захищатиму вас, добродію!

— Ви не зможете цього зробити, — мовив бідолаха з жалюгідною посмішкою. — Якщо ми з панною Станжерсон не змогли, то що вже ви...

— Я це роблю. — Голос у Рультабія був надивовижу спокійний та твердий. — Я зроблю це, пане Дарзак, бо знаю більше, ніж ви!

— Облиште! — прошепотів Дарзак майже сердито.

— Будьте певні, я не цікавитимусь нічим, окрім того, що допоможе мені вас урятувати!

— Нічим не треба цікавитися, юначе! Якщо хочете розраховувати на мою вдячність...

Струснувши головою, Рультабій підійшов мало не впритул до Дарзака:

— Слухайте, що я вам скажу, — мовив він пошепки, — і хай це потішить вас! Ви знаєте лише ім'я вбивці. Панна Станжерсон знає одну його половину, а я... я знаю обидві половини, знаю його повністю!

Робер Дарзак виривчив очі. Видно було — він не розуміє жодного слова з усього, що сказав Рультабій. Екіпаж тим часом прибув, там сидів Фредерік Ларсан. Туди посадили Дарзака в супроводі жандарма. Заарештованого повезли до Корбея.

Розділ XXV

Рультабій вирушає в мандри

Того ж вечора ми з Рультабієм залишили замок Гландьє. Це тишило: ніщо в цьому домі вже не тримало нас. Я заявив, що відмовляюся розгадувати таємницю, тим більше що, як з'ясувалось, таємниця тут не одна, а Рультабій, подружньому поплескавши мене по плечі, сповістив: йому нема чого більше стовбичити в Гландьє, бо знає тепер усе, що йому треба. Близько восьмої вечора ми вже були в Парижі. Повечерявши на швидку руку, стомлені, розійшлися по домівках, домовившись зустрітися наступного ранку в мене вдома.

У призначений час Рультабій уходив до моєї кімнати. На ньому був картатий костюм з англійського драпу, через руку перекинута довге зимове пальто, на голові — каскетка. Він тримав саквояж. Повідомив, що вирушає в подорож.

— Надовго? — запитав я.

— На місяць або два, ще не знаю.

Я не наслідився розпитувати далі.

— Чи знаєте ви, — звернувся він до мене, — яке слово вимовила панна Станжерсон, перш ніж зомліти?

— Ні, цього ніхто не чув.

— Поміляєтеся! — заперечив Рультабій. — Я чув! Вона сказала: «Говори!»

— І Робер Дарзак заговорить?

— Нізачо в світі!

Я хотів продовжити нашу розмову, але мій друг міцно потиснув мені руку й побажав доброго здоров'я. Я встиг лише запитати:

— Чи не боїтеся ви, що протягом вашої відсутності стануться ще нові напади?

— Відтоді як Робер Дарзак сидить у в'язниці, нічого подібного я не пере-
дбачаю.

Після цієї дивної заяви він попросився й пішов. Зустрітись з ним знову мені довелося вже лише під час судового засідання у справі Робера Дарзака, коли Рультабій став перед присяжними для того, щоб пояснити незбагненне.

Розділ XXVI, в якому на Рультабія нетерпляче чекають

15 січня наступного року, тобто через два з половиною місяці після трагічних подій, які я щойно змалював, газета «Епок» опублікувала на першій полосі сенсаційну статтю такого змісту:

«Суд присяжних району Сени-й-Уази збирається сьогодні розглянути одну з найзагадковіших у судовій практиці справу. Ще на жодному процесі не виринали стільки темнот, стільки незрозумілих та нез'ясованих обставин. Проте це не завадило обвинуваченню посадити на лаву підсудних людину поважну, шановану всіма, хто її знає, молодого вченого, надію французької науки, смислом життя якого завжди була робота. Коли Париж дізнався про арешт пана Робера Дарзака, звідусіль залунали голоси протесту. Вся Сорбонна вважає, що її зганьблено, й заявила, що вірить у безневинність нареченого панни Станжерсон. Сам професор, висловив на повний голос своє обурення тим, що слідство введено в оману і що ніхто не має жодного сумніву в тому, що якби жертва могла говорити, то сама б вимагала від дванадцятьох присяжних департаменту Сени-й-Уази повернути їй людину, яку вона хотіла назвати своїм чоловіком і яку наше судочинство має намір послати на ешафот. Сподіватимемося, що до Матильди Станжерсон найближчими днями повернеться ясний розум, який не витримав двообою з таємницею замку Гландьє. Невже ви бажаєте, щоб вона остаточно стратилася розуму, дізнавшись, що чоловік, якого кохає, загинув від рук ката? Це запитання ми адресуємо суддям, до яких маємо намір сьогодні ж звернутися.

Ми справді зважились допомогти дванадцятьом чесним громадянам присяжним і запобігти страшній судовій помилці. Зрозуміло, жадливий збіг обставин, знайдені сліди, дивна відмова обвинуваченого захищатися, брак алібі — все це могло вплинути на слідство, яке, спробувавши відшукати істину, зазнало поразки й вирішило, видно, полегшити собі завдання. Тягар звинувачень проти Робера Дарзака такий вагомий, що ми повинні вибачити такого проникливого й розумного поліцейя, як Фредерік Ларсан, — навіть він дозволив цим доказам себе засліпити. Дотепер усе було проти Робера Дарзака. Сьогодні ж ми проллємо світло на справу, й таємниця замку Гландьє перестане існувати, розтане в сліпучому промінні цього світла. Бо нам відома істина.

І якщо раніше ми мовчали, то лише в інтересах самого розслідування. Наші читачі пам'ятають надруковану в «Епок» серію сенсаційних анонімних розслідувань у справах «Лівої ноги з вулиці Оберкамф», знаменитого пограбування «Універсального кредиту», золотих зливків з Монетного двору. Ці розслідування частково відкривали нам істину ще до того, як гідна захоплення проникливість Фредеріка Ларсана не висвітила нам справу взагалі. Автором цих розслідувань був наш наймолодший репортер, вісімнадцятирічний Жозеф Рультабій, який завтра стане знаменитим. Як тільки почалося розслідування справи Жовтої кімнати, наш юний репортер вирушив на місце подій і, подолавши всі перепони, поселився в замку, куди представників преси не пускали. Він шукав істину пліч-о-пліч з Фредеріком Ларсаном і спостерігав, яка помилка чатує на славетного поліцейя: цього разу геній, певно, зрадив його. Але марно намагався Рультабій відвернути великого Фреда з хибного шляху — той відмовлявся слухати настанови скромного репортера. Ми знаємо, куди це привело пана Робера Дарзака.

Тож нехай Франція знає, нехай знає весь світ, що в день арешту Робера Дарзака юний Жозеф Рультабій з'явився в кабінеті нашого головного редактора й сказав: «Я вирушаю в мандри. Скільки триватиме моя подорож —

місяць, два, три, — я й сам не знаю... Можливо, я й зовсім не повернусь. Ось вам лист. Якщо я не повернусь до дня, коли судитимуть Робера Дарзака, розпечатайте цей лист перед судом присяжних після допиту свідків. Домовтеся про це з адвокатом пана Робера Дарзака. Робер Дарзак не винний. У цьому листі написано прізвище вбивці, і я поки не можу навести докази, бо саме їду шукати ті докази — незаперечні пояснення злочинних дій цієї особи».

І наш репортер поїхав. Довгий час ми не одержували жодних вістей од нього, але тиждень тому до нашого головного редактора явився незнайомець і сказав: «У разі потреби дійте згідно з інструкціями Жозефа Рультабія. В його листі — правда». Назвати своє прізвище незнайомий відмовився.

Сьогодні, 15 січня, настав великий день суду. Жозеф Рультабій не повернувся, можливо, ми ніколи його більше не побачимо. Серед журналістів теж є свої герої, які стали жертвами найпершого обов'язку — професійного. Можливо, Рультабій уже загинув... Ми зуміємо помститися за нього. Сьогодні наш головний редактор постане перед судом у Версалі. Він передасть правосуддю лист, у якому зазначене ім'я вбивці!»

На початку статті була вміщена фотографія Рультабія.

Парижани, що вирушили того дня до Версалю на процес «Таємниці Жовтої кімнати», як його називали, звичайно ж, пам'ятають, який шарварок панував на вокзалі Сен-Лазар, який натовп сунув до Версалю. У поїздах не вистачало місць, і довелося пустити додаткові состави. Стаття в «Епок» уразила всіх, збудила загальну цікавість, у край загострила всі суперечки. Прихильники Жозефа Рультабія та фанатичні прибічники Фредеріка Ларсана сходилися навкулачки, бо хоч як це дивно, лихоманка пояснювалась не стільки тим, що можуть засудити безневинного, скільки впевненістю в правильності власного розуміння таємниці Жовтої кімнати: кожен мав свою версію і вважав її правильною. Ті, хто підтримував Фредеріка Ларсана, навіть не припускав, що можна піддавати сумніву проникливість уславленого поліція. Інші, чия думка не збігалася з думкою Ларсана, гадали, звичайно, що мав рацію Жозеф Рультабій, хоча ніхто ще не знав його версії. Затиснувши в руках номер газети «Епок», ларсанці та рультабійці сперечалися, сварились, гризлися не тільки на сходах Версальського палацу правосуддя, а й у самому залі засідань. Було викликано додаткові сили для підтримання громадського порядку. Незліченний натовп, який не потрапив до залу, допізна облягав будинок суду: ледве стримуваний поліційними та військовими заслонами натовп жадібно ловив будь-яку новину, підхоплював найнеймовірніші чутки. У якийсь момент поширилася чутка, нібито тут-таки, під час судового засідання, було заарештовано професора Станжерсона, який начебто признався в замахові на життя власної дочки... Шаленство охопило натовп. Загальна знервованість дійшла апогею. І всі з нетерпінням чекали Рультабія. Одні запевняли, що знають його, інші твердили, ніби бачили його в натовпі, і коли якийсь молодик, пред'явивши перепустку, проходив крізь кордон до очищеної від людей смуги перед Палацом правосуддя, у юрбі зчинялася колотнеча. Лунали крики: «Рультабій! Це прийшов Рультабій!» Такими вигуками зустрічали мало не кожного свідка, приблизно подібного до того, чий портрет був надрукований в «Епок». Поява головного редактора цієї газети також стала сигналом до заворушення — хто свистів, хто плескав у долоні. В натовпі було багато жіноцтва.

У залі засідань відбувався судовий процес. Головував пан де Р'оку, суддя хоч і не без забобонів касты, що носила мантию, але людина високої порядності. Почали допит свідків. Звичайно, я також уходив до числа тих, хто так чи інакше був причетний до таємниць замку Гландьє: постарілого на десять років, невпізанного професора Станжерсона, Ларсана, так само червонопикого Артура Вільяма Ренса, татуса Жака, татуса Мат'є, якого ввели в наручниках у супроводі двох жандармів, заплаканої пані Мат'є, подружжя Берньє, двох покоївок, дворецького, всієї замкової обслуги, службовця з поштового відділення № 40, залізничника з Епіне-сюр-Оржа, кількох друзів професора та його дочки, а також усіх свідків з боку Робера Дарзака. Мені пощастило — мене викликано одним з перших, тож я одержав можливість бути присутнім майже на всьому процесі.

Зайве казати, що зал був переповнений. Адвокати тулились навіть на схо-

динках, що вели до помосту, де поважно сиділи судді у червоних мантиях, а позад них юрмилися представники прокуратур усього округу. Під конвоем двох жандармів Робер Дарзак зайняв місце на лаві підсудних. Він був такий спокійний, такий високий і гарний, що його поява викликала скорше захоплення, ніж співчуття. Він одразу ж схилився до свого захисника, метра Анрі Робера, йому асистував перший секретар, на той час — початківець, метр Андре Гесс, який не гаючись почав гортати сторінки справи.

Багато хто сподівався, що професор Станжерсон підійде до звинувачуваного й потисне йому руку. Але всім свідкам було запропоновано покинути зал, тож сенсаційна демонстрація не відбулась. І звичайно, всі помітили, з якою пильною цікавістю сприйняли присяжні коротку бесіду метра Анрі Робера з головним редактором газети «Епок». Редактор сів у першому ряді. Дехто здивувався, чому він не послідував за свідками у виділену для них кімнату.

При читанні обвинувального акту, як завжди, не виникло жодних ексцесів. Я не переказуватиму тут довгого допиту, якому піддано Робера Дарзака. Його відповіді були водночас і невимушені, й загадкові. Усе, що він міг сказати, звучало цілком природно, усе, що обминав мовчанкою, свідчило проти нього, компрометувало в очах навіть тих, хто вірив у його невинність. Мовчання у відповідь на деякі запитання загрожувало йому неминучою загибеллю. Ні вмовляння головуючого, ні попередження міністра прокурорського нагляду, що мовчання за подібних обставин рівнозначне смерті, не вплинули на нього.

— Гаразд, — відповів він. — Я прийму смерть. Хоча й не винний!

З дивовижною спритністю, якою славився, метр Анрі Робер скористався з цього епізоду для того, аби возвеличити характер свого клієнта, пояснивши його мовчанку моральним обов'язком, яким керуються лише героїчні натури. Відомому адвокату пощастило остаточно переконати лише тих, хто знав Дарзака, в усіх інших у душі лишалися сумніви. Після короточасної перерви почався допит свідків, а Рультабія й досі не було. Щораз як відчинялися двері, всі погляди спрямовувалися туди, потім знову поверталися до головного редактора «Епок», який незворушно сидів на своєму місці. Нарешті всі побачили: попорпавшись у кишень, він видобув звідти листа. Аудиторія зустріла цей рух гучним гомоном.

У мої наміри не входить описувати тут усі перипетії процесу. Я досить докладно описував кожен етап справи і не збираюся накидати читачеві ще один виклад оповитих таємницею подій. Поспішаю дійти до справді драматичного моменту незабутньої днини. Цей момент настав, коли метр Анрі Робер допитував татуса Матьє, — той стояв між двома жандармами і, вчепившись у бар'єр, який одділяв його від публіки, доводив, що не вбивав «зеленого чоловіка». Викликали його дружину. Зайшовшись плачем, вона призналася, що лісничий був її любчиком, що чоловік це запідозрив, але вона твердо стояла на тому, що він не має жодного відношення до вбивства лісничого. Тоді метр Анрі Робер звернувся до суду з проханням негайно вислухати Фредеріка Ларсана.

— У короткій розмові під час перерви, — заявив адвокат, — Ларсан сказав, що може пояснити вбивство лісничого інакше, без утручання татуса Матьє. Було б цікаво вислухати версію Фредеріка Ларсана.

Ларсана викликали. Він чітко висловив свою думку:

— Я не бачу необхідності вплутувати сюди татуса Матьє. Я вже говорив про це панові де Марке. Але той факт, що трактирник погрожував лісничому, переважив в очах слідчого усі інші міркування. На мою гадку, замах на панну Станжерсон і вбивство лісничого — половини однієї й тієї ж самої справи. По вбивстві панни Станжерсон, коли він кинувся навітки й вискочив на центральне подвір'я, відкрили стрілянину; він упав: ті, що стріляли, подумали, що влучили в нього, насправді ж він усього-на-всього за щось перечепився у той момент, коли вже звертав за риг правого крила замку. Там він зіткнувся з лісничим, який, безперечно, хотів перешкодити йому втекти. У руці вбивця все ще тримав ножа, яким щойно поранив панну Станжерсон; він штрикнув ним лісничого просто в серце. Той помер.

Це таке просте пояснення здалося ще вірогіднішим через те, що багато

хто, кого цікавили таємниці Гландье, вже дійшли такого висновку са-
мостійно. Почувся гомін схвалення.

— А що далі зробив злочинець? — запитав головуючий.

— Поза всяким сумнівом, він сховався у цьому темному кутку, а коли лю-
ди понесли тіло лісничого й нікого на подвір'ї не залишилось, він зміг
спокійнісінько накивати п'ятами.

У цю мить з глибини залу пролунав юний голос. Серед загального
замішання почувся:

— Цілком згоден з Ларсаном щодо удару ножем у серце. Але не поділяю
його думки стосовно способу, який обрав убивця, щоб утекти!

Усі голови повернулися в той бік. Забігали судові виконавці, вимагаючи
тиші. Головуючий роздратовано запитав, хто насмілився втручатись, і зажа-
дав, щоб заброду негайно вивели геть, але дзвінкий голос лунав знову:

— Це ж я, пане голово, я, Жозеф Рультабій!

Розділ XXVII, в якому Рультабій постає у всій своїй славі

У залі зчинився неймовірний шарварок, лементували жінки, деякі з них
тут-таки непритомніли. На високий суд ніхто більше не зважав. Люди штов-
хали одне одного, марно намагаючись розгледіти Жозефа Рультабія. Голову-
ючий кричав, що накаже спорожнити зал, але його ніхто не слухав. У цей час
Рультабій перестрибнув через балюстраду, що відокремлювала його від сидя-
чої публіки, працюючи ліктями, проторував собі шлях крізь натовп й опи-
нився біля свого головного редактора, який гаряче його обняв. Узявши в ньо-
го свого листа, Рультабій поклав його до кишені й рушив до суддівського по-
мосту. Його штовхали й він когось штовхав, аж урешті таки добувся до
бар'єра, за яким давали свідчення свідки, — щасливий, розпашілий, з по-
лум'яним обличчям, на якому яскрили його невеликі круглі розумні очі. На
Рультабієві був той самий костюм, у котрому я його бачив у день від'їзду (але,
Боже милий, у якому він стані!)... через руку перекинута зимове пальто, а в
руці — дорожній кашкет.

— Даруйте, пане голово, — сказав він. — Трансатлантичний пароплав
прибув із запізненням. Я щойно повернувся з Америки. Я Жозеф Рультабій!

Зал розреготався. Усі були раді появі цього хлопця. В багатьох, здавалось,
камінь із душі звалився. Люди зітхнули з полегкістю. Всі відразу повірили, що
він дійсно знає правду...

Але голова був украй розлючений:

— А-а, то ви й є Жозеф Рультабій! Я вам покажу, юначе, як збиткувати з
правосуддя! Поки суд ухвалить постанову щодо вас, я, користуючись своїми
повноваженнями, затримаю вас у розпорядженні правосуддя...

— Але, пане голово, я лише цього й жадаю — віддати себе до рук право-
суддя! Я для цього й приїхав! Якщо моя поява наробила багато галасу, про-
шу вибачення у високого зібрання. Повірте, ніхто не шанує правосуддя більш
ніж я. Але що вдієш, увійшов сюди, як зумів...

І він засміявся. Зареготали й усі присутні.

— Виведіть його! — наказав головуючий.

Тут утрутився метр Анрі Робер. Він почав з того, що знайшов виправдан-
ня юнакєві, адже рушіями поведінки Рультабія були найкращі почуття, і на-
гадав, як важко обійтися без свідчень людини, яка провела у Гландье весь
той сповнений загадок тиждень: людини, яка до того ж обіцяє надати дока-
зи невинності обвинуваченого й назвати ім'я вбивці.

— Ви обіцяєте назвати нам ім'я вбивці? — завагався суддя.

— Але ж, пане голово, я для цього й прийшов!

У залі пролунали оплески, енергійне шикання судових виконавців відно-
вило тишу.

— Жозеф Рультабій, — сказав метр Анрі Робер, — не значиться у списку
свідків, проте, я сподіваюся, пан головуючий скористається своїми повнова-
женнями і допитає його, але спочатку закінчимо...

— Чи не ліпше буде, — втрутився представник прокуратури, — якщо цей
молодий чоловік одразу назве ім'я того, кого він вважає злочинцем?

— Якщо пан заступник прокурора надає такого великого значення свідченням пана Рультабія, то я не заперечую, хай свідок зараз же назве нам ім'я «свого» вбивці.

У залі було тихо, як у вусі...

Рультабій справляв мовчанку, приязно споглядаючи Робера Дарзака, в якого вперше від початку процесу на обличчі з'явився вираз глибокого відчаю.

— Ну то кажіть, пане Рультабій, — повторив суддя. — Ми чекаємо на ім'я злочинця.

Рультабій спокійно поліз до жилетної кишенки, видобув звідти грубезного годинника на ланцюжку, подивився, котра година, і мовив:

— Пане судде! Я зможу назвати вбивцю не раніше як о пів на сьому. Тож ми з вами маємо ще чотири години з гаком.

Залом прокотився гомін подиву й розчарування.

— Він знущається з нас, — голосно обурився хтось із адвокатів.

Головуючий торжествував. Адвокати Анрі Робер та Андре Гесс пригнічено презирнулися.

— Чи не досить блюзнірства? — вирік головуючий. — Можете пройти до кімнати свідків.

— Запевняю вас, пане судде, — протестував своїм високим, дзвінким голосом Рультабій, — запевняю вас, що коли я вимовлю ім'я злочинця, ви самі зрозумієте, чому я не зміг цього зробити раніш ніж о пів на сьому! Присягаю вам! Слово честі Рультабія! Але поки я можу викласти вам деякі подробиці вбивства лісничого... Фредерік Ларсан, який спостерігав мою роботу у Гландьє, посвідчить, як ретельно я вивчав цю справу від самісінького початку й до кінця. Нехай наші думки не збіглися, нехай я марно переконував, що арешт Дарзака — то є помилка, але, гадаю, в пана Ларсана немає жодного сумніву ні з приводу моєї доскіпливості, ні з приводу важливості знайдених мною доказів, які часто-густо підкріплювали його відкриття!

— Пане судде, — втрутився Фредерік Ларсан, — мені здається, було б цікаво вислухати Жозефа Рультабія, тим більш що він не поділяє моїх думок.

Ці слова поліція були схвально зустрінуті публікою. Ларсан приймав виклик. Поединок між цими двома інтелектами, які билися над однією проблемою, але дійшли протилежних висновків, обіцяв бути цікавим.

Й оскільки головуючий мовчав, Фредерік Ларсан вів далі:

— Отже, ми дійшли згоди, що вбивця штрикнув лісничого ножом у серце, але щодо його втечі із закапелка на подвір'ї думки наші розходяться; то було б дуже цікаво довідатись, як Рультабій пояснює цю втечу.

— Авжеж, цікаво! — погодився мій друг.

Усі в залі знову зайшлися сміхом. Суддя оголосив, якщо це повторюватиметься, він таки не вагаючись накаже випорожнити зал.

— Щиро кажучи, я не бачу, що саме в цій справі може викликати бажання посміятися! — обурено сказав він.

— І я теж! — докинув Рультабій.

Люди, що сиділи переді мною, позакривали роти носовичками, щоб не розреготатися.

— Отож, юначе, — докинув головуючий, — ви чули, що запропонував щойно Фредерік Ларсан. Як, по-вашому, злочинець утік із того закапелка?

...Рультабій подивився на трактирницю, яка сумовито йому посміхнулася.

— Коли вже пані Мат'є чесно визнала свої стосунки з лісничим...

— Хвойдо! — заволав татусь Мат'є.

— Виведіть його! — наказав головуючий.

Татуся Мат'є вивели.

— Коли вже вона зробила таке зізнання, — сказав Рультабій, — я можу вам сповістити, що часто вночі вона приходила погомоніти з лісничим на другому поверсі башти-донжону, в кімнаті, яка колись правила за капличку. Бесіди ці надто почастішали останнім часом, коли татуся Мат'є прикував до ліжка ревматизм.

Зроблений учасно укол морфію забезпечував татусеві Мат'є перепочинок і солодкий сон, а його дружині давав волю на кілька годин. Уночі пані Мат'є вирушала до замку, загорнувшись у велику чорну шаль, що не лише прихо-

увала її подобу, але й надавала схожості з чорним приви́дом, який тривожив нічний спокій татуса Жака. Щоб сповіщати другові про свій прихід, вона навчилася імітувати лемент kota матінки Навколішниці, старої чаклунки з лісу святої Женев'єви. Зачувши це зловісне нявчання, лісничий спускався зі свого донжону й відчиняв коханці потаємний хідничок. Коли нещодавно в донжоні почалися ремонтні роботи, місце побачень від цього не змінилося, бо ж нова кімната, яку тимчасово виділили цьому бідолашному челядникові в кінці правого крила замку, відокремлювалася від кімнат сімей дворецького та кухаря лише тоненькими перетинками...

Обговоривши всі свої справи, вони вийшли з башти-донжону удвох...

Пані Мат'є щойно попросилася з лісничим, як скоїлося лихо в тому самому закапелку двору. Про ці деталі, пане судде, я дізнався на ранок, ретельно вивчивши сліди на подвір'ї...

Консьєрж Берн'є, якого я з рушницею поставив на варті за донжоном і який з мого дозволу розповість вам усе сам, не міг бачити того, що відбувалося на центральному подвір'ї. Він туди прибіг трохи пізніше, почувши постріли, й, у свою чергу, вистрілив. Отже, коли на ще оповитому темрявою центральному подвір'ї панувала тиша, на ньому перебувало двоє — лісничий та пані Мат'є. Вони попросились одне з одним, потім пані Мат'є кинулася до незачиненої хвіртки, а лісничий пішов спати до своєї кімнатки в прибудові, це в кінці правого крила замку.

Він уже підходив до дверей, коли раптом почув револьверні постріли. Схвильований, повернув назад. Коли підходив до рогу правого крила, на нього налетіла якась тінь. Один удар — і він мертвий. Його труп тут-таки відносять люди, які гадають, що то вбивця, а насправді то вбитий. Що робить у цей час пані Мат'є? Заскочена зненацька стріляниною і криками, вона намагається стати якомога непомітнішою в глибині подвір'я. Подвір'я просторе, і, знаходячись уже біля хвіртки, могла вискочити непомітно. Але не вискочила. Вона бачила, як понесли вбитого. Зрозуміло, серце в неї краялося, її охопили передчуття трагедії. Жінка скралась аж до ганку, зазирнула до вестибюля, кинула погляд на сходи, освітлені ліхтарем татуса Жака. Там лежав труп її друга. Вона кинулася навтіки. Можливо, привернула до себе увагу татуса Жака. Так або так, але він пішов слідом за чорним приви́дом, який уже багато ночей не давав йому спати.

Тієї самої ночі, почувши крик Божої Тварючки, татусь Жак виглянув у вікно й побачив чорного приви́да... Поспіхом одягнувся, чим і пояснюється той факт, що коли ми заносили до вестибюля жертву, він прибіг туди вже вдягнений. Поза всяким сумнівом, вирішив покінчити з приви́дом і зазирнути йому в обличчя. А зазирнувши, впізнав пані Мат'є. Татусь Жак — давній друг пані Мат'є. Напевно, вона зізналася йому в своїх нічних походеньках і попросила врятувати її у цю скрутну хвилину. Зрозуміло, вона, яка щойно побачила свого друга мертвим, була у жалюгідному стані. Розчулений, татусь Жак вивів її з парку й довів аж до Епінейського шосе. Звідти їй лишалось подолати лише кілька метрів, щоб дістатися додому. Татусь Жак повернувся до замку і, свідомий, якими прикрими фактами володіє, постарався в міру своїх сил зробити все можливе, аби приховати від нас цей надзвичайно значущий і драматичний епізод. Але мені аніскільки не потрібні свідчення татуса Жака або пані Мат'є для підтвердження цієї розповіді. Я знаю, що події розгорталися саме так! І тому звертаюся до пана Фредеріка Ларсана, до його пам'яті. Він уже напевно зрозумів, яким чином я про це дізнався, адже бачив, як я вранці наступного дня вивчав подвійний слід татуса Жака та пані Мат'є — відбитки підошов ішли поруч. — Тут Рультабій повернувся до трактирниці, яка стояла за бар'єром, і віддав їй гречний уклін. — Відбитки ваших черевиків, — пояснив він, — дивним чином подібні до відбитків «елегантних» слідів убивці.

Пані Мат'є здригнулася і з цікавістю, до якої домішувався острах, уп'ялася очима в юного репортера. Що він таке каже? Що він хоче цим сказати?

— Пані має гарні ступні, хоча трохи завеликі як для жінки. Вони, навіть загострені носки черевиків, майже точно збігаються зі слідами вбивці...

Залом пройшла хвиля. Рультабій порухом заспокоїв присутніх. Воістину можна було подумати, немов то він веде судове засідання, командуючи всіма.

— Слід одразу застерегти, — сказав Рультабій, — це ще нічого не означає

й поліція, який надумає висунути обвинувачення тільки на зовнішніх доказах, не об'єднавши їх загальною ідеєю, це неминуче призведе до юридичної помилки. Відбитки ніг Робера Дарзака також тотожні відбиткам убивці. Проте вбивця не він.

Знову загомонів зал.

Головуючий звернувся до пані Мат'є:

— Чи справді події тієї ночі розгорталися так, як каже свідок?

— Точнісінько так, пане голово. Можна подумати, що пан Рультабій ходив за нами назирці.

— Значить, ви бачили, як злочинець біг до правого крила замку?

— Бачила так само виразно, як і тих, хто за хвилину потому несли труп лісничого.

— А куди подівся злочинець? Ви були на центральному подвір'ї й могли помітити його... Він же не знав про вашу присутність, і йому треба було тікати...

— Я нічого не бачила, пане судде! — застогнала трактирниця. — В той момент зробилося так темно, хоч у вічі стрель!

— То, може, пан Рультабій пояснить нам, куди подівся вбивця?

— Звичайно, поясню! — відразу ж відгукнувся Рультабій з такою певністю, аж сам головуючий не зміг стримати посмішки. І знову залунав голос Рультабія: — Злочинець не міг утекти з такого закапелка двору — ми б його неодмінно побачили! А якби не побачили очима, то просто наштотхнулися б на нього! Бо то маленький закапелок, квадратний майданчик, оточений з одного боку ровом, а з другого височенними ґратами. Якби ми не наразилися на вбивцю, то він би сам наразився на нас! Цей майданчик практично був так само замкнений ровом, ґратами та *нами*, як свого часу Жовта кімната!

— То яким же чином людину, що потрапила до такого глухого кута, ви там не знайшли?! Поясніть-но нам це! Я вже півгодини хочу почути це від вас!

Рультабій удруге витяг годинника з жилетної кишені, спокійно подивився на нього і мовив:

— Пане голово суду! Ви можете допитуватись про це ще три години й тридцять хвилин, все одно я зможу відповісти на ваше запитання не раніше як о пів на сьому!

Цього разу в реакції залу не вчувалося ні осуду, ні розчарування. Рультабію виказували довіру. Присутніх уже тишила та настійливість, із якою цей юнак вказував судді визначену годину, немов призначав побачення комусь із своїх товаришів.

Суддя трохи повагався, чи не слід йому образитися на таке зухвальство, але зрештою вирішив за краще поділити загальну веселість. Рультабій викликав симпатію, і суддя перейнявся нею. Врешті юнак так точно визначив роль пані Мат'є в цій справі й так до ладу пояснив кожен її рух тієї ночі, що пан де Року змушений був узяти його наповажне.

— Гаразд, пане Рультабій, як хочете! Але щоб до пів на сьому тут я вас не бачив!

Рультабій уклонився головуючому і, киваючи своєю великою круглою головою, рушив до дверей кімнати свідків.

Він шукав мене очима, але так і не побачив. Тоді я підвівся й почав помалу протовплюватися крізь юрбу до виходу. З залу засідань ми з Рультабієм вибралися майже водночас. Мій друг привітав мене зі щирою радістю. Він був щасливий і балакучий. Тріумфуючи, тряс мені руки.

— Мій любий друже, — сказав я йому, — я не розпитуватиму вас, навіщо ви їздили до Америки. Адже ви мені, безперечно, відповісте так само, як і судді, що зможете це пояснити лише о пів на сьому...

— Ні, зовсім ні, любий Сенклер! Я вам негайно поясню, навіщо туди їздив, тому що ви мій друг! А їздив, щоб дізнатися ім'я другої половини вбивці!

— Що ви кажете? Он як?! Ім'я другої половини...

— Саме так. Коли ми з вами востаннє залишали Гландьє, я вже знав обидві половини вбивці, а крім того, ім'я однієї з цих половин. І до Америки я їздив, щоб відшукати ім'я другої відомої мені половини...

Ми саме входили до кімнати свідків. Присутні оточили Рультабія, усіляко вказуючи йому свою прихильність. Репортер відповідав усім надзвичайно люб'язно, хіба що з Артуром Ренсом повівся підкреслено холодно. Коли до кімнати ввійшов Фредерік Ларсан, Рультабій підійшов до нього й нагородив одним з тих рукостискань, болючим секретом яких володів лише він і після яких відчуття було таке, немов у вас перебиті пальці. Рультабій, певно, не мав сумніву в тому, що він обійшов суперника, якщо вже виказав свою симпатію в такий спосіб. Ларсан усміхався, певний у собі, і розпитував Рультабія, навіщо той їздив до Америки. Сама люб'язність, Рультабій підхопив суперника під руку й почав розповідати якісь анекдоти про свої мандри. Коли відділились від гурту й заговорили про щось серйозніше, я з делікатності за ними не послідував, а вирішив повернутися до залу засідань, адже мені було дуже цікаво послухати, як допитуватимуть інших свідків. Зайнявши своє місце, я відчув, що публіка не надає особливого значення тому, що відбувається зараз, і з нетерпінням чекає пів на сьому.

Нарешті пробило пів на сьому, і Жозефа Рультабія знову запросили до зали. Неможливо змалювати хвилювання, яке охопило натовп, коли він ішов до майданчика для свідків. Усі погляди були спрямовані на нього, люди за-тамували подих. Робер Дарзак підхопився з лави підсудних. Обличчя його було бліде, як у мерця.

Суддя врочисто звернувся до свідка:

— Я не підводжу вас до присяги, шановний. Офіційно вас не викликали до суду. Однак, сподіваюся, немає потреби пояснювати вам важливість того, що ви збираєтеся сповістити тут. — І додав із погрозою в голосі: — Важливість того... принаймні для вас, якщо не для інших!..

— Я свідомий цього! — Рультабій спокійнісінько дивився на суддю.

— Ну то почнімо, — підохотив суддя. — Ми з вами говорили про глухий закутень подвір'я, де опинився злочинець, і ви пообіцяли розповісти нам о пів на сьому, в який спосіб він утік звідти, а також назвати його ім'я. Час настав, пане Рультабій, а ми ще й досі нічого не знаємо!

— Так ось! — почав Рультабій посеред такої мертвої тиші, що я навіть не згадаю, чи доводилось мені коли переживати таке. — Я вже казав, що той за-капелок був практично замкнений з усіх сторін і що злочинець не мав жодної можливості втекти звідти непоміченим тими, хто переслідував його. Це чистісінька правда. Коли ми зібралися там, у цьому за-капелку, вбивця ще перебував разом з нами!

— І ви його не бачили ?.. Саме це обстоює звинувачення...

— Ні, пане судде, ми всі його бачили! — підвищив голос Рультабій.

— І не затримали?!

— Я один з-поміж усіх знав, що він злочинець. А в мої наміри тоді не входило, щоб він був негайно заарештований. На той час ніщо, крім мого розуму, не правило мені за доказ його вини. Так, добродію, лише мій власний розум доводив: ось він, убивця! Ми його бачимо! Мені довелося витратити чимало часу, щоб сьогодні подати на судове засідання безперечний доказ, який, клянусь вам, переконає всіх!

— Кажіть-но! Кажіть! Назвіть нам ім'я злочинця! — не втримався голово-уючий.

— Ви знайдете його поміж тих, хто тієї ночі перебував у за-капелку, — сказав Рультабій, який, здавалося, і не думав квапитись...

Присутні почали виказувати нетерплячку, у залі почулося:

— Ім'я! Ім'я!..

У відповідь на це, тоном, за який йому слід було надавати ляпасів, Рультабій сказав:

— Я не надто поспішаю, пане головууючий, бо маю на це певні підстави.

— Ім'я! Ім'я! — гукав натовп.

— Тихо! — гаркнув судовий виконавець.

— Добродію, негайно назвіть нам ім'я! — суворо сказав головууючий. —

Отже, в за-капелку перебував лісничий — він помер. Чи це він?

— Ні.

— Татусь Жак?..

— Ні.

— Консьєрж Берньє?
— Ні.
— То виходить, це Артур Вільям Ренс? Адже залишається ще Ренс і... ви!
Чи ж не ви вбивця?
— О ні, мій пане!
— То ви звинувачуєте Артура Ренса?
— Ні, добродію.
— Нічого не розумію!.. Куди ви хилите? У закапелку подвір'я більш нікого не було!
— Помиляєтесь, добродію!.. Нікого не було внизу, зате був хтось нагорі, той, хто звисився з вікна в тому закапелку...
— Фредерік Ларсан! — вигукнув суддя.
— Фредерік Ларсан! — дзвінко відгукнувся Рультабій. Повернувшись до публіки, де подекуди вже звучали голоси протесту, він із силою, на яку, здавалось, був неспроможний, прокричав:
— Фредерік Ларсан — ось хто вбивця!

Серед бурі, яка вирувала в залі, змішалось все — приголомшення, розгубленість, вигуки обурення, недовіри, а в декого — захвату перед сміливістю цього чоловічка, який наважився кинути таке звинувачення. Суддя вже навіть не робив спроб приборкати цю стихію. Вона вшухла сама собою, вгамована енергійними закликами тих, кому кортіло докладніше про все дізнатись.

У тиші, що знову запанувала, було чутно, як Робер Дарзак, впавши на свою лаву, повторює:

— Це неможливо! Це неможливо! Він божевільний!

— Як! — вигукнув голова. — Ви насмілюєтесь звинувачувати Фредеріка Ларсана?! Подивіться-но, яке враження викликало ваше твердження... Навіть Робер Дарзак має вас за божевільного! А якщо це не так, ви повинні подати нам докази...

— Докази? Ви хочете доказів? Що ж, зараз ви одержите один доказ! — пролунав дзвінкий голос Рультабія. — Покличте сюди Фредеріка Ларсана!

— Секретарю, запросіть сюди Фредеріка Ларсана! — наказав голова.

Секретар поспішив до дверей кімнати свідків, одчинив їх і зник... Двері лишилися відчиненими... Всі погляди були прикуті до них. Знову з'явився секретар. Він вийшов на середину залу і оголосив:

— Пане голово, Фредеріка Ларсана там немає. Він пішов близько четвертої години і більше не повертався.

— Ось вам мій доказ! — з тріумфом вигукнув Рультабій.

— Поясніть, у чому ви вбачаєте доказ? — запитав суддя.

— Хіба ви не бачите, що мій незаперечний доказ полягає в тому, що Ларсан утік? Присягаюсь, він більше не повернеться. Ви ніколи більше не побачите Фредеріка Ларсана!

У залі здійнявся галас.

— Якщо ви не глузуєте з правосуддя, поясніть, чому ж ви не скористалися з його присутності тут, у залі, коли вдвох стояли біля цього бар'єра? Чому не кинули йому своїх звинувачень просто в обличчя? Принаймні він міг би вам відповісти!..

— Яка відповідь могла б бути красномовнішою за цю, пане голово... *Він мені не відповідає! І ніколи не відповість! Я звинувачую Ларсана в убивстві, а він утікає! Хіба, по-вашому, це не доказ?..*

— Ми не віримо, не хочемо вірити, що Ларсан, як ви висловилися, «втік»... Як це так — утік?! Адже він не знав, що ви збираєтесь пред'явити йому обвинувачення?

— У тому-то й річ, добродію: знав достеменно. Я сам його щойно про це попередив...

— Що ви зробили?! Ви, хто вважає його злочинцем, самі надали йому можливість утекти!..

— Так, пане голово, я зробив це! — відказав Рультабій з гордістю. — Я не належу до представників правосуддя, я не служу в поліції. Я скромний журналіст, і заарештовувати людей — то не мій фак. Я служу істині, як вважаю

за потрібне. Це нікого не обходить. А ви захищайте суспільство від правопорушень, як умієте: це ваш фах. Але з моїх рук кат нічиєї голови не одержить! Якщо ви людина справедлива, пане судде, а я в це вірю, то ви мусите визнати, що маю слушність! Хіба я не попередив, що я не можу назвати імені злочинця раніше ніж о пів на сьому? Бо я підрахував, скільки часу потрібно для того, щоб застерегти Ларсана й дати йому можливість сісти в поїзд, який вирушає о 16-й годині 17 хвилин, а в Парижі вже він дасть собі раду... Година для того, щоб дістатися до Парижа, година з чвертю, щоб замести свої сліди... Ось і маємо — пів на сьому... Ви не розшукаєте Фредеріка Ларсана, — заявив Рультабій, не зводячи очей з Робера Дарзака. — Він надто хитрий... Ця людина завжди прослизала у вас крізь пальці... Ви за ним ганялися довго, але безуспішно... Якщо він не такий хитрий, як я, — тут Рультабій широко зареготався, але сміявся він один, бо всім іншим було не до сміху, — то він найменш хитрийший за всі поліції світу разом узяті. Ця людина, якій чотири роки тому пощастило пролізти до розшукової поліції і яка прославилася під іменем Фредеріка Ларсана, відома також під іншим іменем — вам воно прекрасно відоме... Бо ж Фредерік Ларсан, пане судде, *це не хто інший, як Балльмаєр!*

— Балльмаєр! — жажнувся суддя.

— Балльмаєр! — підхопився Робер Дарзак. — Балльмаєр!.. То виходить, це правда?!

— Ого-о, пане Дарзак, тепер ви вже не маєте мене за божевільного?!

«Балльмаєр! Балльмаєр! Балльмаєр!» — це ім'я підхопили присутні. Головуючий оголосив перерву.

Можете собі уявити, яке пожвавлення панувало під час перерви. Балльмаєр! Ні, той хлопчисько таки всіх приголомшив. Подумати лишень — Балльмаєр! Чутка про його смерть поширилася ще кілька тижнів тому. Отже, Балльмаєр утік від смерті так само, як усе своє життя втікав од жандармів! Чи варто мені тут перераховувати всі «подвиги» Балльмаєра? Упродовж двадцяти років судової хроніки й рубрика пригод у газетах рясніла повідомленнями про його «звятиги»; якщо хтось із моїх читачів забув справу Жовтої кімнати, то ім'я Балльмаєра збереглося в пам'яті кожного.

Балльмаєр був утіленням великосвітського пройдисвіта, джентльмена із джентльменів, але ніхто не міг зрівнятися з цим бандитом спритністю рук, відчайдушністю та безжалюїстю. Його приймали в найвишуканішому товаристві, у найвузькіших колах, а проте він міг за виграшку позбавити когось честі або відібрати грубі гроші. Коли потрапляв у скруту, то не нехтував ударом ножа або баранячої кістки. Він взагалі нічим не гребував, і не було справи, яка б виявилася йому непосильною.

Потрапивши одного разу до рук правосуддя, він зумів утекти в день суду, кинувши жменю перцю в очі жандармів, які супроводжували його до залу засідань. Пізніше виявилось, що ввечері після втечі, коли найспритніші шпиги розшукової поліції з ніг збилися, він спокійнісінько, анітрохи не загримований, дивився прем'єру в «Комеді-Франсез». Потім переїхав до Америки, і коли одного чудового дня поліція штату Огайо накрила все ж таки цього видатного пройдисвіта, то він знову ж таки втік...

Балльмаєр! Цілого тому не вистачило б, щоб розповісти про нього! І ця людина стала Фредеріком Ларсаном!.. А якийсь хлопчисько Рультабій вивів його на чисту воду! І він же, цей шмаркач, знаючи минуле Балльмаєра, надав йому змогу знову втерти носа громаді, забезпечивши шлях для втечі! По ширості, я міг лише захоплюватися Рультабієм, бо знав, що має він твердий намір вірою й правдою служити інтересам Робера Дарзака та панни Станжерсон: він хотів назавжди звільнити їх від цього негідника, але зробити так, щоб той *не заговорив*.

Публіка ще не оговталась від усього почутого, а до мене вже долинули слова найнетерплячіших:

— Припустімо, вбивця — Фредерік Ларсан, але це не пояснює, в який спосіб він утік із Жовтої кімнати...

У цю мить сповістили, що судове засідання розпочинається знов.

На майданчик для свідків знову викликали Рультабія, і розпочався допит, бо його швидше допитували, ніж брали в нього свідчення.

— Ви щойно сказали, — почав голова, — що з того закапелка на подвір'ї практично неможливо втекти. Я схильний погодитися з вами і визнати: якщо Фредерік Ларсан визирає з вікна, можна вважати, що він був присутній разом із вами в тому глухому куті. Але щоб опинитися на підвіконні, йому треба було вийти звідти. Значить, він таки звідти втік. У який же це спосіб?

— Я сказав, що звідти не можна вийти в звичайний спосіб, — відповів Рультабій. — А це означає, що він утік у незвичайний спосіб. Бо ж той закамарок — як я вже говорив — був майже замкнений, на відміну від Жовтої кімнати. З нього можна було видряпатися по стіні замку — а з Жовтої кімнати це було неможливо, потім пробратися на терасу і вже звідти, поки ми схилилися над трупом лісничого, легко потрапити до галереї крізь вікно, яке саме над терасою. Ларсану лишалось в один стрибок опинитись у своїй кімнаті, відчинити вікно й заговорити до нас. Це дитячі іграшки для акробата такої кваліфікації, як Балльмаєр. А ось перед вами, пане голово, підтвердження мого припущення. — Рультабій витяг з кишені піджака невеликий пакуночок, розгорнув його й видобув звідти кілка: — Подивіться: цей кілок ідеально входить в отвір, який залишився на правому виступі, що підтримує терасу. Ларсан, який передбачив геть усе й заздалегідь обмізкував усі можливі варіанти втечі — як і слід чинити, коли граєш своєю гру, — завбачливо забив кілок в отвір. Ставиш одну ногу на кам'яну тумбу на розі замкової стіни, другу — на кілок у виступі тераси — й щезаєш у повітрі... Тим паче, що Ларсан дуже спритний і того вечора взагалі не був приспаний, хоча намагався нас у цьому переконати. Ми повечеряли з ним, пане голово, й під час десерту він прикинувся, немов сонний, валиться з ніг, удавши, наче його приспали, — це для того, аби наступного дня ніхто не здивувався тому, що я, Жозеф Рультабій, став чиєюсь жертвою, випивши снодійного за вечерею в Ларсана. Якщо ми обидва постраждали, підозрюватимуть не його, а когось іншого. А мене ж таки справді були приспали, пане судде, та ще й й як! І зробив це Фредерік Ларсан! Якби не той жалюгідний стан, у якому я перебував, ніколи б Ларсан не потрапив до кімнати панни Станжерсон — і не сталося б тоді лиха!..

Почувся тужливий стогін. Це Дарзак не втримав болісного докору...

— Самі розумієте, — вів далі Рультабій, — я мешкав у суміжній кімнаті, тож заважав йому надто тієї ночі, оскільки він знав, бодай здогадувався, що вночі я пильнуватиму. Звісне діло, йому й на думку не спадало, що я можу запідозрити його! Він боявся, як би я не почув, що він виходить зі своєї кімнати, йдучи до кімнати панни Станжерсон. Тієї ночі він дочекався, доки я засну, а мій друг Сенклер заходився мене будити в моїй кімнаті. За десять хвилин потому пролунав жахливий крик панни Станжерсон...

— Що змусило вас підозрювати Фредеріка Ларсана? — запитав суддя.

— Здоровий глузд, мій пане, коли я вхопився за потрібний кінець. Відтоді я очей не спускав з Ларсана, але це надзвичайно хитра людина, і я аж ніяк не міг передбачити цю його витівку зі снодійним. Так, так, саме здоровий глузд вказав мені на нього! Адже ж треба було одержати бодай якийсь доказ, відчутний на дотик, як то кажуть, збагнувши розумом, ще й накинати оком.

— Що ви маєте на увазі під здоровим глуздом і під потрібним кінцем?

— Бачте, пане голово, в здорового глузду є два кінці: один потрібний, а другий непотрібний. І тільки за один можна хопатися сміливо, знаючи, що він витримає, — тобто за потрібний. Його відразу впізнаєш, бо він не обдурить, цей потрібний кінець, і, хоч там що роби, хоч що кажи, він усе витримає. Наступного дня після подій у загадковій галереї я був найнещасливішою людиною й мав себе за останнього дурня, який не вміє думати, не знає, з якого кінця почати. Й ось я плазмом плазую по землі в пошуках слідів, аж раптом мені саянув здогад, я звівся на рівні ноги і вирішив пошукати потрібний кінець, поміркувати тверезо, тому й пішов до галереї. Там-таки й усвідомив, що цього разу вбивця не міг аніяким — ні звичайним, ані незвичайним шляхом — звідти зникнути. І тоді, керуючись здоровим глуздом, я почав з потрібного кінця і накреслив коло, яке охоплювало всю проблему загалом, а по колу подумки вогняними літерами написав: «Якщо злочинець не

може бути поза колом, він повинен перебувати *всередині кола*!» І кого ж бачимо всередині кола? Крім убивці, який неодмінно має там перебувати, мій здоровий глузд вказав мені татуса Жака, професора Станжерсона, Фредеріка Ларсана і мене самого. Отже, разом з убивцею нас повинно бути п'ятеро. Однак, коли я почав шукати всередині цього кола, або, в нашому випадку, в галереї, я знайшов лише чотирьох. Причому було цілком очевидно, що п'ята особа не могла ні втекти, ні вийти за межі кола! *Отже, всередині перебувала особа дволика, тобто така, що вособлювала в собі, крім відомого мені персонажа, ще й особу убивці!* Чому я раніше до цього не додумався? Просто через те, що це роздвоєння особи відбувалося не на моїх очах. Тож з ким із нас чотирьох міг здвоюватись убивця, та ще й так, щоб я цього не помітив? Зрозуміло, не з тими, кого в той чи той момент я спостерігав окремо від убивці. Наприклад, в один і той же час бачив у галереї професора Станжерсона і убивцю, татуса Жака і убивцю, самого себе і убивцю. Звідси випливає, що ні професор, ні татусь Жак, і я сам убивцею бути не могли. Врешті ж, якби я був убивцею, то принаймні знав би про це, еге ж, пане головуючий?.. А чи бачив я водночас Фредеріка Ларсана і убивцю? Ні, не бачив! Упродовж двох секунд, коли я випустив з ока убивцю, — до речі, я відзначав це в своїх нотатках, — убивця добіг до рогу двох галерей на дві секунди раніше за нас трьох: пана Станжерсона, татуса Жака та мене. Цього часу вистачило Ларсанові, щоб зірвати свою фальшиву бороду, повернути й вибігти нам назустріч, удаючи, ніби він переслідує злочинця... Балльмаєр ще й не таке витівав! То пусте для нього — перед панною Станжерсон з'являвся рудобородим, а перед поштовим службовцем — з круглою каштановою борідкою Дарзака, якого поклявся занепасти! Так, здоровий глузд допоміг мені з'єднати воедино двох осіб, чи, вірніше, дві половини однієї особи, яких я не бачив разом *в один і той же час*: Фредеріка Ларсана і незнайомця, за яким ми гналися... І тоді переді мною постала таємнича, незвичайна особа, яку я шукав: убивця.

Це відкриття приголомшило мене. Аби прийти до тями, я вирішив трохи зайнятися видимими, зовнішніми слідами, які досі мене пантеличили, а тепер мали природно вписатися в коло, накреслене моїм здоровим глуздом.

І передусім треба було ще й ще раз перевірити основні зовнішні докази, які тієї ночі збили мене з правильного шляху й завадили розпізнати у Фредеріку Ларсані убивцю:

1. Я побачив у кімнаті панни Станжерсон незнайомого чоловіка, а, прибігши до кімнати Ларсана, знайшов його заспаного.

2. Драбина.

3. Я поставив Фредеріка Ларсана в кінці наріжної галереї, повідомивши йому, що збираюся залізти до кімнати Матильди Станжерсон через вікно, маючи намір затримати убивцю. А коли вдруге глянув у це вікно, виявилось, що незнайомиць, як і раніше, перебуває в кімнаті.

Перша з цих обставин мене анітрохи не здивувала. Цілком імовірно, що поки я спускався з драбини, після того, як побачив у спальні панни Станжерсон незнайомця, той уже зробив усе, що намірявся зробити. І, поки я повертався до замку, він шаснув до своєї кімнати, мерщій скинув одяг і, коли я постукав у двері, чудово розіграв заспану людину...

Друга обставина — драбина — здивувала мене не більше за попередню. Само собою зрозуміло, якщо Ларсан — убивця, то йому не потрібна драбина, щоб потрапити до замку, бо кімнати наші розташовані поряд. Але наявність драбини мала наштотхнути всіх на думку, буцімто злочинець з'явився знадвору, — деталь, необхідна в Ларсановій системі, зважаючи на відсутність тієї ночі в замку Робера Дарзака. До того ж у разі потреби драбина могла стати в пригоді для втечі.

Але третя обставина спершу загнала мене в глухий кут. Після того як я залишив Ларсана в кінці наріжної галереї, а сам побіг у ліве крило татуса Жака та професора, *навіщо йому було повертатися до кімнати панни Станжерсон?* Це ж було дуже небезпечно! Він ризикував, адже його могли заскочити!.. І він це чудово усвідомлював. І справді, ми його мало не схопили, бо він не встиг добігти, як, мабуть, сподівався, до свого посту. Поза всяким сумнівом, для того, щоб знову повернутися до кімнати панни Станжерсон, повинен був мати вагому причину, про яку раптом згадав, уже коли я пішов, інакше не по-

зичив би мені свого револьвера. Щодо мене, то коли я посилав татуса Жака на місце, де він мав стояти, в кінці прямої галереї, звісна річ, я був певен, що Ларсан на варті. У свою чергу, татусь Жак, не знаючи достеменно всіх деталей мого плану, прагнув лише якомога швидше виконати мої вказівки, тому на перехресті галерей не звернув уваги, чи чатує Ларсан, а чи ні. Яка ж непередбачена причина погнала його вдруге до кімнати панни Станжерсон? Яка причина?..

Мені спало на думку, що, найвірогідніше, то якийсь дуже помітний слід його перебування в тій кімнаті, який міг би викрити його. Певне, він забув там щось дуже важливе? Що саме?.. І чи знайшов ту річ?.. Я згадав свічку на підлозі і похилену чоловічу постать... Попросив мадам Берньє, яка прибирала в кімнаті, пошукати... і вона знайшла пенсне... Ось воно, пане головуєчий! — І Рультабій видобув зі свого пакуночка вже відоме нам з вами пенсне. — Побачивши це, я вжахнувся. Я ніколи не бачив, щоб Ларсан носив пенсне. А якщо не носив, значить в нього не було такої потреби... Тим неймовірніше, щоб він її відчув саме тоді, коли понад усе мусив радіти, що має розв'язані руки... До чого ж тут пенсне?.. Воно аж ніяк не вписується до накресленого мною кола. «Хіба що він далекозорий!» — раптом саянула мені думка. Справді, я ж ніколи не бачив, щоб Ларсан читав або писав. Значить, така ймовірність існує! У цьому випадку поліції це добре відомо, і якщо він справді далекозорий, то колеги, безперечно, повинні впізнати його пенсне... Уявіть собі: пенсне Ларсана, знайдене у спальні панни Станжерсон, та ще й після подій у загадковій галереї! Таке для Ларсана могло скінчитися плачевно... Ось чим пояснюється його повернення до кімнати! Виявилось, Ларсан-Бальмаєр насправді далекозорий, і пенсне, яке могли б упізнати в поліції, справді належало йому...

Тепер, шановні, ви знаєте, у чому полягає моя система, — провадив далі Рультабій. — Я не розраховую, що зовнішні обставини, тобто докази, можуть відкрити мені істину, хочу лише, щоб вони не йшли всупереч тій істині, яку підказує мені мій здоровий глузд, якщо, звичайно, почато з потрібного кінця!..

Що ж стосується Ларсана, то я, звичайно, припустився помилки, бажаючи будь-що побачити його обличчя, аби впевнитись у своїй правоті: мені здавалося, що Ларсан-убивця — то якийсь виняток з правил, який потребує додаткових гарантій та підтверджень. За це мене було жорстоко покарано. Неначе то мій здоровий глузд вирішив помститися за себе, обурившись тим, що після подій у загадковій галереї я все ніяк не зважувався довіритись йому, сприйнявши остаточно його доводи і відмовившись од спроб знайти інші докази вини Ларсана. Ось через що панна Станжерсон наразилася на новий удар...

Рультабію забракло слів... Хвилювання заважало йому говорити. Він дістав носовичок...

— Але навіщо Ларсан взагалі приходив у ту кімнату? — запитав суддя. — Чому він двічі намагався вбити Матильду Станжерсон?

— Бо він палко її кохав, пане головуєчий...

— Ото вже підстава!..

— Так, добродію, ще й яка підстава! Причина вагома. Він був шалено закоханий — тому, та ще з ряду інших причин, здатен був на будь-який злочин.

— Панна Станжерсон про це знала?

— Так, добродію, але вона, звичайно, й гадки не мала, що чоловік, який її переслідував, був разом і Фредеріком Ларсаном, інакше кажучи, Фредерік Ларсан не зміг би оселитися в замку, а тим паче зайти з нами до панни Станжерсон тієї ночі, після подій у загадковій галереї. Між іншим, я ще тоді помітив, що він тримався в тіні й не підіймав голови... мабуть, шукав загублене пенсне. Ларсан атакував і переслідував Матильду Станжерсон під іншим ім'ям, перевдягнений, тобто вона його знала в іншій подобі...

— Пане Дарзак, — запитав суддя, — чи не робила вам панна Станжерсон якихось щиросердних зізнань?.. Адже не може бути, щоб вона нікому жодним словом не проходила про таке! Її повідомлення не тільки могло б на-

вести правосуддя на слід злочинця, а й позбавило б вас, якщо на вас немає вини, неприємностей арешту й суду!

— Панна Станжерсон нічого мені не казала, — відповів Дарзак.

— Чи вважаєте ви за можливе те, про що нам розповів цей хлопець? — знову запитав суддя.

— Панна Станжерсон нічого мені не казала, — так само спокійно повторив Робер Дарзак.

— Як ви поясните мені той факт, — знову звернувся суддя до Рультабія, — що в ніч убивства лісничого злочинець повернув украдені в професора Станжерсона папери? І в який спосіб злочинцеві вдалось пробратися до замкненої спальні Матильди Станжерсон?

— Ну, на це запитання, гадаю, я легко відповім. Такий чоловік, як Ларсан-Балльмаєр, повинен був десь дістати або замовити всі необхідні ключі. Що стосується викрадення документів, то, як на мене, Ларсанові таке не відразу прийшло на гадку. Вирішивши будь-що перешкодити одруженню Матильди Станжерсон з Робером Дарзаком і шпигуючи за нею скрізь, він одного разу потрапляє з ними до магазину «Лув» і чи то викрадає, чи то підбирає загублену Матильдою Станжерсон сумочку. В цьому ридикулі був ключ із мідною головкою. Він не знав, яку вартість має цей ключ, поки в газетах з'явилось оголошення панни Станжерсон. Він послав листа «до запитання», як написано в оголошенні, і напевне вимагав побачення з жінкою, сповістивши, що ридикуль із ключем перебуває в руках у того, хто вже давно переслідує її своїм коханням. Відповіді не було. Він подався до поштового відділення № 40 і дізнався, що його листа забрано. Він навмисне імітує одяг і манери Робера Дарзака, бо здатний на все, аби тільки заволодіти панною Станжерсон. Заздалегідь підготував ґрунт для того, щоб за *будь-яких обставин обранець Матильди Станжерсон, неависний йому Дарзак, чиєї погибелі він жадав, залишився винний.*

Я кажу «за будь-яких обставин», але мені здається, Ларсан ще не мав на думці вбивства. В кожному разі він ужив заходів, щоб скомпрометувати Дарзака, одягнувшись подібно до нього. Взагалі Ларсан із Дарзаком майже однакові на зріст, у них приблизно один і той самий розмір взуття. Отож при необхідності злочинцеві неважко зняти відбиток підосви Дарзака й замовити собі точно такі черевики, які він згодом і взув. Для Ларсана-Балльмаєра це дитячі забавки.

Отже, на лист його немає відповіді, побачення йому панна Станжерсон не призначила, а дорогоцінний ключик у нього в кишені, якщо Матильда Станжерсон не йде до нього, то він сам піде до неї! План давно визрів. Ларсан зібрав відомості про замок Гландьє, про флігель. Одного дня, коли професор із дочкою пішли на прогулянку, а татусь Жак кудись відлучився з флігеля, проник туди вікном передпокою. Якийсь час був там сам, пильно роздивлявся все довкола. Одна шафа привернула його увагу, вона нагадувала сейф, із невеличкою шпаринкою для ключа. Ти диви! Це вже цікаво. Ключик з мідною головкою при ньому. А що коли?... Він устроює ключа у шпарину, і сейф відчиняється... Папери! Ці папери, напевно, дуже цінні, якщо їх зберігають у такому незвичайному сейфі, якщо так дорожать ключем... Еге, це завжди може пригодиться... Шантаж... Можливо, це чимось зарадить йому для здійснення його любовних намірів. Не вагаючись, він пакує стос паперів і через вестибюль відносить їх до туалетної кімнати. За період, що минув між його відвідинами флігеля та вбивством лісничого, Ларсан мав змогу ознайомитися з цими паперами. Що ж він з ними робить? Адже вони можуть скомпрометувати його.. А тому він переносить їх уночі до замку... Мабуть, сподівається, що, повернувши документи, — а це двадцять років роботи! — заслужить подяку Матильди Станжерсон... Взагалі, хто може знати, які думки снують у такій голові, як Ларсанова? Але хоч хай чим це вмотивовано, *головне, що він повернув папери, позбувшись їх у такий спосіб.*

Рультабій прокашлявся, і я зрозумів, що означає цей кашель. Його гнітило те, що, дійшовши до цього місця своєї оповіді, він перекручує справжні мотиви злочину. В його поясненнях відчувались прогалини, його доводи навряд чи могли переконати всіх, і суддя, безперечно, б це не помітив, якби

Рультабій, хитра bestія, раптом не оголосив:

— А тепер ми дійшли до розгадки таємниці Жовтої кімнати!

У залі зарипіли стільці, заворушилася публіка. «Цитуйте! Цитуйте!» — пронеслося залом. Загальна цікавість досягла апогею.

— Але мені здавалося, — втрутився голова, — що згідно з вашою гіпотезою, пане Рультабій, таємниця Жовтої кімнати вже знайшла своє пояснення. І сам Ларсан нам її пояснив, коли постійно намагався прибрати подобу Робера Дарзака. Очевидно, двері Жовтої кімнати відчинились, коли професор лишився сам, і що професор випустив із доньчиної кімнати людину, яку добре знав, щоб уникнути скандалу. Можливо, навіть, він це зробив *на прохання своєї дочки...*

— Ні, ні, пане голово, — енергійно запротестував Рультабій. — Ви забуваєте, що панна Станжерсон була непритомна, тож не могла ні просити, ні знову зачинитися на ключ та ще й на зашіпку... Ви також упускаєте з уваги, що професор поклявся головою своєї вмирущої доньки, що *двері взагалі не відчинялися!*

— І все ж таки, добродію, це єдине можливе пояснення! Адже *Жовта кімната була замкнена не згірш за справжній сейф!* Користуючись вашими ж словами, з неї неможливо було втекти ні в звичайний, ані в незвичайний спосіб! Коли до кімнати зайшли, його там не було! То мав же він кудись подітися!..

— Ні, такої потреби не виникало, пане судде!

— Як це так не виникало?!

— Він не мав жодної потреби втікати, *бо його там взагалі не було!*

Шум у залі...

— Як це так не було?

— Не було, та й годі. *Якщо його там не могло бути, виходить, його там і не було!* Ніколи не можна забувати про здоровий глузд, пане голово!

— Але ж численні сліди його перебування... — запротестував голова.

— Ви, добродію судде, починаєте не з того кінця!.. А здоровий глузд нам підказує: відтоді, як панна Станжерсон зачинилась у своїй кімнаті, аж до того самого моменту, коли вибили двері, вбивця з кімнати втекти не міг, а якщо його там не знайшли, значить, з моменту, коли кімнату зачинили, і до моменту, коли двері зламано, *вбивці в кімнаті не було!*

— Але ж сліди!..

— Ой, пане судде!.. То знову ж таки лише зовнішні ознаки... Ті самі зовнішні докази, через які скоєно стільки юридичних помилок, *бо вони змушують вірити собі!* Я знову повторюю, що не варто на них спиратись у своїх міркуваннях! Спочатку треба міркувати! А вже потім перевірити, чи вписуються ці зовнішні докази до кола ваших умовиводів... Переді мною зовсім маленьке коло, яке вміщує в собі незаперечну істину: *вбивці в Жовтій кімнаті не було!* Чому всі гадали, що він там? Бо бачили сліди його перебування! Але ж він міг побувати там раніше! Що я кажу! Він мусив відвідати цю кімнату *раніше*. Здоровий глузд підказує: Ларсан неодмінно в ній побував *раніше!* Давайте зіставимо сліди з тим, що ми знаємо про справу, і подивимося, чи заперечують вони можливість його перебування там раніше... до того моменту, коли *Матильда Станжерсон на очах у батька й татуса Жака зачинила за собою двері!*

Прочитавши статтю в газеті «Матен» і побалакавши зі слідчим у поїзді на шляху з Парижа до Епіне-сюр-Оржа, я остаточно пересвідчився, що Жовта кімната була наглухо замкнена, отже вбивця вийшов звідти до того, як панна Станжерсон увійшла до неї опівночі.

Тоді зовнішні докази чинили шалений опір моєму здоровому глуздові. Міркуйте самі. Усе свідчило за те, що про самогубство й мови не може бути, отже панна Станжерсон не сама себе вбивала. Виходить, убивця приходив до кімнати раніше! Але як так сталося, що вбивали Матильду Станжерсон тільки потім? Або, точніше, чому здавалось, ніби її вбивали пізніше? Мені, природно, довелося поділити всю справу на два етапи й чітко розмежувати їх часовим проміжком тривалістю в декілька годин: перший етап — це коли жінку справді намагалися вбити; цю спробу вона від усіх приховала. Другий — це коли внаслідок пережитого нею кошмару присутні в лабораторії особи поду-

мали, що її вбивають. Тоді я ще не переступав порога Жовтої кімнати. Якого роду поранень завдано жертві? Сліди удушення й на скроні слід сильного удару... Сліди удушення легко вписувалися до кола. Вони могли бути нанесені раніше, і жінка могла прикривати їх високим коміром, шаллю тощо. Бо з моменту, коли я змушений був поділити справу на два етапи, мені довелося визнати той факт, що *панна Станжерсон збула мовчанкою всі події першого етапу*. Звісна річ, у неї були для того якісь вагомі причини, бо вона жодного слова не сказала навіть батькові; слідчому, зрозуміло, розповіла про напад убивці, *присутність якого не могла заперечувати, ніби замах цей стався вночі*, під час другого етапу. Вона мусила так чинити, бо інакше батько б її запитав: «Чому ти про це нічого не сказала? Що означає твоє мовчання після такої події?»

Ось чому вона приховала сліди чоловічих пальців на шиї. Але ще була жаклива рана на скроні! Цього вже я не міг зрозуміти! Надто коли дізнався, що в кімнаті знайдено баранячу кістку — знаряддя вбивства! Адже жінка не могла приховати, що її поранено, й та рана могла бути нанесена тільки під час першого етапу; звичайно, тут без убивці обійтись не могло! Спершу я гадав, ніби поранення не таке-то й важке, — у цьому я глибоко помилявся, — що панна Станжерсон заховала рану на скроні під зачіскою, *зробивши прямий проділ*.

Щодо відбитків на стіні руки вбивці, якого вона поранила з револьвера, вони, звичайно, з'явилися раніше, тобто, коли *злочинець ще перебував у кімнаті*. Так само як і всі інші сліди його візиту: бараняча кістка, чорні відбитки підшов на підлозі, берет, хустка, кров на стіні, на дверях, на підлозі... Безперечно одне: наявність цих слідів свідчить про те, що в Матильди Станжерсон, яка не хотіла, щоб це стало відомо, і робила все можливе, щоб ніхто ні про що не довідався, не було часу знищити ті сліди. Саме це й наштотувало мене на думку, що перший етап відбувся незадовго до другого. Якби після першого етапу, тобто після того як злочинець утік, а сама вона поспіхом повернулася до лабораторії, де батько її застав її за роботою, так ось, якби після замаху в неї була можливість хоч на хвилику навідатись до своєї кімнати, вона відразу б схвала бодай баранячу кістку, берет та хусточку, що валялися долі. Проте вона навіть спроби такої не зробила, оскільки батько не залишав її ні на хвилину. Отож повернутися до себе в кімнату вона змогла лиш опівночі. І все ж таки була людина, яка входила туди о десятий, — татусь Жак виконував свої звичайні обов'язки: зачиняв віконниці, запалював нічник. У розпачі сидить жінка за своїм лабораторним столом і вдає, ніби працює, вона, безперечно, забула про щовечірні відвідини татуся Жака, коли ж згадує, то, схаменувшись, просить його не завдавати собі зайвого клопоту. Про це чорним по білому було написано в газеті «Матен». Незважаючи на це татусь Жак усе ж таки входить до Жовтої кімнати і... нічого не помічає — такі там панують сутінки. Зате Матильда Станжерсон пережила, напевне, кілька жакливих хвилин! Хоча, можливо, вона й сама не здогадувалася, яку силу-силенну слідів залишив злочинець. Адже після замаху жінці ледве вистачило часу, щоб закутати горло та зайняти своє місце в лабораторії. Якби вона знала, що на паркеті валяються бараняча кістка, берет та хустка, вона б, зрозуміло, прибрала їх бодай опівночі... Але вона їх не вгледіла і почала роздягатися при тьмяному світлі нічника. Потім упала на ліжко, розчавлена усім пережитим, відчуваючи острах, той самий острах, який змушував її відтягувати повернення до своєї кімнати...

У думках силкувався я відтворити другий етап трагедії. *Отже, що відбувалося після того, як панна Станжерсон лишилась у своїй кімнаті на самоті?* На самоті, оскільки злочинця там не знайшли... На цій стадії, природно, мені довелося включити до кола моїх міркувань речові докази, тобто сліди, які залишив убивця.

Однак, крім них, було ще багато такого, що треба було пояснити. Наприклад, два постріли під час другого етапу, крики, які пролунали: «Рятуйте! Вбивають! Тримайте вбивцю!» Що за таких обставин міг підказати мені здоровий глузд, із якого кінця слід почати, щоб не помилитися? Передусім крики. Якщо в кімнаті не було злочинця, *отже неминуче був кошмар!*

Виразно було чути грукіт перекинутих меблів. Я спробував уявити собі,

що ж там відбулося, і дійшов такого висновку: Матильда Станжерсон заснула, але їй не давала спокою пережита жахлива сцена. Їй сниться сон... Кри-
вавий кошмар... Вона знову бачить, як убивця кидається на неї, і з криком
«Рятуйте! Вбивають!» хапається за револьвер, який перед тим, як лягти, по-
клала на нічний столик. Але робить це так рвучко, що перекидає столик. Ре-
вольвер падає і, ударившись об підлогу, стріляє. Куля влучає в стелю... Від
самого початку, побачивши кулю в стелі, я вирішив, що цей постріл — ви-
падковий. Він підтверджував саму можливість випадковості й так прекрасно
узгоджувався з моєю гіпотезою про нічний кошмар, що став одним з доводів,
які переконали мене: злочин стався раніше, й Матильда Станжерсон, обда-
рована навдивовижу сильною вдачею, це приховала... Спочатку кошмар,
потім револьверний постріл... Панна Матильда отямилась у надзвичайно
важкому душевному стані, жінка силкується звестись на ноги, але, знесилен-
а, падає долі, перекидаючи меблі. Хрипкі крики зриваються з її вуст: «Ря-
туйте! Вбивають!» І вона падає непритомна...

Тим часом треба пригадати, що йшлося про два револьверних постріли,
які буцімто пролунали в ніч злочину. За моїми міркуваннями — це вже був
не домисел, — їх теж повинно було бути два, але по одному на кожному
етапі, не відразу один по одному... Один постріл, який поранив злочинця,
пролунав раніше, під час першого етапу, а другий — під час кошмару, тобто
вже після замаху... А чи є цілковита впевненість у тому, що вночі справді
стріляли двічі? Звуки пострілів пролунали в той момент, коли з грюкотом па-
дали меблі. На допиті професор Станжерсон говорив про перший, глухий
звук і про другий, гучний. А що, коли глухий звук — був звук удару нічного
столика об підлогу? Таке пояснення видається мені єдино правильним! Я пе-
реконався в його правильності, коли дізнався, що подружжя консьєржів
Берньє, які перебували зовсім близько від флігеля, чули *лише один постріл!* Та-
ке свідчення вони дали слідчому.

Отож я вже майже відтворив обидва етапи цієї трагедії, коли вперше вхо-
див до Жовтої кімнати. Проте надзвичайно важке поранення на скроні ніяк
не вписувалося в коло моїх умовиводів. І значить, бараняча кістка не могла
бути використана під час першого етапу, бо в Матильди Станжерсон не ви-
стачило б сили приховати таку рану, та жінка й не робила такої спроби, бо
не опускала пасма волосся на скроні. Напрошувався висновок, що ця трав-
ма одержана потерпілою у другій фазі, тобто під час нічного кошмару. Я по-
ставив це питання Жовтій кімнаті, коли прийшов туди, і вона дала мені
відповідь!

Рультабій знову поліз до свого пакунка, видобув згорнутий учетверо ар-
куш білого паперу, розгорнув його, витяг звідти якийсь невідомий предмет і,
тримаючи його двома пальцями, підніс до голови.

— Це, добродію, білява волосина, закривавлена білява волосина панни
Станжерсон... Вона налипла на мармуровий ріжок перекинутого нічного сто-
лика... Ріжок був також заюшений кров'ю. Невеличкий закривавлений ріжок,
але який же він важливий! Він розповів мені про те, як жінка, нетямлячись
од жаху, схопилася з ліжка й з усього розмаху вдарилася об цей мармуровий
ріжок. Мені роз'яснилося, чому в Матильди Станжерсон не було не-
обхідності змінювати зачіску. Медики дійшли висновку, що панна була вра-
жена *тупим предметом*, до того ж у кімнаті знайшли баранячу кістку, і це не-
гайно навело слідчого на думку, що саме вона є знаряддям убивства. Проте
*ріжок мармурового нічного столика також є тупим предметом, про який не подума-
ли ні медичні експерти, ні слідчий. Я й сам, мабуть, його б не помітив, якби не той
самий здоровий глузд, що підказав мені цю ідею й допоміг передбачити цей ріжок.*

Черговий раз зал готовий був вибухнути оплесками, але Рультабій одразу
ж продовжив свої свідчення, і тиша мерщій відновилася. — Єдине, що мені
ще треба було довідатись — окрім імені вбивці, яке я розкрив лише за кілька
днів, — це час, у який розігрався перший етап драми. Істина відкрилася мені,
коли я ознайомився зі свідченням Матильди Станжерсон, — дарма що вони
мали на меті ввести в оману правосуддя, — та її батька. Панна правдиво ви-
клала свій розпорядок дня. Ми встановили: злочинець з'явивсь у флігелі між
п'ятою та шостою годинами; приблизно чверть по шостій професор із доч-
кою взяли до роботи. Отже, це могло статися між п'ятою й чвертю по

шостій. Та що я кажу! О п'ятій професор ще був поряд із дочкою. А драма могла відбутися лише в його відсутність. Мені треба було в цьому короткому проміжку часу відшукати момент, коли професор розлучився з дочкою. Так ось! Цей момент я знайшов під час допиту потерпілої в присутності батька. Там занотовано, що професор та його дочка повернулися до лабораторії близько шостої. Професор каже: «У цей момент до мене підійшов лісничий і ненадовго затримав мене». Як бачимо, професор розмовляв із лісничим. Той розповів хазяїнові про порубку лісу і про браконьєрство; панна Станжерсон уже пішла; вона, певне, повернулася до лабораторії, бо професор свідчить: «Коли я ввійшов, вона вже сиділа за роботою».

Отже, драма відбулася за лічені хвилини! Інакше й бути не могло! Я різно уявляю собі, як панна Станжерсон уходить до флігеля, ступає до себе в кімнату, щоб зняти капелюшка, й опиняється віч-на-віч із негідником, який її переслідує. Він уже якийсь час перебуває у флігелі. Певно, намірявся дочекатись ночі. Роззувши черевики татуса Жака, які йому муляли, — подоробиці я виклав слідчому, — він учинив крадіжку паперів (про це я вам щойно розповів), потім сховався під ліжком. І тут саме повернувся татусь Жак і заходився мити підлогу в передпокої та в лабораторії. Час спливав повільно... Коли старий закінчив і пішов, злочинець знову виліз з-під ліжка, поникав лабораторією, вийшов у передпокій, визирнув звідти в садок — уже сутеніло, але було ще видно — й побачив, що *панна Станжерсон іде до флігеля сама*. Ніколи б він не наважився підступитися до неї о такій порі, якби не певність, що зараз вона сама! А якщо йому здалося, що вона сама, виходить, розмова професора з лісничим відбувалася за поворотом стежки, де невеличка дібровка заступила співбесідників од очей злочинця. План у злочинця готовий. Йому спокійніше здійснити свій намір зараз, коли вони з Матильдою Станжерсон опинилися самі, аніж уночі, враховуючи, що татусь Жак спить на горіщі. *Напевно, саме вбивця зачинив вікно в передпокої!* Цим і пояснюється, що ні професор Станжерсон, ні лісничий не чули пострілу.

Після цього злочинець повертається до Жовтої кімнати. Усе відбулося з блискавичною швидкістю!.. Мабуть, Матильда Станжерсон закричала... або хотіла закричати з переляку: ще б пак, її схопили за горло... Її можуть задушити... але жінка намацала в шухляді нічного столика револьвер. Убивця вже заніс над її головою свою зброю, яка в руках Ларсана-Балльмаєра стає небезпечною, — баранячу кістку. Але панна встигає вистрілити... Куля поцілила йому в руку. Він випустив свою зброю. Бараняча кістка, *заюшена кров'ю з його простреленої руки*, падає долі, вбивця, заточившись, хапається пораненою рукою за стіну, лишаючи на ній червоний відбиток і, боячись другої кулі, втікає...

Вона бачить, як він біжить лабораторією... Дослухається... Чого він бариться на підвіконні? Нарешті стрибає. Вона підбігає до вікна, зачиняє його. А тепер одне: чи чув щось батько? Чи, може, бачив? Зараз, коли небезпека минула, всі її думки були про батька... Зібравшись на силі, вона намагається приховати від нього все. Тільки б устигнути! І коли професор повертається, двері Жовтої кімнати вже зачинені, а дочка у лабораторії, схилившись над письмовим столом, зосереджена, *і вже працює!* — Рутьабій звертається до Робера Дарзак:

— Вам відома істина! Скажіть нам, чи насправді так усе відбувалося?!

— Я нічого не знаю, — відповів пан Дарзак.

— Ви просто герой! — каже йому Рутьабій і згортає на грудях руки. — Але якби панна Станжерсон — ой леле! — була при здоров'ї й знала, що вас обвинуватили, вона неодмінно повернула б вам ваше чесне слово... вона сама просила б вас розповісти все, що вам довірила... Та що казати, вона сама прийшла б сюди вас захищати!..

Робер Дарзак ані поворухнувся, не вимовив ані слова... Лише сумно подивився на Рутьабія...

— Утім, — знову заговорив журналіст, — панни Станжерсон, на жаль, тут немає, *зате є я!* І повірте мені, добродію Дарзак, єдиний спосіб повернути панні здоров'я та розум — це домогтися вашого виправдального вироку!

Останні слова потонули в гromі оплесків. Головуючий навіть не намагався пригасити ентузіазм залу. Робер Дарзак був урятований. Досить було ли-

ше подивитись на присяжних, щоб у цьому переконатися: їхня поведінка свідчила, якої вони тепер дотримують думки.

— Але ж зрештою, — нагадав голова, — що за таємниця примусила Матильду Станжерсон, яку намірялися вбити, приховувати від батька злочин?

— Цього, добродію, я не знаю! — відказав Рультабій. — Та це мене й не обходить...

Суддя повторив спробу щось витягти з Дарзака:

— Ви й далі відмовляєтеся сповістити нам, шановний, що робили в той час, коли на панну Станжерсон було вчинено замах?

— Я нічого не можу вам сказати, пане голово.

Суддя поглядом просив у Рультабія пояснень.

— Є всі підстави гадати, пане судде, що відлучки Робера Дарзака безпосередньо пов'язані з таємницею панни Станжерсон... Тому пан Дарзак вважає своїм обов'язком зберігати мовчанку. Не виключено, що Ларсан, який тричі робив спроби доступитися до Матильди Станжерсон і робив усе можливе, аби звернути підозри на Дарзака, сам призначав йому усі три рази побачення в компрометуючих Дарзака місцях, начебто для переговорів про таємницю Матильди Станжерсон... Пан Дарзак радше дозволить себе засудити, аніж хоч словом прохопиться про довірені йому панною Станжерсон секрети. Ларсан — людина доволі хитромудра!..

Суддя був схильний задовольнитися цими поясненнями, але цікавість узяла гору, і він знову повторив своє запитання:

— І все ж таки, що це за таємниця?

— Мені важко відповісти вам, добродію, — відказав Рультабій, уклонившись судді. — Тільки мені здається, що ви тепер знаєте вже достатньо, аби виправдати Робера Дарзака!.. За умови, звичайно, що не з'явиться Ларсан! Але я в тому дуже сумніваюся! — І він зареготався весело й широко.

Зал підхопив його сміх.

— Ще одне запитання, шановний, — звернувся до нього суддя. — Виходячи з вашої тези, Ларсан хотів звернути підозри на Дарзака. Але яку мету він ставив собі, звертаючи підозри й на татуса Жака?

— Я б сказав, мету поліція, добродію! Хотів показати, який він метикований: спростовував докази, які сам же й підкидав. Непогана метода, еге ж? Такий трюк йому часто допомагав відвернути підозри, які могли б упасти на нього. Він доводив чиюсь невинність для того, щоб зараз же звинуватити когось іншого. Погодьтеся, пане голово, таку справу, як ця, він, мабуть, обмізковував не день і не два. Кажу ж вам, він усе вивчив до тонкощів і знав геть усе й геть усіх. Якщо вам цікаво знати, пане судде, в який спосіб він здобув усі ці відомості, скажу: впродовж деякого часу Ларсан був посередником між кримінальною лабораторією та професором Станжерсоном, який робив тоді дослідження на замовлення поліції. Отож він мав змогу неодноразово відвідувати флігель. Загримований він був так, що навіть татусь Жак його потім не признав, зате Ларсан вибрав час і поцупив у старого пару зношених шкарбунів та потертий берет, загорнуті в хустку, — вірний челядник професора Станжерсона намірявся, певно, віднести цей дарунок комусь із своїх друзів-вуглярів з хутора край епінейського шляху. Коли ж стався злочин, татусь Жак не наважився впізнати свої речі — надто вже вони були компрометуючі! Цим і пояснюється його замішання під час наших перших бесід. Усе це дуже просто, і я таки притис Ларсана до стіни й змусив зізнатися. До речі, зробив він це охоче, бо коли він і бандит — а це, сподіваюся, тепер ні в кого не викликає сумніву, — то все-таки ще й артист! Такої він уже вдачі, такий у нього почерк! У такий самий спосіб він діяв і в справі пограбування банку «Універсального кредиту», і у справі із золотими зливками. До речі, ці справи, пане судде, необхідно переглянути: сподіваюсь, ви розумієте, що відтоді, як Балльмаер-Ларсан затесався до поліції, по тюрмах гибнуть невинні люди!

Розділ XXVIII,

з якого випливає, що ніколи неможливо передбачити все

У залі метушня, шеліт, вигуки «браво». Метр Анрі Робер уносить пропозицію відкласти розгляд справи у зв'язку з новими відомостями, і прокурор

погодився з цим. Справу відклали. Наступного дня Робер Дарзак був умовно звільнений з-під арешту, а татуса Мат'є тут-таки у залі відпустили «за відсутністю складу злочину». Пошуки Фредеріка Ларсана не увінчались успіхом. Отож Дарзака було виправдано. Він був урятований від страшної долі, яка вже загрожувала йому, а після відвідин панни Станжерсон у нього з'явилася надія, що, оточена постійним піклуванням близьких людей, вона одужає і рано чи пізно до неї повернеться розум.

Що ж стосується цього хлопчиська, то він, звичайно ж, став героєм дня. Натовп з триумфом виніс його із залу засідань Версальського суду. Газети всього світу вмістили фотографії та репортажі про звияти Рультабія. І він, який узяв стільки інтерв'ю у різних знаменитостей, сам став славнозвісною особою, яку тепер журналісти розривали на частини. Але мушу сказати, пиши йому від цього не додалося.

З Версалью ми повертались удвох, відвідавши перед тим веселий ресторан «Собака з цигаркою». Й тільки в поїзді я накинувся на нього із запитаннями, які цілий вечір крутились в мене на язиці: мені коштувало великих зусиль мовчати за вечерею, бо знав: за столом Рультабій працювати не любить.

— Друже, — почав я, — ця справа Ларсана бездоганна й гідна вашого звиятного розуму.

Тут він мене урвав і попросив уникати пишномовності — мовляв, він ніколи собі не пробачить, якщо такий могутній інтелект, як мій, порине коли-небудь в огидну прірву тупоумства виключно через моє надмірне захоплення його особою.

— Переходжу до діла, — сказав я, трохи ображений. — Після всього що ви розповіли, я й досі не можу второпати, навіщо ви їздили до Америки. Якщо я вас правильно зрозумів, ви й так усе знали про Фредеріка Ларсана, коли востаннє виїжджали з Гландьє...

Знали, що Ларсан — злочинець, і для вас уже не було таємницею, в який спосіб він намагався вчинити злочин?

— Саме так. А ви? — перевів він розмову. — Хіба ви ні про що не здогадувались?

— Геть ні про що!

— Неймовірно!

— Але ж, друже, ви так старанно приховували від мене свої думки, як же я міг їх розгадати! Скажіть, коли я привіз до Гландьє револьвери, на той момент ви вже підозрювали Ларсана?

— Звичайно! Я вже зробив висновки після подій у загадковій галереї, але повернення Ларсана до кімнати Матильди Станжерсон лишалося мені незрозумілим (пенсне ще не було знайдене...). До того ж моя підозра ґрунтувалася тільки на математичних розрахунках, а думка про Ларсана-вбивцю видавалася такою неймовірною, що я вирішив дочекатися речових доказів, а потім розвивати її далі. І все-таки ця версія не давала мені спокою, тому часом я розмовляв з вами про поліцая, казав таке, що могло вас насторожити. По-перше, більш не згадував про його сумлінність, не казав вам, що він помиляється. Обговорюючи з вами його методи роботи, я вже засуджував їх і не приховував свого презирства до Ларсана; вам здавалося, що в цьому я вказував своє ставлення до нього як до поліцая. Нічого подібного! Я підозрював у ньому бандита. Пригадайте-но, перераховуючи зібрані ним проти Дарзака докази, я казав: «Усе це начебто підтверджує гіпотезу великого Фреда, яку я вважаю хибною. Саме вона зіб'є його на манівці». Й додав тоном, який мав вас здивувати: «А зараз лишається з'ясувати, чи справді ця гіпотеза спантеличує великого Фреда? В тому, лише в тому заковика!» Саме ці слова повинні були змусити вас замислитись: у них укладено всі мої сумніви. А запитання «чи справді ця гіпотеза його спантеличує?»? Що воно означало? Якщо воно не пантеличить його, значить, його *гіпотеза покликана спантеличувати нас!* Я стежив тоді за вами, а ви навіть не кліпнули й так нічого й не зрозуміли... Мене це потішило, бо, перш ніж пенсне було знайдено, вина Ларсана й мені здавалася абсурдною гіпотезою... Зате після того, коли знайшли пенсне, я одержав пояснення, чому той повернувся до спальні Матильди Станжерсон... Пам'ятаєте мою радість, моє захоплення!.. Я гасав як навіжений і гукав: «Великий Фред! Присягаюся вам, я таки пошию його в дурні! Ох

і гучна буде справа!» Ці слова стосувалися бандита. І згадайте, що того вечора, виконуючи доручення Дарзака пильнувати Матильду, я до десятої вечора спокійно вечеряв у товаристві Ларсана, не вживши жодних запобіжних заходів: *поки він сидів поруч, я міг не хвилюватися!* В той момент ви теж, друже, могли здогадатися, що я боюся лише цього чоловіка!.. А коли ми з вами говорили про швидку появу злочинця — я сказав: «Певен, що Фредерік Ларсан сьогодні ночуватиме в замку».

Але існувала одна вагома деталь, яка могла б, яка повинна була б одразу ж вказати злочинця, деталь, якою *ми з вами обидва знехтували!*.. Невже ви забули історію з ціпком?

Так, крім логічних висновків, які викривали Ларсана в очах кожної розсудливої людини, була ще пригода з ціпком, яка компрометувала його в очах кожного спостережливого.

Так, як був дуже здивований, коли у ході слідства Ларсан не використав ціпка для звинувачення Дарзака. Адже ціпок придбав увечері, напередодні злочину, чоловік, чий словесний портрет збігається із зовнішністю Дарзака? Ну, а я запитав про це в самого Ларсана, перш ніж відпустити його на поїзд, — запитав, чому він не використав ціпок як доказ. Він мені відповів, що взагалі не мав такого наміру, що ніколи й у думці не тримав подати ціпок як аргумент для звинувачення Дарзака, і що того вечора в привокзальному буфеті в Епіне-сюр-Оржі ми з вами загнали його на слизьке, ввіймавши на брехні. Пам'ятаєте, він твердив, що ціпок йому подарували в Лондоні, а фірмовий знак свідчив, що ту річ куплено в Парижі! Чому в той момент, замість того щоб думати: «Фред бреше! Він був у Лондоні, а значить, не міг придбати цього паризького ціпка», ми з вами не зробили правильного висновку: «Фред бреше! Він не був у Лондоні, бо придбав цього ціпка в Парижі»?! Фред — брехун, Фред, який під час злочину перебуває в Парижі! Це вже була відправна точка для підозри! Після вашого візиту до Кассета ви дізналися: ціпок купив чоловік, зодягнений як пан Дарзак. Але ж сам Дарзак нам сказав, що він не купував ніякого ціпка! Вже після відвідин поштового відділення № 40 ми знали: *хтось, замаскований під Дарзака, ходить Парижем*. То чом же ми з вами не запитали: що воно за одне, цей псевдодарзак, який увечері, напередодні злочину, завітав до Кассета й придбав ціпка, якого ми бачимо в руках у Фреда? А якщо... А якщо це Фред власною персоною? Звісна річ, та обставина, що він служив агентом розшукової поліції, аж ніяк не сприяла народженню такої гіпотези. Проте, якби ми звернули увагу на те, з яким озлобленням він накопичує докази проти Робера Дарзака, з яким завзяттям переслідує небожарка, нас повинна була б уразити Фредова брехня: у нього в руках з'явився ціпок, який він не міг купити в Лондоні. Навіть якби визнав, що купив його в Парижі, обман з Лондоном вже мав місце. Геть усі, навіть його начальство, гадали, що він у Лондоні, а він у цей час у Парижі купує ціпок! Далі, чому ж він і не подумав обернути на речовий доказ слідства цей ціпок, що *нібито належить Дарзаку*? Це пояснюється дуже просто! Так просто, що ми пропустили факт повз увагу!.. *Ларсан придбав ціпок виключно тому, що куля з револьвера панни Станжерсон поранила йому руку. Тож треба було чимось її зайняти, щоб не видно було долоні*. Розумієте?.. Пригадуєте, як часто я повторював: «Мене дивує, що він його з рук не випускає, цього ціпка». За столом під час вечері відклав лише для того, щоб взяти правичею ніж, який не випустив до кінця. На жаль, усі ці деталі спливали у пам'яті уже після того, як я зробив останній висновок щодо Ларсана, і тому нічим не могли мені зарадити... Того вечора, коли він удавав перед нами непритомного, я тишком-нишком кинув погляд на його долоню. На той час на ній лишився тільки пластир, який приховував рану, легку подряпину. Я зрозумів, що тепер він може твердити, начебто поранив руку будь-чим іншим, а не кулею. Проте тоді то був ще один слід, який легко ввійшов до кола моїх міркувань. Як сказав мені Ларсан, куля лише черкнула по руці, втім, викликавши досить сильно кровотечу.

Якби тоді ми з вами були проникливіші і якби він відчув загрозу, то неодмінно витяг би на світ Божий історію, *на яку ми від нього чекали*, — історію ціпка Робера Дарзака. Але події розгорталися так швидко, що ми ціпок випустили з голови. Проте ми добряче попсували кров Балльмаєрові-Ларсану, хоч самі про це й не здогадувалися...

— Але, — урвав я, — якщо він не мав наміру занапастити Дарзака, навіщо ж тоді маскарад з перевдяганням під Дарзака: світло-бежеве пальто, котелок тощо?..

— Бо, скоївши злочин, він одразу прибрав подобу Дарзака. *Але поранена рука дошкуляла.* Йому спало на думку купити ціпок, і він тут-таки, на вулиці Опері, здійснив свій задум. Людина, подібна до Дарзака, купує ціпок, який я бачу в руках Ларсана!.. А я, здогадавшись, що *на той час трагедія вже відбулася*, що вона щойно відбулася, і будучи майже певний у невинності Дарзака, не запідозрив тоді Ларсана!.. Далекі, випадають такі хвилини...

— Випадають хвилини, — підхопив я, — коли й наймогутніший інтелект...

Рультабій затулив мені рота. Я хотів ще дещо запитати, але помітив, що він не слухає... Рультабій спав. З превеликими труднощами мені пощастило його розбуркати, коли ми прибули до Парижа.

Розділ XXIX

Таємниця панни Станжерсон

В один із наступних днів я мав нагоду ще раз запитати Рультабія, чого він їздив до Америки. Але й цього разу він не відповів нічого конкретного, і я дізнався не більше того, що вже чув од нього в поїзді з Версалю, потім він звернув розмову на інші подробиці цієї справи.

Та ось настав день, коли все-таки сказав:

— Зрозумійте-но, мені потрібно було з'ясувати, ким був Ларсан насправді!

— Розумію, — одказав я, — але навіщо знадобилося шукати істину аж в Америці?

Рультабій запалив люльку й повернувся до мене спиною. А як же — це я торкнувся таємниці панни Станжерсон! Він гадав, таємниця, яка так потворно пов'язувала дочку професора й Ларсана, таємниця, жодних пояснень якій він не знаходив, вивчаючи життя Матильди Станжерсон у Франції, бере початок в Америці. Рультабій сів на пароплав. Там, в Америці, він нарешті дізнається, хто такий Ларсан, збере необхідні відомості, щоб змусити його мовчати... Ось навіщо Рультабій вирушив до Філадельфії.

То що ж це за таємниця, яка вимагала від Матильди Станжерсон та Робера Дарзака вперто зберігати мовчанку? Спливло багато років, у газетах з приводу скандалу з'явилися численні публікації, і зараз, коли професор про все дізнався і все вибачив, можна сказати всю правду. Врешті, це займе небагато місця, зате все розставить на свої місця, адже знайшлися мудрагелі, схильні звинувачувати у всьому Матильду Станжерсон, хоч насправді вона від початку цієї страшної історії була лише жертвою.

Ця історія бере свій початок за тих давніх часів, коли юна дівчина жила з батьком у Філадельфії. Там вона під час товариської вечірки познайомилася зі співвітчизником, французом Жаном Русселем, який зумів причарувати її своїми вишуканими манерами, гострим розумом, ніжністю та коханням. Подейкували, ніби Руссель багатий. Незабаром він попросив у славного професора руки панни Станжерсон. Батько навів довідки й одразу ж збагнув, що має справу з пройдисвітом. Ви вже здогадалися: Жан Руссель був не хто інший, як славнозвісний Бальмаєр; переслідуваний у Франції, він шукав прихистку в Америці. Професор про це ще не знав, його дочка — тим паче. Та все ж пан Станжерсон не лише відмовив Русселю в цьому шлюбі, а й заборонив йому бувати в їхньому домі. Для юної Матильди, чиє серце відкрилося коханням, її Жан був найкращим та найгарнішим у цілому світі; відчувши себе ображеною, вона не приховувала свого обурення батьком, і той вирядив її на береги Огайо, до старенької тітки, яка мешкала в Цинциннаті. Але Жан і там відшукав Матильду, і, хоч як дівчина обожнювала батька, вона таки зважилася втекти з-під тітчиного нагляду. Вони з Русселем вирішили скористатися з поблагливісті американських законів і щонайшвидше побратися. Сказано — зроблено. Молода пара рушила до Луїсвілля. Там одного прекрасного дня до них постукали в двері. Це була поліція, яка, незважаючи на протести Русселя та лемент дочки професора Станжерсона, заарештувала Жана. Саме тоді поліція повідомила Матильду, що її чоловік — відомий злочинець Бальмаєр!..

У розпачі, після невдалої спроби накласти на себе руки, дівчина повертається до тітки в Цинциннаті. Побачивши її, стара нетямилась од радості. Цілий тиждень всюди розшукувала племінницю й поки що не наважувалася сповістити батькові про її зникнення. Матильда змусила тітку записатися, що батько ніколи ні про що не довідається, а тітоньці тільки цього й треба було. За місяць панна Матильда Станжерсон, сповнена каяття, повернулася до батька. Серце її вмерло для кохання, вона воліла тільки одного: ніколи більше не чути про свого чоловіка, страшного Балльмаера, і спокутувати свою провину щирою працею та відданістю батькові...

Матильда дотримала свого слова. Проте саме тоді, коли в усьому призналася Роберові Дарзаку, коли вона, вважаючи, що Балльмаер помер, бо поширилися чутки про його смерть, намірялася з'єднати свою долю з цим відданим другом, перед нею воскрес Жан Руссель — Балльмаер її юності. Він оголосив, що ніколи не дозволить їй узяти шлюб із Дарзаком, котрий, як і раніше, кохав її. На жаль, останнє було правдою...

Матильда Станжерсон не вагаючись показала Роберові Дарзаку листа, в якому Жан Руссель — Фредерік Ларсан — Балльмаер нагадував їй перші дні їхнього союзу, коли вони найняли були в Луїсвіллі гарненький будиночок священика, який ще «не втратив своєї принади»... Цей шахрай удавав з себе багатія і обіцяв жінці знову відвезти її туди. Матильда попередила Робера Дарзака: якщо батько довідається про її безчестя, вона вкоротить собі віку. Дарзак записався, що змусить мовчати цього американця — залякає його або навіть зважиться на злочин! Та панові Дарзаку це було не під силу, й він сам загинув би, якби не наш чарівний хлопчисько Рультабій...

Що стосується Матильди Станжерсон, то подумайте самі, хіба могла вона вчинити опір цьому монстру? Коли він уперше після погроз, які змусили її бути насторожі, з'явився перед нею у Жовтій кімнаті, жінка спробувала його вбити. На превеликий жаль, цього їй зробити не пощастило. Відтоді вона стала безпорадною жертвою невидимки, який міг шантажувати її до кінця життя, жив у неї в домі (й вона про це не здогадувалася) і вимагав побачення в ім'я «їхнього кохання». Спершу вона відмовилася від зустрічі, на якій він наполягав у листі, надісланім до поштового відділення № 40. Наслідком була драма в Жовтій кімнаті. Коли в другому листі, який прийшов поштою, він її попередив, що сам навідається до неї, жінка уникла зустрічі, замкнувшись у будуарі разом зі своїми служницями. У цьому листі негідник писав, що, зважаючи на її тяжкий стан, він прийде до неї в спальню такої-то ночі, о такій-то годині... Тож, боячись скандалу, Матильда Станжерсон, свідомо того, що сміливості Балльмаєру не бракує й чекати від нього можна чого завгодно, залишила йому свою порожню кімнату... Результатом були події у загадковій галереї. Втретє вона підготувала все так, щоб побачення відбулося. Річ у тім, що в ніч, коли відбулися події в загадковій галереї, Ларсан, як ми пам'ятаємо, написав їй останній лист і залишив на столі жертви. Вимагав «ефективного» побачення, вказавши його день і час, і пообіцяв повернути батькові папери, а також погрожував, що спалить їх, якщо вона й надалі його уникатиме. Матильда Станжерсон не сумнівалася, що бандит і справді привласнив документи, її вже давно гнітила підозра, що при несвідомому потуранні у Філадельфії саме Балльмаєр викрав дорожочинні документи з шухляди професора Станжерсона. Вона надто добре знала злочинця, щоб зрозуміти: якщо не схилиться перед його волею, стільки роботи, стільки зусиль, стільки наукових сподівань невдовзі обернуться на попіл! Жінка зважилася зустрітися з ним віч-на-віч, спробувати розчулити його... Легко здогадатися, що з цього вийшло... Матильда благає його... Він вимагає, щоб вона й думати забула про Дарзака... Вона говорить про своє кохання... Балльмаєр пускає в хід ножа... Потай він має на думці послати суперника на ешафот, бо маска Ларсана, сподівається він, знову врятує його... Так він думає... У той час як той, інший, і цього разу не може представити алібі... В цьому плані Балльмаєр заздалегідь ужив заходів, а ціль у нього проста, юний Рультабій її точно визначив...

Ларсан шантажував Дарзака так само, як і Матильду, за допомогою тієї самої таємниці... У листах, вимогливих, як накази, він заявляє, що готовий повернути все любовне листування, а головне — зникнути, якщо йому дадуть

добру ціну. Під загрозою негайного розголошення таємниці Дарзак змушений їздити на зустрічі до злочинця так само, як Матильда на призначені їй побачення. В той час як Балльмаєр розправляється з Матильдою, Дарзак виходив з поїзда в Епіне-сюр-Оржі, де спільник Ларсана, особа досить дивна, витвір злих сил, про якого я колись іще розповім, силою його затримував, а Дарзак, загаявшись і не маючи змоги наступного дня пояснити, де був і що робив, — утрачав голову...

Та помилився Балльмаєр, не врахувавши нашого Жозефа Рультабія!

Але тепер, коли таємницю Жовтої кімнати нарешті розгадано, можемо крок за кроком простежити Рультабієві мандри по Америці... Знаємо юного репортера, знаємо, які могутні запаси інформації містяться між двома його лобними половинами, інформації, з якої він скористався для відтворення історії Жана Русселя та панни Станжерсон...

Прибувши до Філадельфії, Рультабій негайно зібрав відомості про Артура Вільяма Ренса. Дістав підтвердження, що той справді врятував дівчині життя, але довідався також, якої плати вимагав за свій учинок. Свого часу по салонах Філадельфії пішли чутки про його одруження з панною Станжерсон... Така нескромність молодого вченого, його постійні залицання, що він ними переслідував жінку навіть у Європі, безладне життя, яке він під приводом бажання втопити горе в чарці, — усе це не викликало в Рультабія симпатії, чим і пояснюється його неприязне ставлення до Ренса в кімнаті для свідків. Втім, Рультабій одразу зрозумів, що Ренс не причетний до справи Ларсан — Станжерсон. А от про гучний флірт Матильди з Жаном Русселем він тут дізнався. Що то за один, цей Жан Руссель? Рультабій вирушив із Філадельфії до Цинциннаті, відшукав стареньку тітку й зумів примусити її заговорити: історія арешту Балльмаєра пролила світло на всю справу в цілому. У Луїсвіллі йому довелося відвідати будиночок священика — гарну будівлю в старому колоніальному стилі, яка й справді не втратила своєї принади. Потім, попрощавшись із минулим панни Станжерсон, Рультабій зосередився на Балльмаєрі — із в'язниці до в'язниці, з каторги на каторгу, від злочину до злочину. Сідаючи в Нью-Йорку на пароплав, що вирушав до Європи, Рультабій уже знав: з цієї ж набережної п'ять років тому ступив на пароплав Балльмаєр з документами у кишені на ім'я Ларсана, шанованого комерсанта з Нового Орлеана, якого невдовзі перед тим він убив...

Ну а тепер ви, певно, гадаєте, що вам відома таємниця панни Станжерсон? Помиляєтесь. *Від свого чоловіка Жана Русселя Матильда народила хлопчика.* Дитя з'явилося на світ у домі старої тітки, яка зуміла так добре все владнати, що ніхто в Америці ні про що не згадувався. Спитаєте, що сталося з цією дитиною? Це вже інша історія, яку я вам коли-небудь оповім.

Майже через два місяці після цих подій я знову зустрів Жозефа Рультабія. Він сидів на лаві в Палаці правосуддя.

— Про що задумалися, друже? — запитав я. — Вигляд у вас доволі засмучений. Як ся мають ваші друзі?

— Хіба в мене є справжні друзі, окрім вас? — одказав він. — Але я сподіваюся, що Робер Дарзак...

— Авжеж...

— А панна Станжерсон? Як вона почувається?

— Краще... Значно краще...

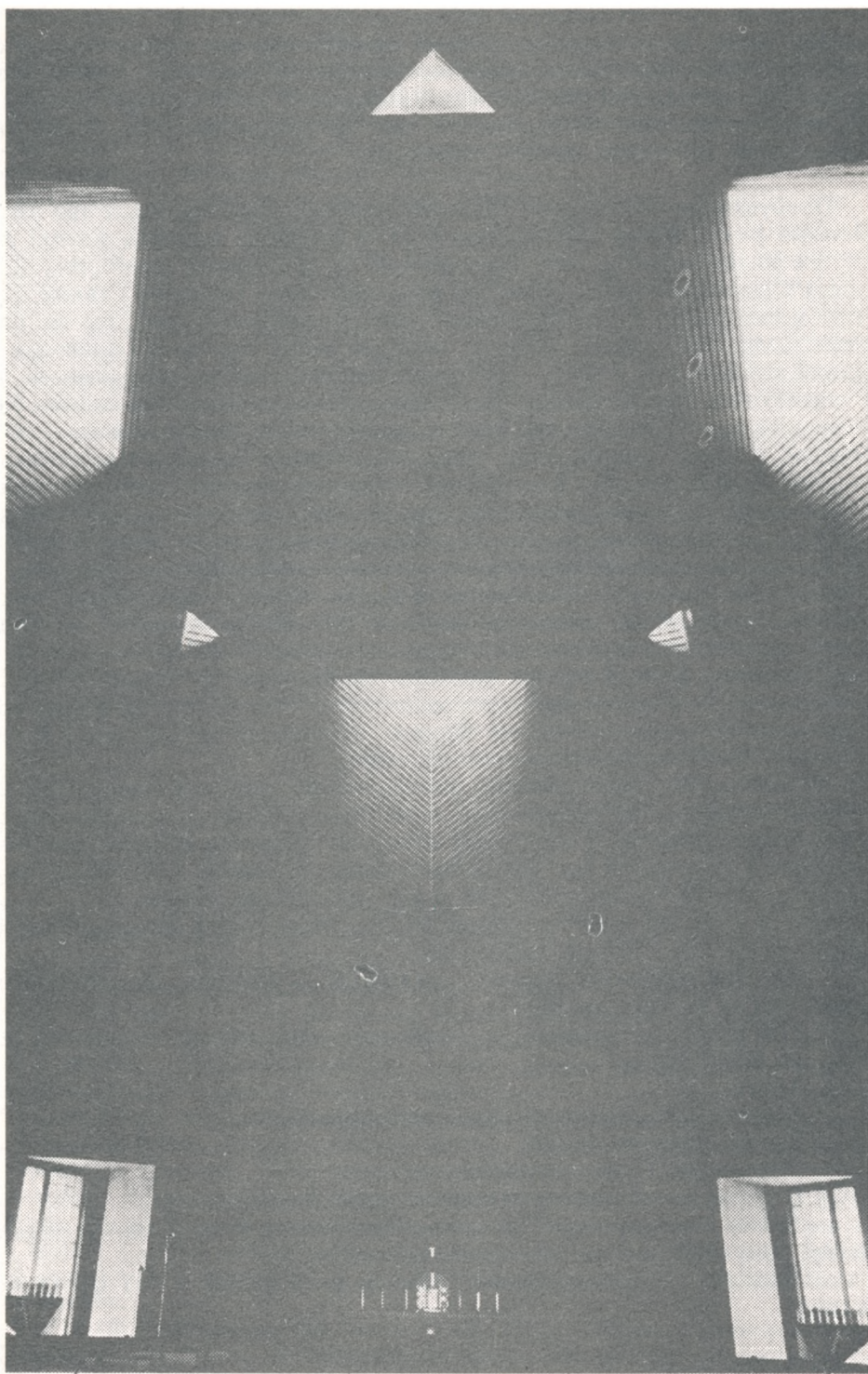
— Ось бачите. То не треба журитися.

— Я засмував, бо мені пригадалися *пахощі дами в чорному*...

— *Пахощі дами в чорному?* Ви завжди про них згадете! Поясніть мені нарешті, чому вони вас так настирливо переслідують?

— Можливо, колись поясню... Поясню коли-небудь... — І він глибоко зітхнув.

АРХИТЕКТОР

Інтер'єр церкви Святого Хреста у Тандер Бей. Освітлення природне, денне.

Радослав ЖУК

Шляхи мистецтва

НАЦІЯ БЕЗ СУЧАСНОЇ ТВОРЧОСТИ НЕ МАЄ ПРАВА НАЗИВАТИ СЕБЕ КУЛЬТУРНОЮ НАЦІЄЮ.

НАРОДИ З НАЙБАГАТШОЮ НАВІТЬ КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ ЗАВМИРАЮТЬ, КОЛИ ПЕРЕСТАЮТЬ ТВОРИТИ В ДУСІ СВОГО ЧАСУ.

«УКРАЇНЬСЬКА ТРАДИЦІЯ» — ЦЕ ЖИВУЧА ТВОРЧІСТЬ, ЯКА ПРОТЯГОМ ІСТОРІЇ ПРОЯВЛЯЛАСЯ ЗАВЖДИ В НОВИХ ОРИГІНАЛЬНИХ ФОРМАХ.

ОСНОВНЕ ЗАВДАННЯ УКРАЇНЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА — ЦЕ ТВОРЕННЯ НОВОЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: НОВОЇ АКТУАЛЬНИМ ЗМІСТОМ, НОВОЇ СВІЖИМИ ФОРМАМИ ВИСЛОВУ.

ТІЛЬКИ НОВА УКРАЇНЬСЬКА ТВОРЧІСТЬ МОЖЕ ЗМІЦНИТИ НАЦІОНАЛЬНУ СВІДОМІСТЬ НОВОГО ПОКОЛІННЯ І ПІДНЕСТИ ПРЕСТИЖ УКРАЇНЬСЬКОГО НАРОДУ В СВІТІ.

*Радослав ЖУК,
проф. Мак-Гільського університету в Монреалі, Канада*

Думки, висловлені з нагоди його виставки української церковної архітектури в Українському інституті модерного мистецтва

Валентин КОРНІЄНКО

МОЛОДЕ ВИНО СУЧАСНОСТІ

Радослав Жук — всесвітньовідомий сучасний український архітектор — народився в Західній Україні. Середню школу закінчив у Австрії, там-таки вивчав музику. Згодом студював архітектуру в Мак-Гільському університеті в Монреалі, де здобув почесний вчений ступінь у галузі архітектури та кілька нагород, у тому числі бронзову медаль віце-губернатора штату, Данлопську стипендію для подорожей по світу та найвищу нагороду в Канаді — Пілкінгтонську стипендію для подорожей по світу. Після його подорожі Європою і розроблення проектів нового посольства США в Лондоні та нового будинку муніципалітету в Оттаві Массачусетсь-

кий технологічний інститут у Бостоні присудив йому найвищий вчений ступінь у галузі архітектури. Зовсім недавно Українська академія мистецтв у Києві надала архітекторові почесний ступінь доктора наук.

Радослав Жук викладав у Манітобському та Торонтському університетах, а нині він — позаштатний професор Українського вільного університету в Мюнхені та почесний закордонний професор Київського державного спеціального університету будівництва й архітектури. Він виступав як критик-оглядач у Американській академії наук та мистецтв, Массачусетському технологічному інституті, Йельському та інших університетах, на запрошення читав лекції у Канаді, США та Європі. Був членом журі архітектурних конкурсів,

виступав зі статтями, присвяченими теорії дизайну, культурним аспектам архітектури та зв'язкам між архітектурою й іншими мистецтвами.

Володар та співволодар кількох конкурсних нагород, Радослав Жук спроектував, окрім багатьох інших споруд, дев'ять українських церков, співпрацюючи, зокрема, як консультант, із багатьма архітектурними фірмами. Більшість цих церков гідно оцінила міжнародна архітектурна преса («Акітекчерел ревію», «Домус», «Прегресів Акітекче»), їм були присвячені виставки в Північній Америці та Європі. Радослав Жук — дійсний член канадського Королівського архітектурного інституту, Королівського товариства мистецтв, почесний закордонний член Української академії архітектури.

Творчість видатного архітектора мистецтвознавці одноставно розглядають як феномен.

«Феномен творчості Радослава Жука полягає в тому, що в ній поєднані покликання мислителя, теоретика-вчителя та практика», — відзначає Ореста Ремешило-Рибчинська. Іван Кейван конкретизує ще більше: «Він зумів створити свій власний модерний і zarazом український стиль». Так само визначає суть феномена Жука і В. Попович: «На прикладі церков Жука видно, що і модерна церква може бути суто українською». Саме тому «Р. Жук покликаний стати співтворцем нової доби архітектури, зокрема церковної» (І. Кейван).

Якщо шукати витоків феномена Жука, то, окрім того, що ми звемо «митець із Божої ласки», це, безперечно, ще й патріотизм, глибоке, щире вбодвання вільного українця за долю свого народу, за його культуру. Про це пише О. Ремешило-Рибчинська: «Важливо сьогодні відзначити той факт, що, відірваний долею від батьківського порогу, від рідного ґрунту, він зростав і процвітав на далеких вітрах, вбирав і пізнавав усе потрібне для творця в чужому краї, черпаючи необхідну енергію для творчого життя у власному генетичному коді, що йшов від невмирущих національних традицій».

Творче діяння для митця — це глибо-

ко, виражено й достеменно обмірковане діяння патріотичне. В цьому впевнює розуміння ним ролі національної культури, яку Жук глибоко розкриває у своєму програмовому «Проекті розбудови української діаспорної культури». Декого з вітчизняних сьогоденних політиків могло б приголомшити таке, скажімо, визначення: «Поруч із біологічним існуванням, культура є основою людського життя. Тому свободу культурної творчості можна вважати за головну ціль політичної незалежності народів». Глибоко усвідомлює автор «Проекту» і роль діаспори: «Діаспорна Україна має необмежену свободу культурної діяльності. Тому вона має обов'язок перед усім українським народом розвинути її до найвищого творчого рівня». Необмежена свобода культурної діяльності! Як це для нас незвично! Мабуть-таки, це не може не дати плодів! Але чи не стане заокеанська культура чимось маргінальним, своєрідною «культурою в колбі»? На це теж знаходимо у «Проекту» обґрунтовану відповідь: «Великі народи світу мають — залежно від специфічних географічних чи суспільних обставин місця поселення — ряд унікальних, повновартісних варіантів своєї культури (наприклад, андалузійська, кастилійська, галиційська, мексиканська, перуанська чи аргентинська — це іспанські культури). Подібно, поруч з відомими варіантами української культури (наприклад, придніпрянська, галицька, волинська, карпатська чи слобожанська, можуть і повинні постати унікальні, повновартісні діаспорні варіанти української культури».

Шлях до такої повновартісності й унікальності — вірність засадам «творчої культури», тобто культури, актуальної сучасним змістом і сучасною формою вислову, але водночас і такої, що зберігає дух традиції. Як наслідок — «культура, яка у нових формах вносить своєрідні вартості у загальну культуру світу, ставить націю в ряди передових націй світу».

«Архітектурне кредо» Радослава Жука навіяне духом саме такої культури. Найвдячнішим полем для його втілення стало проектування церков. Ось визнання самого архітектора:

«Між усіма архітектурними формами церква майже завжди мала домінантне становище, по своїй суті — це найбільше досконалий та ідеальний об'єкт — дім самого Бога. Тому, студіюючи історію архітектури, звичайно, розглядаємо спершу церковне будівництво, бо воно майже без винятків являє собою найвищі архітектонічні осяги даного часу».

І церкви й стали його найбільшою славою! У своїй статті «Нова українська

Церква Святого причастя, Торонто, провінція Онтаріо, Канада, 1978.

церковна архітектура» В. Попович пише:

«Ні один історик мистецтва, пишучи про архітектуру другої половини ХХ ст., не зможе не згадати церков Жука.

В чому ж полягає успіх модерних церков Жука?

По-перше — відразу пізнати, що це є церкви...

По-друге — видно виразно, що це є церкви не західного, латинського, а східного — і то українського, а не московського чи румунського пов'язаного з обрядом стилю...

По-третє — церкви Жука є надзвичайно прості і ясні в плані, нема у них нічого зайвого, штучного...

А коли додати, що церкви Жука мають дуже гарні й гармонійні пропорції, строгу чистоту ліній і одухотворену конструкційну форму, а це все разом дає почуття душевного піднесення і радості, то стає ясно, що вони є шедеврами сучасної церковної архітектури».

Феномен модерних і водночас суто

українських церков поставав на тлі «помітного зниження інтересу до власних давніх архітектурно-мистецьких пам'яток...» (О. Ремешило-Рибчинська). І, власне, відродження призабутого, відродження у формі свіжій, прекрасній чистотою своїх ліній і напрочуд гармонійній, достоту божистій, створило диво.

Воно, те диво, не лишилося непоміченим, переступило географічні межі й за універсальним законом зворотного зв'язку не може не дати поштовху мистецтву Української держави.

... Щось в архітектурних шедеврах Радослава Жука є таке, що промовляє до нашої гідності.

І ось ми збагнули їхню мову.

Прагнучи неба, дивовижні церкви на далекому Американському континенті немов символізують долю напрочуд обдарованого народу, який, утративши на час державність, знову починає збуватися, повертаючись із безвісті до своєї історичної місії.

Василь КАЧУРОВСЬКИЙ

АРХІТЕКТУРНІ ПРОЕКТИ РАДОСЛАВА ЖУКА ТА ЙОГО ДУМКИ ПРО УКРАЇНСЬКУ АРХІТЕКТУРУ

Радослав Жук належить, безумовно, до найкращих українських митців сучасної архітектури. Його праці відомі не тільки в Канаді та США, але і в Європі. Про них пишуть в англomовних та німецьких фахових журналах; коментатори завжди підкреслюють, що це нова українська церковна архітектура. Так, своєю творчістю Р. Жук виконує важливу працю в поширюванні інформації про українські культурні здобутки у світовому мистецтві.

Нові церкви Жука є сміливо новаторські; в них вражає ясний принцип структуральної функціональності, без зайвої декоративності. Запроектовані ним будівлі зберігають основні характеристики української традиційної церковної архітектури і вирізняються у своєму оточенні як щось цілком самобутнє.

Однак у своїй синтезі традиційних форм Жук відкриває для нас світ нової естетики, нових мистецьких вартостей, якими збагачується культурна скарбниця нашого народу. Свіже трактування вже добре відомих традиційних форм викликає в нас дуже несподіване та приємне враження. Нам цікаво бачити так добре відомі архітектурні форми в іншому навітленні, в новій інтерпретації. Мис-

тецька творчість Жука має коріння у нашому минулому. Однак, підсилена силою сучасності, вона сягає великою дугою в майбутнє.

Р. Жук — це митець, що, спираючись на старих традиціях, зумів створити нові мистецькі вартості, які вповні погоджуються із течіями сучасного мистецтва. Тому поява Жука на горизонті нашого культурного життя має для нас виняткове значення.

До кожного великого творчого прояву треба значного духового натхнення, а джерелом такого натхнення у Жука є його глибокі релігійні почування. Акт духовної творчості людини завжди включає

Церква Святого Хреста у Тандер Бей, провінція Онтаріо, Канада, 1968.

елемент священності. В проектах церков Жука можна вбачати його своєрідні молитви, сповіді та його жертви на олтар віри, віри української людини.

Досі ми не оцінили належно творчості Жука. На жаль, це не єдиний випадок, коли ми не зуміли оцінити наших визначних митців-новаторів. На думку мимоволі приходить прізвище Архипенка. Отож пригляньмося, як чужинці оцінюють працю Жука. Визначний австрійський знавець церковної архітектури в статті під заголовком «Три українсько-католицькі церкви в Канаді» (надрукована в

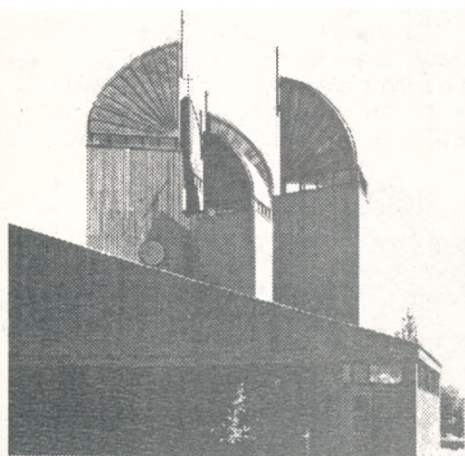
журналі «Christliche Kunstblaetter» за січень 1969) пише: «Беручи під увагу глибоко закорінені консерватизм східних церков, піонерська праця Радослава Жука має особливе значення, що сягає далеко поза Північноамериканський континент. Всупереч виразній простоті цих церков, їхня дисциплінована могутність виразно виявляє багатство східного обряду. Тому вони стали не лише архітектурними монументами, але також і пам'ятниками величі християнської, української духовності в широких канадських просторах».

АРХІТЕКТУРНЕ КРЕДО

Яскрава, колоритна архітектура впливає з контексту її культури та довкілля. Вона не може бути безособовою і стерильною, але не може бути й вульгарно екліктичною. Справжня, жива архітектура свіжо, винахідливо й доладно трансформує дух традиції.

Культурний колорит віддзеркалюється багатогранно. Спрощений підхід для досягнення цього — скопіювати історичний прототип чи внести у споруду, яка інакше виглядала б безглуздо, добре знайомі архітектурні елементи. Взирь, створений у такий спосіб, легко сприймається як звернення до минулого. Однак така споруда погано вписується у свій безпосередній контекст: контекст культурної специфіки у специфічному географічному регіоні у другій половині ХХ сторіччя. Фактично культурний колорит визначається не певними стильовими елементами, такими, скажімо, як візантійська арка чи барокова баня, а радше — загальнішими й істотнішими характеристиками, такими як ритм, пропорції та просторові, площинні чи об'ємні компоненти будівлі. Якись певні пропорції чи ритми співзвучніші специфічному культурному темпераментові, й перевага в цій культурі віддається саме їм. Так, наприклад, упродовж своєї тисячорічної історії українська архітектура наслідувала сучасні їй стильові тенденції, але наслідувала в унікальній формі. Великі візантійські, ренесансні та барокові споруди сприймаються як виразно українські, попри велике розмаїття конфігурацій їхніх планів, форм їхнього склепіння та типів їхнього оздоблення. Завдання, отже, в тому, щоб створити архітектуру, що відповідала б певному культурному темпераментові та певному історичному досвідові й водночас відбивала дане географічне довкілля та динамічний дух сучасного світу. Така архітектура стає всеосяжним культурним явищем. Тож питання не в тому, який прототип чи який стильовий елемент добирати, а радше в тому, як надати проєктові, спертому на вивчення нового довкілля в загальному культурному контексті, особливих абстрактних прикмет, які зроблять його чимось яскравим — завдяки глибинному підсвідомому сприйняттю — в очах певних культурних груп.

Але досконала архітектура повинна також мати власне обличчя. Йдеться про абсолюти архітектурні вартості, які вибиваються за межі певного задуму, часу та місця. Вони мають лежати в основі образно-логічної концепції кожної з функціональних, виразних та конструктивних систем споруди, що розглядається у їхній нерозривній єдності та в органічному зв'язку з найближчим довкіллям. Якщо вдатися до високого стилю, така архітектура неминуче зробить наше життя яскравішим, збагатить його новими хвилями відкриття, піднесе до поетичних висот. Це особливість, якою вирізняється справжня народна архітектура, вона — відмітна риса великих історичних міст і найкоштовніших здобутків нашої сучасної архітектури.

Церква Святого Стефана, Калгарі, провінція Альберта, Канада, 1982.

Радослав ЖУК

«Попри те, що існування українських католицьких церков у Північній Америці не є для нас якоюсь несподіванкою, слід відзначити, що ті з них, які спроектував Радослав Жук, вражають нас свіжістю свого вигляду та спорідненістю з народною архітектурою українських гір... Але Жук цурається будь-якого відвертого еклектизму. Він вірить, що культурної відповідності можна досягти, не відкидаючи основних архітектурних засад ХХ сторіччя».

«Акітекчерел ревью», квітень 1978 р. (Англія)

«Церква Святої Трійці гідна своєї назви. Її проект побудований на трикутниках, трикутні деякі її стіни, всі схили її дахів, її пілони та башточки. Проте її загальний вигляд не такий штучний, як той, що його може породити в нашій уяві її словесний опис. Фактично він узагалі не штучний; перед нами один з тих рідкісних випадків, коли геометрію використовують послідовно, тонко й майстерно, не заради неї самої, а для того, щоб віддати данину традиції, виразності та міркуванням зручності».

Девід Мортон

«Прегресів Акітекче», жовтень 1978 р. (Англія)

«Проблеми символізму, історизму та регіоналізму, що віднедавна знову стали на порядку денному, Радослав Жук розв'язує, звернувшись до, можливо, єдиного типу будівель, що ніколи остаточно не поривають зв'язку з усіма трьома засадами, — до церкви... Вірний не лише вимогам ритуалу церковної служби, а й засаді архітектурної виразності, Жук створив проект рівнобічних трикутників, де кімнати, шпиль та форми даху символізують Трійцю... Традиційні елементи схеми, злиті в одне ціле, витворюють цілком сучасний силует...»

Н. М.

«Емерікен інстіт'ют Акітекче дженл», травень 1979 р. (США)

«Нове тлумачення стародавнього обряду для сучасних парафіян — то проблема не тільки церковної відправи, а й проблема архітектурна... у Канаді... Радослав Жук спорудив низку видатних церков... Він був зацікавлений у тому, щоб зводити церкви, які попри свою виразну співзвучність українській культурі не копіюють форм минулого, а відштовхуються від них, аби стати спорудами, що мають органічний, а не формальний зв'язок із традицією».

П. Д.

«Акітекчерел ревью», квітень 1992 р. (Англія)

Неабияка своєрідність цієї роботи в тому, що статичність культової споруди по суті кидає виклик експресивним засобам модерної архітектури... Проект церкви Святого Стефана у Калгарі (провінція Альберта) позначений прагненням у яскравому пластичному образі передати сплетіння контрастних натягів: тут відчувається відгомін типових форм... простежується спроба збагатити проект простого відтворення залученням до нього цілого комплексу найцікавіших складників.

«Домус», жовтень 1984 р. (Італія)

Матеріал ілюстровано фотознімками українських католицьких церков у Канаді й США, зведених за проектами Радослава Жука.

Церква Святого Йосипа, Вінніпег, провінція Манітоба, Канада, 1964.

Пабло Пікассо. Флейтист.

КАМІНЬ ІЗ ДНА РІКИ ЮРСЬКОЇ ДОБИ

«Гості з'їжджалися на дачу***. Зала заповнювалася жінками й чоловіками, що приїхали з театру, де ставили нову італійську оперу. Помалу-малу порядок усталився. Жінки облаштувалися по диванах. Біля них зібрався гурт чоловіків. Вісти утворилися. Залишилися стояти декілька молодих людей; і перегляд паризьких літографій заступив спільну розмову».

Дереворит (Holzschnitt) з'явився в XIV ст., мідьорит (Kupferstich) — у XV ст. Літографію винайшла 1797 року людина, яка жодного стосунку до мистецтва не мала. Обидва види гравюри були, так би мовити, втілені в життя, коли мистецтво відчувало в них потребу, літографія (Steindruck) — це справжній винахід. Алоїзій Зенефельдер (1771 — 1834) жодною мірою не був художником, і ним не керували жодні мистецькі наміри. Перебуваючи в скруті, він прагнув до промислового використання винаходу — дешевого, зручного та достеменного відтворення й розмножування письма і музичних нот. Відтворення малюнка спало йому на думку чисто випадково: одного разу він вирішив прикрасити заголовков партитури, зобразивши палаючий будиночок.

Суть винаходу ось у чому. Кислота та жир ворожі одне одному. Якщо на шліфований камінь нанести рисунок особливим масним олівцем (мила марсельського — 6,7 частки, чистого лою —

1,5 ч., воску, шелаку, лампової кіпоті...) або тушшю того самого складу, коли працюють пером чи пензлем, а далі, протравивши його кислотою, прокатати валиком з фарбою — кислота відштовхне жирну друкарську фарбу, вона візьметься лише до малюнка на зволоженому камені, з якого тепер можна отримати безліч відбитків.

Усе це видається дивним і архаїчним сучасному читачеві, коли друкарські офсетні машини (що, до речі, вико-

ристовують той самий принцип) вистрілюють 10 000 відбитків на годину. Проте слід глянути на

тонкі, сріблясто-сірі тони, прозорі тіні, зернисто-м'який широкий штрих, соковиті удари пензлем, найніжніші розтушовки, невимушені жваві лінії Бонінгтона, Делакруа, Дом'є, Мане, Дега, Редона, Стейнлена, Лотрека, щоб зрозуміти, чому художники ще й нині воліють морочитися з пемзою, смердючою витравкою, галуном, скипидаром, деревним оцтом, мірбановою олією.

1989 року кияни бачили чудову експозицію Ляйпцизького гравюрного кабінету; згодом були блискуче представлені Штуттгартським музеєм німецькі експресіоністи; ще через деякий час — невелика чудова виставка наших «паризжан»: по аркушу Андрієнка, Ланського, Шаршуна, Соні Делоне-Терк, Задкіна; нині — три десятки літографій невідомого походження з колекції київського Градобанку.

Комунікація, комунікація! «Електро-магнітний телеграф» лише має стати її найважливішим знаряддям, спочатку у вигляді палацового курйозу; проте щонайактуальніше питання: «як талії носять?»; школяреві корисно бачити «літографовані портрети письменників», і пушкінські аристократичні персонажі (з цього ми почали) знайомляться з найновішими — з останньою поштою — зразками французького мистецтва.

А втім, це буде лише через 20 років. Перші покази робіт, виконаних новою технікою, були досить жалюгідні. Літографія очоче використовувалася як знаряддя для всьогокого аматорства, сентиментальних дурниць, філістерства, вивчення минулого, політичних пристрасей, була засобом глузування й пропаганди. Винахід Зенефельдера припав на час, а особливо місце, позбавлене творчої снаги, і виконував завдання, покладені несмаком доби. Останні й кволі хвили романтики, імітування інших тех-

нік — безбарвне наслідування деревориту, берлінський народний гумор, узятий в дещо недолугій формі, стомлива дріб'язковість — ось німецька літографія початку століття.

Літографію винайдено в Німеччині, мистецтво літографії народилося у Франції. Літографія зробилася, за словами Макса Фрідлендера¹, мовою та дзеркалом нового буржуазного суспільства. Створилося ж воно вперше, стало могутнім і усвідомило себе, власне, в Парижі. Сконцентроване там духовне життя світового міста жадібно вхопилося за новий вид мистецтва. Літографія вмить стає надзвичайно модною. 1815 р. відкриваються дві друкарні: графа де Ластері й славетна робітня Готфріда Енгельмана, що користувалася офіційною підтримкою академії. Майже всі малярі Реставрації (1814 — 1830): Енгр, Гро, К.-Ж. та О. Верне, Жироде, Прюдон, Ізабе, Шарле — віддають їй данину; альбоми, літографовані портрети, краєвиди й ілюстрації розкуповуються всіма, князі та принцеси займаються літографією. Звичайно, в таких умовах літографія потрапляє до рук спритних репродукціоністів малярства та старих гравюрних технік.

Ознаки стилю з'являються лише в художників-романтиків. Масивні коні-вагози, що тягнуть гармати на висоти, — тема більшості аркушів Жеріко. Соковитий олівець, милування зерном літографського каменя — його літографії, сповнені артистизму, привертають увагу Делакруа, який повторює його композиції. Перша по-справжньому визначна робота Делакруа — аркуш «Макбет та відьми» (1828). Далі — ілюстрації до «Фауста», про які схвально відгукнувся Гете, та «Гамлета». Мінливість освітлення, динаміка штриха, неприязнь до статичності — тут якесь провіщення далекого майбутнього мистецтва; недарма класицисти обвинувачували ці аркуші в «невикінченості».

Та початок, звичайно, не тут. Гравюра ще нічого не вирішувала. Естетика романтизму стверджувалася в малярстві; графіка ще не долучилася до низки «великих мистецтв».

Наразі вона розсипається дощем популярних злободенних аркушів: «Шаріварі» («Веселун»), «Карикатур», «Монд ілюстре», «Журналь амюзан»; художники — хронікери подій великого та дрібного масштабу, сатирики Гранвіль, Ламі, Монье, Шам, молодий Г. Доре й десятки інших, нині забутих, звеселяють публіку; Гаварні є популярним до нині, та це лише захоплений оповідач, що змальовує світ богемі.

Піднесла ж натомість літографію на

всеевропейську вершину людина, яка понад усе на світі зневажала міщанський клас та його ідеали. Численні були нарікання, ніби «газета» занепастила Дом'є як великого митця. Але це не так. По-перше, створивши за 40 років безперервної праці понад 4000 літографій, він був разом з тим й видатним живописцем — тут його ще недооцінено. В його скульптурі можна відшукати прикметні ознаки, що передують Пікассо, Міро або Джакометті. Велетенська ж постать Дом'є-рисувальника — Бальзак порівнював його з Мікеланджело — є винятковою в графіці XIX ст. Стрімкий злет його лінії, могутньої, гнучкої, пружної, живої, грубуватої, яка не турбується про правдоподібність (Дом'є ніколи не малював з натури) — але завжди влучає в ціль! — це творчість першого європейського експресіоніста. Статика — ось що цілком здолав зрілий Дом'є, до речі, під впливом власного малярства. По ньому в мистецтві вже неможлива «граціозність».

Він народився з карикатури; художника з небаченою швидкістю сформувало революційне кипіння 1830 р., стихія боротьби, газета — «рупор, звернутий до мас»; саме по собі це ще не є недоліком, у Дом'є не знайти жодного штриха, де б художник підлезував до будь-чийого смаку. Його віртуозний хист («Дом'є малює, як Енгр і, можливо, краще за Делакруа» — Бодлер) цілком затьмарив усю сучасну йому сатиричну гравюру. Приголомшлива міць, небувала динаміка, глибока серйозність, драматична експресія — ось риси справжнього монументаліста. На його робочому столі лежало одразу п'ять, шість, а то й вісім каменів — він працював над ними водночас; це, звичайно, не конвеєр, творчий стан митця вимагав певного могутнього ритму. Про-

Анрі Матісс. Оголена.

¹ Maks Friedländer. Lithographie. — Berlin, 1922.

те неможливо уявити Дом'є, що працює над фрескою чи величезним полотном. Мистецтво фрагмента! — це прикметна ознака ХХ сторіччя.

Мабуть, слід сказати, що першим експресіоністом все ж таки був Гойя (він виконав декілька літографій). Зображувач «деспаратес» — нісенітниця, дурниць, чогось, позбавленого глузду, — здається, близький модерному мистецтву. Однак він стоїть ніби осторонь самого процесу розвитку європейського мистецтва, тож не випадково його гравюри стають відомі лише всередині століття. Якесь середньовічне важкість (чи аматорство?) не пускає його до нас. Крила його нетопирів із каменю, а дощ — із биків.

Не кожний гарний малюнок є водночас гарною літографією. «Вона допомагає генієві розсипати свої дари з нескінченною повнотою, проте вона ж спокуює слабких до балакучості» (М. Фрідлендер). Велику, щонайживодайнішу імпресіоністичну революцію здійснено живописцями; графікою вони займалися мало, але й тут залишили чудові речі. Кольорова літографія Ренуара «Капелюшок» (на виставці її названо «Дві дівчини, що розчісують волосся»; насправді ж одна з них прикріплює квіти до капелюшка подруги). Персонажі буквально тануть у сонячному світлі; літографське зерно надає кольорові пастельного характеру, крихкий олівецевий штрих неначе створено задля миті щастя.

«Що значить цей сніданок на траві?» — запитували себе відвідувачі Салону відкинутих 1863 р. Сусідство по-сучасному вдягнених чоловіків з голизою вражало, шокувало тодішню публіку; картини Мане виводили її з себе, в них легіли гнилі помаранчі, їх поривалися простромити парасольками. М. Алпатов зазначив, без жодної іронії: «Сам художник навряд чи зумів би вичерпно пояснити незвичність сюжету, скажімо, «Сніданку на траві». Зараз, відзначає Раймон Конья, сюжети картин Мане нікого не дивують; проте почуття життя, яке вони й досі випромінюють, — «незаперечна ознака генія».

Натомість у графіці Мане просто за-

Оноре Дом'є. Свобода друку! Не займайте її!!

креслює свою добу. «Черга до м'ясарні» (під час облоги Парижа, 1871 р.) — «світловідбиток» майже до негатива, настільки несподіване трактування теми, яке не знає аналогій; точніше, аналогія лише одна — японська гравюра; збіжність (незумисна, Мане малював з натури, з вікна) навіть у мотиві: стовпище парасольок. Неприхильні сучасні критики порівнювали картини Мане з передержаними світлинами: просто залито їх світлом, художник уникав бокового освітлення. «Графіка — мистецтво проминати»; цей аркуш, як жоден інший, підтверджує відомий вислів.

Власне, новий темп погляду художника подибуємо і в славетній «Барикаді», а ще більше — у «Громадянській війні»: момент, подробиці не істотні, штрих, а радше, мазок олівця, надзвичайно схвилюваний, фіксує вібрацію світла.

Приголомшливий «авангардист» Мане — в ілюстраціях до «Ворона» По, особливо в останньому аркуші: птах уже відлетів, залишився лише помах крил (!).

За небувале перекраювання простору взявся друг Мане й постійний його антагоніст, який громовержно «скидав» імпресіонізм, галерник «правди», як він її розумів, зриваючи блискучу позлітку життя, — Дега. Маючи феноменальну зорову пам'ять (та користуючись раптуляжем), неймовірно витончивши своє сприйняття, він із сізифовою впертістю впроваджував свій метод. Пошуки характерного в гостронесподіваному — ось у чому він полягає. Щонайнесподіваніші точки зору, найдивовижніші ракурси, ексцентричні композиції — «об'єкти» Дега вихоплює й комбінує фрагменти дійсності, які, здавалося б, зіставити годі. Все побудовано на засаді «випадковості» (удаваної, звичайно: «Нема мистецтва менш безпосереднього, ніж моє»).

Лінія офортів Дега, — така, що аж ріже, начебто в цілковитій відповідності його всепронизливого бачення. І, однак, навряд чи можливо спростувати: Дега — маляр, а не графік. Навіть вуглина у нього потребує забарвлення («Портрет жінки»). І тим паче живописні його літографії («Оголена»).

Відкриття імпресіоністів одразу ж були підхоплені популяризаторами. Купальниці, Єви та Венери Фантен-Латура — рокайль XVIII ст., з його чуттєвим характером, натягнутий на академічний шаблон XIX; при цьому, майстерно використовуючи скребачку, зернисту поверхню каменю, автор надавав своїм аркушам «імпресіоністичної» зовнішності; нестерпна «красивість» цих робіт — на межі пародії.

Салонні смаки, що панували серед публіки, незабаром візьмуть гору; найбільшим успіхом, окрім Латура, користуються відверті віртуози, як Л. Ле-

гран, Дж. Тіссо чи Поль Ельйо. «Портрет дами» останнього (Ляйпшиг): чому так, чому не «Жіночий портрет»? Ефектна лінія, ледь-ледь забарвлена, можливо, й справила б враження на глядача — якби не було Серова. Елегантну беззмістовність таких аркушів довго ще цінуватимуть колекціонери середньої руки.

Крилаті голови, що пролітають над пустелею, людське око (то у вигляді повітряної кулі, то на стеблині, мов квітка), химери, павуки з мавпячими рисами, морська флора, кістяки, потвори, бактерії — похмурі фантазії Редона чарували вишуканих сучасників. Нинішній глядач радше всміхнеться з їхнього наївного містицизму. Проте колорит «нуарів» Редона (половина з них — літографії) є унікальним. Навряд чи хто в світовому мистецтві так трагічно сприйняв морок. Майстерність Редона-гравера, глибина його чорного тону, сліпучі спалахи світла, магія світлотіні — одна з вершин європейської літографії. Такі аркуші, як «Полонений Пегас», «Падіння Фаєтона», «Парсифаль» — шедеври, і саме в них найменше містицизму.

Символізм, такий всеосячний умонастрій доби кінця-початку (поезія, музика, архітектура, прикладне — як тоді казали, «художня промисловість», філософія, мода), як не дивно, дав порівняно мало видатних художників. Після Редона слід назвати Ежена Карр'єра (який багато в чому йому поступається), маляра, який забаг виокремити «чистий туман». У Петербурзі та Москві є декілька його полотен. Картини Карр'єра — це малярство мінус колір. Знайшовши формулу, що принесла негайний успіх, він «експлуатував її як міг, вульгаризуючи символізм і нічого до нього не додаючи» (Ревалд). Натомість літографії Карр'єра, либонь, значущіші за малярство. Це портрети; зображені — завжди з заплющеними очима, як, приміром, Верлен. Працюючи лише скребачкою, художник надавав їм примарного характеру; світло неначе йде «зсередини аркуша, не досягаючи поверхні»; естетика натяку, таємничості, «потойбічності».

Щонайвитонченіші аромати ар нуво — не вся атмосфера доби. Франція — країна не лише мистецьких революцій. «Сон золотий» соціалізму вживався не однієї російській інтелігенції. Дом'є та Курбе — приклади надто очевидні. Нашадок родини заможних буржуа, світська людина й естет, який все життя домагався визнання в офіційних салонах, Е. Мане став замолоду матросом не лише з потягу до романтики, але й з протесту проти звичаїв середовища; 1870 р. Мане — артилерист національної гвардії; 17 квітня 1871-го

його обрано членом федерації від комісії художників. Нехтучи особистою безпекою, залишивши родину, він пробивається до Парижа на заклик товаришів та друзів. Не можна стверджувати, що сенс боротьби був йому цілком зрозумілий; проте його етюди, зроблені в останні дні Комуни, під час агонії, — це не зарисовки чогось лише цікавого — гуманізм, радикалізм митця дорівнює об'єктивності його підходу. «Не досить знати своє ремесло, треба бути схвилованим темою».

Далі йдеться, зрозуміло, про Стейнлена. «Предтеча Жовтня», «літописець життя паризького пролетаріату», «випробуваний друг трудящих», художник-антимілітарист та інтернаціоналіст — це були звичні визначення радянської критики. При цьому відходило в тінь, що Стейнлен — один із зачинателів модерну і предтеч експресіонізму. Треба бачити його «Жіночий портрет» (профіль), щоб зрозуміти, чим йому зобов'язаний Мунк. Клод Роже-Маркс, сучасний французький мистецтвознавець аж ніяк не марксистського спрямування, захоплюється його «діяльною добротою і злестом його лінії». Стейнлен — друг усіх ізгоїв, бродяг, голодних та знедолених, котрі крадькома пробиваються в сірій імлі «вулиці Коленкур», Кренкебіля, що змагається з бідною, жебраків, які викликають острах, коханців у нескінченних обіймах, безпритульних котів та собак. Це Париж Селіна, околиця похмура, злиденна й розбещена. Повій та апашів Стейнлен бачить тверезо, а проте його «пролетарська містика» — ідеалізм чистої води.

«Вогні всесвітні, повстання бунтівні» — якщо вирахувати екстази з «Визволительки», що зриває кайдани з рук трудящих і кличе на боротьбу зі світом насильства й гніту, — не позбутися страшного відчуття: соціалізм — це натовп; Свобода очолює марсіанське стовпище мутантів.

Рушійна сила історії — не боротьба класів і не війна племен, а естетичний смак.

Тут, звичайно, має бути згаданий інший соціальний мрійник, «художник мільйонів» — Мазерель. Маляр не надто визначний, чи, радше, «свідомообмежений», найвидатніший з-поміж «соціалістичних експресіоністів», він все ж таки залишиться — і не лише в історії мистецтва, але й в «історії суспільства». Він створив (спираючись на середньовічну ще традицію) жанр «роман-гравюри» — сюжетні, «кінематографічні» серії з десятків маленьких картинок. Найкраща з них — «Ідея». Народжену в голові художника-творця Ідею пушено в світ. Буржуа її зустрінули з переляком та злобою. Її починають шалено переслідувати. Проте

¹ Євгеній Левитин. Очерки истории и техники гравюры. — Москва, 1987.

Ідея постійно вислизає від ворогів, злітає з друкарських верстатів, обрушується на здивованих людей зі сторінок книжок та листівок, з'являється на рекламних афішах, проноситься по телеграфних дротах, потрапляє в об'єктив фотографа, раптом постає на екранах кіно. Буржуа намагаються переінакшити її на свій лад, поховати під тягарем закону, спалити на вогнищі. Пройшовши всі злигодні та страждання, узрівши, що світ буржуа не підкорити, Ідея з'являється «народу», марнотному юрмишу пролетарів. Зустрі- нута спочатку з цікавістю, вона вирішує стати перед ними у своїй прекрасній на- готі. Проте у відповідь — лише блюз- нірський цинічний регіт та струмись сечі (в нас ця гравюра соромливо не друку- вали).

Щодо краху самої Ідеї, — чого зраділи здуру? Нічого небувалого на- взамін щось не видно.

«Ми блукаємо вулицями, їздимо до Булонського лісу, а ввечері — до кафе des Ambassadeurs, де молоденька, тендітна diseuse¹ у чорних рукавичках, Ivette Guilbert, робить фурор». Серед гля- дачів — 3. Гіппіус (це її нотатки); Ме- режковські та старий Плещеев — у Па- рижі 1891 року. На ці чорні рукавички дивиться з ложі інша зірка кафешантану — Джейн Авріль; натомість чорний гнуч- кий елегантний силует рудоволосої Ав- ріль облизує хтивим поглядом її супу- тник, моложавий ловелас із непристойни- ми губами в солом'яній бороді, з бамбу- ковою паличкою; — славетний «Divan Ja- ronnais».

Що залишилося б від усіх осих Ла Гулю, Мей Бельфор, Мей Мілтон, Жан- ни Граньє, Марсель Ландер — зірочок дощаного монмартрського неба, якби не олівцею маленької клишоногої людини, аристократа родом, декласата за трибом життя, просякненого запахами борделів та всіляких «млинів розваг» — Мулен де ла Галлет, Мулен Руж тощо? Гротескна лінія, удари барвистих плям, графічна формула, майже знак — фанатик літо- графії, Лотрек змінив не лише вигляд афіші, але й мову європейської гравюри.

Попереду, однаке, слід поставити йо- го малярство. «Майстер поїв» (Луна- чарський, за аналогією з середньовічни- ми анонімами: «майстер такого-то віта- ря», «майстер Благовіщення» тощо), Ло- трек надто зневажав буржуазну публіку, аби обрати собі за мету її епатаж. Усі свої полотна цієї теми він приховував (ро- зуміючи марнотність скандалу), на вис- тавці 1896 р. в Манзі-Жуайана вони ви- сіли в окремі кімнати на восьмому по- версі, ключ від якої був у нього; Лотрек відчиняв її лише обраним відвідувачам. І все ж таки він виявив певну сміливість,

видрукуювши альбом літографій на цю тему під назвою «Elles» («Вони»). «Про- пащі створіння» викликають у нього бра- терську симпатію — відкинуті, як і він. Натомість безмежну огиду викликають у нього «господина салону», «помічниця господині», «мсьє, мадам та цушик», «респектабельні» клієнти отаких за- кладів. Та й саму назву можна зрозуміти широко: «вони» — це й буржуазні панійки.

Драма Лотрека, однак, — не в його долі. Вражають потоки його барв, що вліті у вигнуту форму модерну, проте на півдоби перевершують її. Але й «за две- рима» не знайти сліпучого шедевра.

Макс Фрідлендер писав, що великих графіків XIX ст. не поєднує ніщо, окрім їхніх могутніх індивідуальностей. Ще більшою мірою це стосується XX століття. Незважаючи на неймовірну кількість «ізмів», мистецтво нашого сторіччя — це не напрямки, а імена; не даремно після смерті велетніх мистец- тво зупинилось. І серед них не було жодного, хто б не займався літогра- фією.

А втім, кубісти нею майже не займа- лися. Італійські футуристи залишили графічні праці, серед них і літографії, проте з-поміж них немає видатних. На- томість тут не можна не згадати футу- ристів наших, що в розруку видавали літографовані книжки — не лише ілюст- рації, але й текст! Скидається на те, що нинішнім художникам час переймати досвід співвітчизників.

Літографією, головню як книжковою ілюстрацією, займалася Марі Лорансен. Ця примітна художниця (у «знавців» з Градобанку вона перетворилася на «Марію Лауренсін»: комп'ютери но- воз'явленням «щукіним» та «морозовим» не зарадять) приятелювала з Пікассо, Аполлінером, художниками й письмен- никами кола Бато-Лавуар, була учасни- цею палких дискусій, у котрих народжу- вався кубізм. Проте на неї він майже не вплинув. Візьмімо її офорт («Подруги») — та головне в ньому не лінія, майже схематична, абрисна, а акварельна фарба рідкісної для такої теми гами: жовтогара- ча з червонуваною напівтінню. Дивовиж- на стійкість в її «снах про ніжність»!

Розвиток графіки в XX ст., виник- нення livre peintre, мистецької книги, вельми завдячують появі нової постаті — культурного видавця. У Франції — це Воллар, Мегт, Мурло. Приміром, друк- ярем було звелено доставляти камені до- дому Шагалові стільки разів, скільки йо- му буде потрібно.

Хто найкраще малював у XX ст.? Пікассо? Так, після Рембрандта. Хоча за- раз дивно бачити плакати доби «бороть- би за мир», що вийшли з-під олівця ко- муніста-мільйонера, який цілком прий-

¹ Артистка оповідного жанру.

няв «ринкові умови», як наслідок — фактично знишив власну родину.

Звикнувши бачити малюнки Матісса в книжках, дивуєшся зустрічі з оригіналом. Лише напівметрові аркуші, як «Grande nue» (Ляйпциг), дають відчуття, що це за рука. Розкішне нехтування «правилами» — й безсмертна традиція позаду!

Ейфелева вежа стримить, мов скіпка, над містом, а в недільнім паризьким небі — будиночки, капличка, сани й місяць з Вітебська осявають закоханих. Фарбу — фіолетову, жовту, червону — розмазано тампоном, з дитячою щістістю; не йдеться про межі контуру. Понад усе вражає в Шагалових аркушах не їхня «саморобність», а те, що так нікому не придумати: червоне дерево позаду Нотр-Даму, червона квітка — губи дівчини.

Приємно назвати імена, мало, а то й зовсім не знайомі нашому глядачеві. Це абстрактивісти — П'єр Сулаж та Рауль Юбак. А втім, якщо в аркушах першого — нічого, крім гучного імені, то «Композиція» Юбака — справжнє диво: клубки жовтуватих ліній на сірому тлі — тихе гудіння бжололиного рою.

Окрім Руо та Міро, наші прихильники мистецтва, ті, хто старший, звичайно, пам'ятають Колдера завдяки славній, пишній виставці французьких гобеленів 25 років тому; там був килим і за його картоном — незабутнє враження! Художник-інженер, творець «мобілів» (і «стабіль»), згодом найменше «технар», має стояти попереду Леже в переліку митців нашого століття. В колекції Градобанку його «персонаж» із хвостом; гумор, дещо абсурдистський, чисті «індустріальні» кольори: червоний — синій — жовтий.

Ще один художник, зовсім у нас невідомий — Жуль Паскен (1895 — 1930). Він не француз, як і третина згаданих тут видатних майстрів, що уклали паризьку школу. Справжнє його ім'я Юліус Пінкас; народжений в Болгарії син іспанського єврея та італійки, він навчався у Відні й Мюнхені (там він працював у сатиричному часописі «Симплісисіму»). Паскен уперше приїхав до Парижа 1905 року. Підіймаючи тости на честь мистецтва, пропиваючи життя по всіх артистичних шинках Старого й Нового Світу (він побував також в США), Паскен зробився втіленням інтернаціональної богеми.

Доля його не менш трагічна, ніж Лотрекова. Того дня, коли йому посміхнувся успіх, дня відкриття виставки в галереї Жоржа Пті, його знайшли мертвим у майстерні, — повісився.

Тут його «Бал»: сомівські чи бенуасівські маркізи й тема сучасної проституції — їдє до цинізму сполучення, значно зловіщіше, ніж у Лотрека.

Великі річки несуть у своїх водах пісок, мул, мінерали, мушлі, мікроорганіз-

ми. Спочатку осідають важкі частки, далі, коли потік слабшає, — легші та дрібніші. Поволі назибируються ці відкладення, верхні шари пресують нижні, таким чином впродовж тисячоліть і навіть мільйонів літ утворився осадовий камінь. Через зміни земної кори ці ділянки піднялися й опинилися на її поверхні. Літографський камінь беруть із порід юрської доби.

Як би не змінювався суспільний ландшафт, стосунки «художник і світ» — не змінилися відтоді, як перший художник Землі прокреслив риску на камені. Отож недарма в кращих митців ХХ ст. такий потужний потяг до одвічного.

«Біля вітрини естампів» — називається картина Дом'є: перехожі парижани, забувши власні справи, захоплено розглядають гравюри. Некрасівський селянин, чия хата спалахнула, кинувся зривати зі стін картинки — втіха синочкові та йому самому; припасені за цілий вік червінчики тим часом злилися в грудку, за них не дають і третини. Пан з нього сміється: «Ой, братику Якиме, дорого картинки обійшлися!»

Зараз культуру кинуту напризволяще. На напівпорожніх естампних прилавках — кіч двох жанрів: різдвяний та великодний. Виставкові зали заповнюються переважно кічем «стрижневої істини». Державну асигнацію визнано найвищим досягненням людського генія, найкращим, що вийшло з-під преса друкарського верстата. Взаємини діячів мистецтва та діячів ринково-ларькової економіки описуються званою формулою: «було б корито...» На тій же виставці Градобанку на чільному місці — салонно-базарна «Актриса» (1911 р., ім'я автора не має значення — «класика»!). Справа смаку.

Панський глум (і пан, розумна голівонька, це визнав) дав маху: картинки — в новій хаті Якима, до них і ще додалося. «А свині в землю дивляться, не бачать неба вік».

Аристід Майоль. Серія Еклоги Вергілій, аркуш 25.

ІЗРАЇЛЬСЬКИЙ ТАНЕЦЬ 1995 РОКУ

Якщо і є в Ізраїлі вид мистецтва, який досяг майже неймовірних висот, то це танець, і не просто народний танець чи танці на місцевих або загальнонародних святах, а виступи професійних ансамблів, які розробили усі форми виконавського мистецтва та його різновидності у світовому танці.

В Ізраїлі укорінився навіть балет, найвитонченіший вид танцю, що потребує тривалого тренування, вивчення традиційних методів, збереження і відтворення першоджерел. В ізраїльському сучасному танці знайшли своє відображення методи не тільки Марти Грехем, а й інших видатних новаторів, і відтак ідеї цінителів хореографічної оригінальності, специфічно притаманної Ізраїлю та Близькому Сходу, буйно розквітли на багатодатному ґрунті.

Історія танцю в Ізраїлі налічує лише п'ятдесят або максимум сто років з початку сучасної імміграції євреїв в Єрець-Ізраїль. Звичайно, стародавні євреї завжди танцювали, як про це не раз розповідається в Біблії. Тепер більше трьохсот тисяч ізраїльтян навчаються у школах народного танцю і відвідують громадські танцювальні заклади на постійній основі.

Однак виконання західного танцю в Ізраїлі почалося у двадцятому столітті, і незважаючи на те що окремі європейські танцівники-гастролери, а також декотрі місцеві виконавці давали балетні вистави на початку цього сторіччя, цей вид мистецтва бере свій початок з

20-х років нашого століття.

Такі першопрохідники, як Барух Агадаті, що приїхав танцювати і залишився тут, ставши кінопродюсером, справили деякий вплив, але саме Ріна Нікова, балерина, яка приїхала з Москви у середині 20-х років, була

ініціатором розвитку танцю, і яскравим доказом цього є будинок Ріни Нікової в Єрусалимі.

Нікова створила «Йеменський співучий балет», який навіть здійснив турне по Європі в кінці 30-х років, а для особливо урочистих випадків вона заснувала «Біблійний балет», але найважливішим було те, що вона заклала основи сучасного єврейського танцю Ізраїлю.

Ідучи слідами Нікової, але у поєднанні з власною ініціативою та наполегливістю, Сара Леві-Танай, що народилась в йеменській сім'ї в Єрусалимі, заснувала в 40-х роках «Інбал», тепер найстаріший танцювальний ансамбль в країні, який узяв за основу танці йеменських євреїв. Завдяки її організаторському і творчому хисту «Інбал» став характерним проявом ізраїльського танцю, що привернув увагу таких діячів світової культури, як Джером Роббінс та Анна Соколова, які приїхали сюди навчати наших танцівників.

Майбутнє ансамблю було під загрозою кризи, але з поверненням колишньої зірки «Інбал» Марголіті Овед після її тривалого перебування у Каліфорнії, здається, знайшовся нарешті наступник Сари Леві-Танай.

Як зараз добре відомо, саме у 50 — 60-х роках Ізраїль спромігся досягти великого поступу в танцювальному мистецтві. Це пояснюється двома різними обставинами: приїздом баронеси Башевої (Бетсабе) де Ротшильд і поверненням з-за кордону молодої ізраїльтянки Берти Ямпольської та її чоловіка Хілеля Маркмена, що танцював у багатьох балетних трупах. Башева де Ротшильд, близький друг Марти Грехем, спонсорувала ансамбль Грехем у закордонному турне, включаючи і Ізраїль. Вона вирішила оселитися тут, що і зробила у 1958 році, а у 1964 році був створений танцювальний ансамбль Башевої, первісно заснований на методі Грехем, і у 1968 році танцювальний ансамбль Бат-Дор, теж сучасний, але який надає особливої уваги балетній підготовці.

Тепер ансамбль Башевої вже незалежний від підтримки Ротшильд і після зміни кількох художніх керівників став згуртованим професійним колективом на чолі з Охадом Нахаріном — танцівником, що працював з балетом «Базарт — 20-й вік», а потім зі своєю власною трупкою у Нью-Йорку.

Ансамблем Бат-Дор, як і раніш, керує його вчителька і засновниця, походженням з Південної Африки, Жанет Ордмен, яка ще кілька років тому була його прямою-балериною.

Вона приїхала з Лондона у складі ансамблю і відкрила тут танцювальну студію, після чого де Ротшильд попросила її взяти на себе організацію другого ансамблю.

Незважаючи на страшну пожежу, від якої дуже постраждав її театр і студія в Тель-Авіві, ансамбль Бат-Дор процвітає. У нього влилися багато емігрантів-танцюристів, які з дивовижною швидкістю засвоїли його стиль. Закордонні хореографи зробили свій внесок у його репертуар, що включає більше десяти творів ізраїльтянина Долід Рейтер-Софрера та багатьох інших. Він гастролював у Китаї.

Інший провідний ансамбль, який створився разом з двома ансамблями де Ротшильд, був складений з учасників самодіяльності кібуців завдяки зусиллям іншого ентузіаста — Єгудіт Арнон, — вона пережила голокост і була одним із засновників кібуца «Гаатон» у Галілеї. З часу свого прибуття вона почала навчати танцю, маючи на меті створити свій ансамбль. Завдяки її наполегливості була відкрита школа танцю і тепер кібуцівський ансамбль сучасного танцю є одним з найкращих художніх колективів в Ізраїлі, яким, як і раніше, керує Арнон.

Танцюристи — члени кібуців та при-

їжджі — частенько виступають разом з цим ансамблем. Серед хореографів, що зробили свій внесок у його репертуар, є такі, як Іржі Кілян (Голландський театр танцю) і Матс Фек (Балет Кулберга, Швеція), проте в надрах студії Гаатона з'явився також такий видатний хореограф, як Рамі Беер.

Унікальним свого роду є ансамбль Кол-Демама, створений Моше Єфраті — колишнім членом ансамблю Башевої й учнем Грехем, який почав навчати глухих танцюристів. Він придумав метод навчання їх танцю разом з танцюристами, що мали нормальний слух. Його хореографія безмежна. Під час своїх багатьох закордонних гастролей Кол-Демама 1992 року брав участь у відзначенні 500-ї річниці вигнання євреїв з Іспанії.

Одна балетна трупа (Єрусалимський ансамбль Тамар, який складався в основному з танцюристів-репатріантів), на жаль, припинила свою діяльність через нестачу коштів. Але невеликі групи продовжували існувати як у столиці, так і в інших містах.

Дедалі більше шкіл завдяки зусиллям покійного Шалана Хермена включають танець у свої учбові програми. Нині приблизно 50 середніх шкіл дають право вибору танцю як однієї з дисциплін на своїх випускних екзаменах. Більшість членів малих груп навчаються у своїх власних студіях або у місцевих закладах, таких як Академія ім. Рубіна або школа Тамари Мельник у Єрусалимі, школа Тапми Єлліна у Гіватаїмі, регіональна школа мистецтв у Тель-Авіві. Декотрі групи періодично отримують допомогу від різних організацій — наприклад, урядової «Оманут Лам» і художньої ради або ж пожертвування комерційних та промислових компаній.

Об'єднанням, що підтримує танці, є Центр театру і танцю Сусани Деллаль у Тель-Авіві, заснований родинною Деллаль на споминах про їхню доньку. Центром керує Яір Варді, ізраїльтянин, який танцював з балетом Гумберта у Британії, а потім керував ансамблем у Північній Англії перед поверненням у Ізраїль. Цей центр включає в себе студії, де розташувалися ансамблі Башевої та «Інбал». Окрім головного театру, є також Театр Ярона Ярушалми (на споминах про танцівника, який загинув під час Шестиденної війни 1967 року) та театр «Інбал». Цей комплекс нещодавно відмітив п'яту річницю й може по праву пишатися тим, що вперше провів конкурс сучасного танцю, в якому брало участь десять зарубіжних ансамблів,

а також тим, що став місцем проведення щорічного конкурсу, як, наприклад, «Завісу підняти», аби дати можливість молодим хореографам дебютувати на сцені. Тут уперше вийшли на сцену такі молоді танцюристи-хореографи, як Нір Бен Галь та Ліят Дрор, а також Ноа Вертхайм та її партнер Аді Шааль, який 1994 року брав участь у ізраїльському фестивалі у Єрусалимі в складі Британського ансамблю «Рікошет». У Єрусалимі Школа музики і танцю ім. Рубіна веде курс лекцій, слухачі яких мають право на здобуття ступеня, що його надає Єврейський університет. У школі є групи сучасного танцю під назвою «Гремплін» під керівництвом Хас і Леві Агрон і недавно відкритий при цій середній школі клас балетних танцюристів під керівництвом колишньої прима-балерини Великого Театру Ніни Тимофєєвої.

У Єрусалимі є також ансамбль сучасного танцю і студія на чолі з Ароном Марголіним.

Проте «Ізраїльський балет» залишається єдиною професійною балетною трупю, якою, як і раніше, керують Ямпольський та Маркмен. Вони залучили до себе нових танцюристів, які прибули з колишнього Радянського Союзу, а Ямпольський виявив яскравий талант хореографа, його остання постановка — «Гуррелідер» на музику Арнольда Шенберга.

«Ізраїльський балет» уперше виступив на сцені нового Центру виконавських мистецтв у Тель-Авіві — навіть раніше першого зарубіжного ансамблю — «Франкфуртський балет», за яким відбулися гастролі «Штутгартського балету».

У Хайфі працюють учні покійної Валентини Архипової; Адам та Олена Пастернаки керують студією класичного танцю, а також дають вистави, у яких яскравою зіркою сяє незрівнянна прима-балерина вірменського балету Гаяне Шакурян. Серед солістів балету є чимало талановитих, проте ніхто з-поміж них не зрівняється з видатною балериною Ріною Шенфельд, колишнім членом першого ансамблю Башевої. Вона по праву здобула репутацію балерини-хореографа. Під впливом теоретичних настанов Баугаузу вона використовувала різні предмети та матеріали у своїх чудових виставах.

Рух та імпровізація входять у ряд останніх новачів в сучасному ізраїльському танці. Розвиток системи ритмів, яку виробила Ноа Ешкол, призвів до створення своєрідної техніки.

Інтерпретація руху, вироблена школою Ешкол-Вахмана, стала основою для

створення танцювального стилю, який впроваджує учень Ешкол Амос Гетц, — він керує відділом запису ритму нотними знаками у єрусалимській Академії ім. Рубіна. Сам Ешкол керував дослідженнями ритму у Тель-Авівському університеті і здійснив постановку танців, які виконувалися згідно з цією системою запису.

А що в майбутньому? Усе свідчить про те, що танцювальне мистецтво буде розвиватися. Ансамблі пустили міцне коріння, число танцювальних колективів продовжує зростати, глядачів стає усе більше. Недавно створений Тель-Авівський центр виконавських мистецтв зосереджуватиме свою увагу на танці як у виконанні ізраїльських ансамблів, так і гастролерів.

Але в такій тонкій професії є свої проблеми і питання. Незважаючи на активну діяльність сучасних керівників, які перебувають у творчому розквіті, вони не стають молодшими. Навіть якщо припустити, що вони зможуть розраховувати ще на десяток років активного життя завдяки своїй рішучості і набутій популярності, майбутнє спонсорства залишається непевним. Баронеса Башева де Ротшильд нещодавно скоротила наполовину свою фінансову допомогу ансамблю Бат-Дор. Майбутнє «Інбал», як і раніше, неясне, незважаючи на те що в перспективі він матиме творчого наступника. А що станеться з колективом «Ізраїльського балету», коли остаточно відійдуть від справ Берта Ямпольська та Хілель Маркмен? А яка доля спіткає Моше Єфраті? Чи існуватиме далі ансамбль сучасного танцю кібуца без Єгудіт Арнон?

Хоч як це все здається неймовірним, усе ж треба врахувати і таку можливість. В інших країнах позапроваджували фонди імені геніальних артистів. Ізраїльські компанії засновують товариства друзів мистецтва. Чи цього достатньо?

Сподіваємося, що відповідь буде позитивна. Хоч як там є, а Ізраїлю притаманні свої чудеса. Саме тоді, коли ансамбль Башевої був на межі краху, з'явився Охад Нахарін, який знову оживив його. Хто міг сподіватися, що комплекс Сусани Деллаль займе таке значне місце у культурному житті? Хто міг собі уявити, що колишня прима-балерина Великого Театру приїде в Ізраїль і дасть такий поштовх розвитку балету в Єрусалимі? В Ізраїлі бували і не такі чудеса.

З англійської переклав Євген Левченко

СХІДНА ЄВРОПА: НІМЕЦЬКИЙ ВАЛ

Вони насуваються потужними валами. У Чеській Республіці їхня кількість перевершила шість тисяч, в Угорщині їх налічується від чотирьох до п'яти тисяч, у Польщі чотири (а втім, можливо, на дві тисячі більше)... Наплив такий, що ніхто до ладу не знає, скільки нині у Східній Європі німецьких підприємств змішаного типу. «Ми втратили лік, — зізнається посол ФРН у Варшаві. — Більшість підприємств, у які вкладено німецькі гроші, функціонують під маркою польських, ми навіть не знаємо, що вони існують у Польщі». Відомо лише, що гроші вкладають у меблі, текстиль, взуття, будівництво, коротше кажучи, в усі можливі й неможливі галузі...»

Вони вивантажуються групами по десять, сто, двісті чоловік. Німецькі туристи, і це добре відомо, страшенно люблять подорожувати. Торік 14 млн. наших сусідів мандрували Центральною й Східною Європою — у 18 разів більше, ніж французьких туристів! У Чехії, Силезії, на Балатоні *man spricht deutsch* — розмовляють німецькою, тут завжди знайдеться *zimmer frei* (вільна кімната), природно, за дойчмарки. Деякі регіони вже набули вигляду німецьких колоній, приміром Маріанські Лазні або сусідні Карлові Вари, два чеські курорти з теплими мінеральними водами, заново відбудовані завдяки мільйонам ДМ і, як плескають лихі язики, цілком і повністю контрольовані німецькими інвесторами. У Празі муляють очі туристи з колишньої НДР. «Вони галасують, б'ють шклянки», — скаржиться офіціант, який працює у Старому Місті. «Оті східняки вважають, що їм усе дозволено, бо ж вони тепер німці (!), а чехи для них лайно», — додає його колега.

Вони почуваються як риба у воді: німецькі політики, дипломати, економічні експерти й радники різного ґатунку методично, невимушено, сказати б, квадратно-гніздовим способом опановують Східну Європу. В Таллінні чи Ризі вони вчать естонців і латишів, як здійснювати приватизацію тамтешньої промисловості за німецьким взірцем; у Києві розтлумачують українцям ази ринкової економіки. Вони з'являються як сусіди, ні — як друзі! Взяти хоча б першого серед них — Гельмута Коля.

Коли у грудні 1993 року помер угорський прем'єр-міністр, у Парижі на картах ворожили, кому з міністрів їхати до Будапешта. В останню мить поїхав Франсуа Леотар. А от Гельмут Коль без жодних вагань відсунув першорядної ваги державні справи, аби віддати останню шану своєму «другові» Йозефу Анталу. «І так увесь час, — ремствує французький урядовець у Будапешті. — Німці приймають нинішнього угорського прем'єр-міністра, мов героя. Звісно, це ж бо він розірвав «залізну завісу»! Тимчасом як на Ке д'Орсе навіть до ладу не знають, де той Будапешт стоїть: нерідко сюди надходить кореспонденція, адресована до Бухареста...»

До цього доведеться звикати: німці набирають сили у Східній Європі. Шефи підприємств, туристи, політики, вони спокійно, але впевнено підпорядковують собі оцю іншу Європу, що починається за 80 км від Берліна і яку офіційні французькі чинники називають Пеко (Pays d'Europe centrale et orientale), тобто країни Центральної і Східної Європи. Німеччина вже забезпечує понад 50% експорту Європейського союзу Пеко, в той час як Франція лише 8%. Обсяг торгівлі ФРН з колишньою комуністичною Європою сягнув рівня Сполучених Штатів, тоді як у Франції не перевищує товарообміну з Португалією. Те саме в політиці: «1990 — 91 року у Франції було модним здійснити невеличку мандрівку до Східної Європи, — відверто каже один завісдник Ке д'Орсе. — Але це було вчора. Югославський конфлікт і проблеми з Росією відсунули цей регіон на другий план». А в Німеччині, навпаки, кожен візит канцлера Коля до Східної Європи перетворюється на старанно зрежисировану подію, помережану вміло дозованими обіцянками щодо майбутнього членства в ЄС або НАТО. І канцлер Коль не пропустив нагоди і порушив під час європейського самміту в Мадриді питання приєднання східних країн.

Яка тут проблема для Франції? Офіційно — жодної. «Європа П'ятнадцяти співає в унісон, — наполягає відповідальний французький чиновник. — Адже не існує якихось ялтинських угод, які б накинули Франції Середзем-

номор'я, а Німеччині лишили країни Східної Європи». «Та й Коль не бажає відігравати надто значну роль у цьому регіоні. Він не від того, щоб питання розв'язувалося в європейських рамках», — додає Іштван Сент-Івані, угорський державний секретар у закордонних справах. А проте дипломатія лише віддзеркалює політику країни. Пригадуєте: 1991 року, коли Німеччина й Австрія, уleşені Хорватією, поквапилися визнати цю малу державу, вони тим самим розв'язали війну в колишній Югославії. Цей урок не забули в Бонні, який відтоді ніколи не діє на Балканах поодиночі. І все ж, як зазначає інший французький дипломат, «існує реальний ризик поділу Європи на чітко окреслені зони впливу. В такому разі — привітаймо Європейський Союз». Для німців, а надто для австрійців, спорідненість із Mitteleuropa та Східною Європою очевидна. Сьогодні, звичайно, не йдеться про незабутній дранг нах Остен, який свого часу спопелив і залив кров'ю Європу. Сьогодні німецька «експансія» є нічим іншим, як відродженням природних родинних зв'язків. «Така країна, як Польща, для Німеччини, власне, те саме, що Іспанія для Франції: великий сусід, спільний кордон завдовжки 700 км», — каже Мішель Барде, французький комерційний радник у Варшаві. «Як на мене, поляки дуже близькі нам за звичками, способом життя, харчуванням, — додає Стефан Стейнлейн, німецький дипломат, який працює у Варшаві. — Моїй дружині-французенці значно складніше пристосуватися до тутешнього побуту».

З якого боку не глянь, успішність німецького наступу пояснюється дуже просто. Економіка? Досить послухати Мартіна Яна з чеської урядової агенції «Чехінвест», щоб зрозуміти обґрунтовану заповзятливість німецьких підприємців: «Фонд заробітної платні в нас у 18 разів нижчий, ніж у ФРН, — за умов тієї самої продуктивності праці, в автомобільній галузі він становить 80% німецького рівня». Для нас пріоритетом є інтеграція до Європейського Союзу. Якщо країна не подолає труднощів, то населення масово емігруватиме саме до Німеччини», — каже один з урядовців у Празі. Виняткова німецька щедрість щодо Росії пояснюється саме готовністю прощтовхувати східного сусіда до ЄС.

Політичний флірт німців зі «східняками» тим природніший, що в цих країнах практично не лишилося гер-

манських меншин, присутність яких могла б ускладнити дипломатичні стосунки: ще до падіння стіни, а надто після цієї вікопомної події, ФРН збрала на своїх теренах корінних німців, отих Stammdeutschen, котрі ніколи не розчинялися серед решти населення. Німецька меншина в Польщі, що колись налічувала один млн. членів, втратила три чверті свого складу; поменшало також румунських німців, число яких кілька років тому сягало 300 тисяч. У колишній Чехословаччині після закінчення війни практично не лишилося німців, а в Угорщині їхній двохсоттисячний загін цілком злився з рештою населення.

Коротко кажучи, все спонукає німців кидати очима на Схід, хоча це аж ніяк не означає, що вони там завжди бажані гості! Подобається це комусь чи ні, але неприємні спогоди не зникли і зв'язки з Німеччиною лишаються дуже неоднозначними. «Наші взаємини з Німеччиною виходять далеко за межі чисто дипломатичних, — занотовує Вацлав Гавел, чеський президент. — Ці взаємини складають елемент нашої долі, навіть нашої ідентичності. Дехто серед нас вважає Німеччину своєю найбільшою надією, інші вбачають у ній найбільшу небезпеку. Позиція щодо Німеччини — це для чехів спосіб самовизначитися як у політичному, так і у філософському сенсі». Зауважте: 47% чехів постійно «не ймуть віри» Німеччині, навіть якщо 83% вважають стосунки між двома країнами «добрими» або навіть «дуже добрими! Яку роль відіграє ФРН у Центральній Європі? За результатами опитування (травень 1995 р.), маємо такі відповіді: «Це жорсткий могутній партнер, який нікому не робить подарунків»; «Країна, що передусім дбає про поширення свого політичного й економічного впливу на Схід».

Навіть з боку поляків зауважуємо недомовки: коли йдеться про їхнє ставлення до інших національностей, антипатія до німців перевищує симпатію (38% проти 35%). «Поляків і німців єднає не любов, а, радше, взаємний інтерес, — каже ділова людина з-поза Рейну, що замешкала у Варшаві. — Поляки добре живаються з нами, але вони воліли б мати змогу обрати іншого сусіда!» У Чеській Республіці, коли можливо, також намагаються врівноважити німецький вплив: так, здійснюючи часткову приватизацію систем зв'язку, чехи віддали перевагу голландсько-американсько-шведському

консорціуму перед «Дойче телеком». На їхній вибір неабиякий вплив справив той факт, що німці вже забрали 35% угорської телефонної компанії. Промовистий факт.

У германофільській Угорщині також виявляються деякі ознаки невдоволення. Минулого літа мусив подати у відставку колишній посол у Німеччині, дуже близький до президента Дьюлі Горна його радник Іштван Горват. Цей завзятий лобіст німецьких підприємців став надто помітним... «Німецька частка в нашій економіці постійно зростає, це дійсно так, але ми намагаємося зрівноважити німецький вплив. Ми зовсім не бажаємо, щоб нас розглядали як сателіта ФРН», — запевняє Іштван Сент-Івані. Те саме небажання долинає з польського боку: «Вони за всяку ціну намагаються уникнути безпосереднього контакту з Німеччиною, — занотовує інший дипломат. — Для спокою душевного Польщі «за третього» потрібна Франція».

У той час коли західні європейці, здається, переситилися «ідеалом спільноти», східні країни як ніколи наполегливо стукають у двері П'ятнадцятих; безумовно, вони мріють про матеріальний добробут, але також — шукають протизваги німецькій потузі. Ознака цього «нового порядку» в Європі: десять років тому неможливо було уявити, щоб французьке чи німецьке посольства поступилися власним інститутом культури, вітриною країни і своєю особистою. А тепер ось Франція та Німеччина мають на думці заснувати в Польщі спільний франко-німецько-польський культурний центр — з бібліотекою, де будуть книжки трьома мовами, і широкою програмою заходів, які відбуватимуться у трьох країнах, поза кордонами і будь-якими обмеженнями. Це лише один приклад, але він дуже показовий: якщо Німеччина, навчена історією, відмовиться від наміру панувати на теренах слабших за неї сусідів і якщо Франція відкине надмірну байдужість щодо Сходу, Європа здобуде одну з найпереконливіших своїх перемог. Однак до цього ще далеко.

ТРИУМФ МОВИ ГЕТЕ у школах Центральної Європи

У Польщі бракує від 1500 до 2000 викладачів німецької мови. Зазначимо, що їхня кількість упродовж шести років зросла вчетверо. В Угорщині, як повідомляє відповідальний працівник посоль-

ства ФРН у Будапешті, «ми не спроможні задовольнити попит. Ми ніколи не уявляли, що зацікавлення нашою мовою буде таким значним». У початкових мадярських школах 354 тис. дітей обирають мову Гете як першу мову: це вдвічі більше, ніж у 1990 — 1991 рр. У чеських школах близько половини учнів віддають перевагу німецькій перед французькою (2,7 %) та англійською (43,6%). В усій Центральній і Східній Європі німецьку мову вивчають понад 13 млн. дітей і підлітків. В університетах студенти обсядають відділення германістики.

Яка тут причина? «Дехто цікавиться німецькою культурою, але переважна більшість прагне до практичного застосування мови», — зазначає Петер Зеель, директор Інституту Гете у Варшаві. — Адже німецька — це не лише рідна мова близько 100 млн. європейців (друга після російської). Це також, і дедалі більше, мова ділових людей і туристичного бізнесу. А проте, чи треба боятися гегемонії німецької мови на старому континенті? «Певно що ні, — відповідає Гельмут Глюк, авторитетний германіст Бамберзького університету. — Багато хто сподівається, що німецька поверне свої позиції мови-посередника в Центральній і Східній Європі, але бачить, що англійська прогресує ще швидше. В цьому регіоні, як і раніше, вона відіграє роль універсальної мови».

А що ж французька? Затиснута між англійською й німецькою, вона має незначний оперативний простір. Хоча в деяких країнах успішно чинить опір. Наприклад, у Польщі 7% викладачів-мовників навчають французької, вдвічі більше, ніж у 1988 році.

Філіпп БУЛЕ-ЖЕРКУР

(«Le nouvel observateur», Париж, січень 1996 р.)

З французької переклала Ярослава Собко

Р.С. Авторитетний паризький тижневик, що відбиває думки французьких кіл, які ревниво стежать за успіхами свого східного сусіда — ФРН, цілком слушно спостеріг тенденцію, котра стосовно України потребує окремого дослідження. Таку розвідку «Всесвіт» має намір ближчим часом запропонувати своїм читачам. А поки що — в руслі порушеної теми — зазначимо, що мовні курси Інституту Гете в Києві, заснованого тут понад два роки тому, заледає на чверть можуть задовольнити попит, а в самих лише київських школах бракує майже двох тисяч учителів німецької мови.

СКОВОРОДА І СВІТ

(Hryhorij Savič Scovoroda: An anthology of critical articles.
Ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird.—
Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. Edmonton —
Toronto, 1994)

Цей ошатний том виданий Канадським інститутом українознавчих студій з нагоди століття академіка Дмитра Чижевського і є достоту гідним внеском до низки заходів, якими був відзначений ювілей видатного українського вченого. У присвяті особливо підкреслено внесок Чижевського у розвиток славістичних студій на двох континентах — у Європі й Америці. Крім того, вихід цієї книги виявився приуроченим також до 200-х роковин від дня смерті Сковороди. Збірник містить праці провідних сучасних дослідників Сковороди поза Україною і доповнений «Бібліографією Сковородіани», яку уклав Річард Хантула.

Бібліографічний показник логічно вивершує цей том і водночас добре надається для початку розмови про цілий представлений доробок. Адже сама ця бібліографія має захоплюючий і розгалужений «сюжет»: тут і стійка давня традиція починати саме із Сковороди галерею «русских мыслителей», дарма що саме в Росії ще в XIX ст. його іменували «українським Сократом»; і пильна увага до нього з боку теологів та богословів різних країн, і затята «ідейна боротьба» за Сковороду в радянській Україні, аж до непоодиноких спроб представити його матеріалістом та атеїстом; і вагомість особистого внеску окремих дослідників, як той же таки Д. Чижевський, як американський дослідник Стефен П. Шерер, якому і в рецензованому збірнику належить одна з чільних статей «Сковорода і суспільство», а також нотатки «Дещо про характер, православність і значення думки Сковороди». За назвами праць, видань, за їхньою хронологією — досить чітко прочитуються деякі наукові драми, як доля покійного Л. Є. Махновця, провідного сковородинознавця в Україні, жорстоко розгромленого за свою монографію, вихід якої нещасливо збігся не тільки з 250-літтям від народження Сковороди, а й з потужною хвилею «полювання на відьом» (1972 — 1973 роки); як доля теж уже покійної А. М. Ніженець, учениці Агапія Шамрая, університетської однокурсниці Григорія Костюка, наставниці багатьох відомих літературознавців і самовідданої ен-

тузіастки збереження меморіальних сковородинівських місць на Харківщині... Простежується за бібліографією і промовисте переміщення українських наукових центрів на еміграції, і розширення географії світового зацікавлення творчістю та особистістю Сковороди. Що в будь-якій найретельніше укладеній бібліографії щось майже неминуче упущене — річ природна. Парадокс, однак, в тому, що, не поминувши навіть газетні інформації, скажімо, про ювілейну виставку малярських творів, присвячених Сковороді, укладач чомусь залишив поза увагою біографічну повість І. Драча, С. Кримського та М. Поповича «Григорій Сковорода» (1984). Копітка праця бібліографа, що вимагає високої фахової кваліфікації, на загал дещо невдячна: повноту показника, принципово недосяжну, за короткий час від виходу книги вже додатково оскаржили згадані тут двохсоті роковини від смерті Сковороди. З цього приводу в Україні з'явилися нові публікації, здебільшого популярні та публіцистичні, але цінні закономірним переосмисленням постаті і спадку мандрівного філософа.

Як зазначено в передмові Марка Ріфа до збірника «Григорій Сковорода», вміщені тут статті початково є доповідями на спеціальному симпозиумі. Продуманий вибір їх має наслідком чітку композицію, охоплення багатьох найважливіших аспектів феномена Сковороди. Слідом за передмовою, дещо осібно в цілій композиції — на вияв особливого пієтету — вміщено працю Д. Чижевського «Інтродукція до життя і мислення Г. С. Сковороди», що є першим розділом його німецькомовної монографії «Сковорода: поет, мислитель, містик» (Мюнхен, 1974). Решту матеріалів поділено на чотири розділи: «Сковорода і суспільство» (одноіменна стаття С. П. Шерера та розвідка Дж. Л. Блека «Сковорода-учитель: образ як модель»); далі найбільший за обсягом розділ «Сковорода і література» та дещо менший «Філософія і теологія Сковороди». Четверту частину становить бібліографія, про яку вже мовилося. Отже, сама структура збірника вже наводить на думку

дить на думку про його взірцевість, «еталонність», а більш поглиблене студювання остаточно в цьому впевнює: видання академічне в найкращому розумінні слова, цінне як своїм відкривавчим, так і «резолюючим» характером, воно адресоване широкому колу науковців.

Власне, саме на підставі наведеної у збірнику праці Чижевського, а також статей Дж. Л. Кляйна («Метафізика Сковороди»), П. Б. Т. Біланюка («Вступ до теологічного мислення Сковороди»), як і з блискучої розвідки Ю. Шевельова «Прологмени до студій мови та стилю Сковороди» М. Ріф у передмові висновує, що ідеї Сковороди та сповідуваним ним цінності засвідчують із одного боку роль німецького містичного спіритуалізму і метафізики, а з другого — тугу за індивідуальним релігійним життям. Це ті два елементи, нагадує М. Ріф, що відіграли значну роль і в російському інтелектуальному житті, але вже в ХІХ столітті. Перебування ж Сковороди за життя у певному затінку, ізолюваність, нерозпізнаність його сучасниками легко пояснюється тим фактом, що його творче життя збігається з ранніми стадіями російської асиміляції ідей Просвітництва, що як в Україні, так і в цілій Російській імперії це був час глибоких, радикальних змін. Це стисле й виразне окреслення духовного клімату доби засвідчує, що автор передмови має досвід дослідження інтелектуальних та політичних процесів у взаєминах України й Росії (один із авторів збірника «Україна і Росія в їхніх історичних зіткненнях», Едмонтон, 1992).

Розділ «Сковорода і література» охоплює широкий спектр проблем, від мовно-стилістичних (Ю. Шевельов, почасти К. Блек) до текстологічних (Б. Струмінський). Переважають розвідки, що досліджують вплив Сковороди на новочасну літературу на рівні бінарних зв'язків творчих індивідуальностей: Сковорода і Василь Барка (Богдан Рубчак), Гоголь і Сковорода: проблема «зовнішності людини» (М. Вейскопф), Андрій Бєлий і Сковорода (А. Лавров). Адресатом праці Карен Л. Блек «Поезія Сковороди» є західний читач, котрий якщо й знає про Сковороду-філософа, то не має уявлення про його поезію, тимчасом як для співвітчизників ця сторона його творчості важить багато: вже за життя деякі його поезії не лише побутували як пісні, а й зажили статусу народних. Проте авторка не обмежилася загальним ознайомленням із таким своєрідним явищем, як поезія Сковороди: вона заглибилася у специфіку змісту

і форми поетичної спадщини мислителя, зафіксувала найхарактерніші мотиви, проаналізувала метричну практику, де своєрідно сполучені силабічне й силабо-тонічне віршування, ретельно простежила особливості римування, численні строфічні схеми, яких виявлено понад 20. Хоч їх можна редукувати до чотирьох базових типів, проте поза цією схемою, як відзначає К. Блек, ще залишаються деякі нетипові випадки, якби унікальна трирядкова схема римування у 27-й пісні «Саду божественних пісень» або строфи «Пісні Рождеству Христову», що складаються із запитань і відповідей. Вельми цікавим є аналіз виведеної в цьому дослідженні гіпотетичної усередненої моделі вірша із «Саду...» — це відкриває можливість сумарних характеристик, унаочнює загальну динаміку розвитку форми.

Безумовно результативним є аналіз відмінностей метрики та римування між «Садом...» та іншими поетичними творами Сковороди. Ці останні мають сильний нахил до фіксованого зразка традиційно силабічного вірша (11 — або ж 13-складові з парним римуванням жіночих клаузул). Такий «консерватизм» порівняно з розмаїттям віршового новаторства «Саду...» пояснено належністю цих творів до традиційного жанру латинсько-польсько-української культури — віршованої «фабули» або байки.

Як важливий організуючий момент поезій Сковороди розглянути його рими, варіанти римування, включаючи і риму внутрішню, яку К. Блек визначає як римування цезури. Деякі найважливіші і найуживаніші рими Сковороди авторка обґрунтовано вважає рівночасними «асоціаціями ідей» (человек — век, ад — яд, страсть — сласть, Христ — чист тощо). Окрім рими розглянуто й інші особливості поетової фоніки, в якій можна вирізнити й оноματοпею, й інші складні пов'язання звучання і значення.

Слід сказати, що такий поглиблений і систематичний віршознавчий підхід до поезії Сковороди раніше було здійснено хіба лише в статтях Г. К. Сидоренко (до речі, в «Бібліографії Сковородіани» бракує однієї з них: «Про віршову інтонацію у збірнику Григорія Сковороди «Сад божественних пісень»). Дуже суттєвим є те, що віршознавчі спостереження К. Блек у кінцевому підсумку виводять до внутрішньої логіки поетичних текстів «Саду...», до наявних у них способів поетичного здійснення спільного для всіх концепту «проростання» їх «із зерн Священнаго Писанія».

Богдан Рубчак здійснює своє надзвичайно цікаве дослідження в широкому

ва цієї розвідки «Від сили в силу» дешифрується епіграфом із трактату Сквороди «Алфавіт, или Букварь мира», — але повністю розкривається лише в ході самого дослідження, де верифікується і творча генеалогія Василя Барки, як її визначає він сам: «Слово о полку Ігореві», Скворода, Шевченко, Тичина. Пишучи свого часу про духовних учителів, В. Барка акцентував сквородинські начала в Шевченка й Тичини, а нині він сам є найяскравішим «сквородинцем» сучасної української літератури. Що при цьому й Скворода є не так філософом-поетом, як саме поетом-філософом — ця теза виводиться із традиції платонізму (і тут виникає перегук і діалог із працею Д. Чижевського), підкріплюється авторитетними свідченнями про загалом суто «поетичний» характер сенсожиттєвих духовних змагань. Потракування Барки як учня, «студента» Сквороди набуває особливої переконливості в розлогодному зіставленні функції такого доміантного для обох символу, як «серце». Але спільність їхня сягає значно глибше: аж до наявності у їхніх текстах послідовного діалогу між двома текстами, збереженими в одному: за надто буквального прочитання губляться ті обертони, в яких тільки й може бути віднайдене світло автентичного змісту. Взірцем і ґрунтом такої природи тексту є «книга

книг» — Біблія, а наслідком — уся па-тристичка, екзегетика тощо. Проте в Барки «битва книг» набуває виразно політичного забарвлення, бо облудою, «змійним насінням» є для нього насамперед тексти марксизму та атеїзму. Отже, спорідненість обох письменників сягає самої природи тексту, що є так само об'явленням прихованого, як і приховуванням явного. Тим більше, що обидва вони вкорінені в бароковій традиції і майбутні співставні дослідження їхньої поетики та стилістики, на думку В. Рубчака, засвідчать це якнайвиразніше. Промовистим є заключний «пуант» цієї тонкої й глибокої розвідки: саме оті майбутні студії виявляють також і численні відмінності між двома митцями, позаяк не лише тлумачення Сквороди в есеях Барки, а й самий слід, чи радше, відблиск Сквороди в поетичних рядках наступника може бути рівночасно також і наслідком хибного вирозуміння та поцінування. Тобто у певному сенсі — існує тільки шлях до істини, його треба долати, а чи вдасться добути саму істини — хто зна?.. У кінцевому ж підсумку ця книга залишає враження, що світ, який «ловив, але не впіймав» Сквороду за життя — через двісті років осягає його особистість і спадщину дедалі більш зацікавлено, ба навіть заінтриговано.

Ігор АНЦИШКІН

УКРАЇНА В ЗАРУБІЖНІЙ ФАНТАСТИЦІ

Нині всі наші книжкові ринки затопив потік стримуваних раніше з ідеологічних міркувань, а тому не дуже відомих українському читачеві творів зарубіжних фантастів. Ці твори різножанрові й написані в різні часи. Якщо відібрати з-поміж них ті, де йдеться прямо чи опосередковано про Схід (під цим терміном мається на увазі колишній СРСР), то можна побачити, яке обмежене й викривлене уявлення мають фантасти Заходу про Україну та українців.

Насамперед упадає в очі те, що СРСР ототожнюється зарубіжними авторами лише з Росією. Дуже рідко мож-

на зустріти згадку про країни Балтії, практично ніде не згадуються середньо-азіатські республіки, з кавказьких часом згадується Грузія в зв'язку з екзотичною стравою «shashlyk». Така сама доля й України. До речі, у творах авторів з країн колишнього соцтабору Україна не зустрічається зовсім, вочевидь «з поваги до старшого брата».

Т. Саллівен в оповіданні «Міккі-Маус олімпієць» до складу збірної СРСР вводить одного українця: «Американська команда ящірками розляглася довкола килима, на якому відбувався двобій з вільної боротьби в найлегшій вазі між кретином-щитовидником з України й пірамідальним горбом янкі». Україна править для Росії лише за поле битви за свої інтереси, як у Р. Шеклі, «Поневіряння Джоеніса»: «Нас примусили відступити від кордонів Китаю через усю Азію аж до

© Ігор Анцишкін, 1996.

Анцишкін Ігор Валерійович (нар. 1960 р.) — за фахом історик, працює головним хранителем фондів Нікопольського краєзнавчого музею.

Сталінграда. Там ми стали насмерть, знищили мільйони ворогів і були відкинуті до Харкова, де знову стали насмерть і знову були відкинуті — цього разу до Києва. І знову були відкинуті й знову стали насмерть під Варшавою».

Часто автори згадують міста України, не співвідносячи їх з нею. Наприклад, Е. Бучер, «Валаам»: «Нагадайте мені при нагоді, щоб я розповів вам історію справжнього рабина-чудодійця зі Львова». О. Ганштейн, «Електрополіс»: «Ми пролітали над Карпатами. Я помилювався красою цих гір... Години за дві ми трохи спустилися. Я подивився вниз і побачив велике прекрасне місто. Сяйливі бані й вежі, широкі вулиці, якими, мов мурашки, сунули люди. Місто лежало на березі моря. Я подивився на мапу: Одеса». А. Кларк у романі «Острів дельфінів» згадує Ялту. Деякі з авторів знають, що існує така Україна, але не заважають собі клопоту навіть зазирнути в атлас і знайти назву хоч якогось міста. Ф. Карсак, «Леви Ельдорадо»: «Тераї з сумом переглянув нечисленні фото, що залишилися в столі Ігрищева, сховав їх у конверт, запечатав і написав адресу. З усієї родини у Станіслава лишилися десь в Україні тільки сестра, інженер-металург».

Популярний на Заході жанр альтернативної фантастичної історії також майже обминає увагою Україну. Самостійне існування її не припускає жоден з авторів. Ф. Дік, «Людина у високому замку»: «Проте тепер у кожній книгарні, у кожній бібліотеці можна погортати випущений у Мюнхені грубий глянцевиий часопис і помилуватися, як синьоокі, біляві фермери орють, сіють і збирають урожай на ланах всесвітньої житниці — України». Ф. Фармер, «Брама часу»: «Він указав на яскраву зелену пляму, що охоплювала Східну Румунію та Україну — Готінозонія. Мовою ірокезів це звучить як Кетінзанки, що означає — будівник. Наш Дніпро тут називається Ох'хіджо — чудова річка». У романі П. Андерсона «Патруль часу» на українських рівнинах простяглася держава литовців — Литторн.

Загалом, література Заходу сприймає Україну як екзотичнішу державу, ніж Росія, з дикішим і незрозумілішим народом, що тяжіє до крові й насильства. Г. Еверо, «Скринька для гральних карт»: «...сержантові Якобу Віберіху вони відтяли ноги й всадили його на мертвого крокодила, наче копіюючи страту Мазепи» (?). Невизначне уявлення про історію України ставить західних авторів у становище глядачів, котрі збоку спостерігають за кривавою драмою, трохи лоскочу-

чи собі нерви. Ф. де Лорка, «Помста гуру»: «У цьому відділенні представлені видатні особистості, — провадив далі Мірахан. — ...Подивіться, тут Йосиф Сталін. Він застрелив свою першу дружину, коли вона дорікнула йому за жорстоке винищення українських селян. Мільйони чоловік померли від голоду, коли ЦК прискореними темпами проводив свою колективізацію... Російський анархіст Махно шодесьят хвилин кидав пузату бомбу у вікно князя».

Зате невідомість і загадковість України дали багатий матеріал для творців роману жанру героїчної фантастики. М. Муркок, серіал «Рунний посох», роман «Амулет божевільного бога»: «...єдиного корабля, готового взяти їх із собою в Сімферополь, на узбережжя країни під назвою Кримія». — Як тебе звати? — спитав Хокмун. — Коріантум із Керчі. Хто ви? Де я? — Чи знаєш ти щось про культ Божевільного Бога? — Трохи. Я чув, що це десь на Україні і що його послідовники останнім часом почали виходити за межі свого району, навіть у відкрите море. — Вранці ми вирушимо цим шляхом до Пульсуючого мосту, — вказав на захід лицар. — Поза ним лежить Українія, а замок Божевільного Бога розташований у багатьох днях подорожі вглиб країни. «На третій день подорожі почала сіятися мжичка, від якої вони застудилися й занепали духом. Їхні коні тяглися безмежними, наскрізь промоклими українськими степами, й здавалося, нема кінця цьому сірому світові». Опис доволі-таки похмурий, ніби запозичений із мемуарів генерала вермахту за 1944 рік. Набагато оптимістичніше дивиться на жителів України Р. Говард. Якщо в Муркока лише одного разу згадуються козаки: «Ліворуч від них з'явилися кілька десятків вершників у папах і бурках, з довгими списками за спиною і шаблями», то в серіалі Говарда про Конана-варвара відчувається глибше знайомство з книжками істориків. Роман «Залізний диявол»: «У степових просторах, між морем і Гіпербореїським королівством, народжувалося нове плем'я. Себе вони називали козаками, решту зневажали... Їхній табір десь у пониззі Запоріжжя... За молодечтво і відвагу козаки обрали його своїм гетьманом». А ось як уявляє собі автор геройського гетьмана запорожців Ольгерда Владислава (?) у «Відьмі, що народиться»: «Його розкішне вбрання задовольнило б марносластво будь-якого запорозького гетьмана. Халат із білого шовку, унізаний на грудях перлинами, в поясі був перехоплений бактрійським паском.

Широкі шовкові шаровари були заправлені в легкі шкіряні чоботи зеленого кольору, гаптовані золотом. Голову увінчував легкий срібний шолом».

Однак слід зауважити, що всі згадані твори були написані задовго до перебування й розпаду СРСР. Як же тепер сприймається образ нової, відродженої України західними фантастами? Першою ластівкою нового ставлення до України став роман Н. Спінрада «Російська весна», що побачив світ у США 1991 р. Зупинімося на його сюжеті докладніше. Події твору відбуваються приблизно 2025 року. В СРСР править президент-демократ Горченко, що змінив Горбачова. В Україні зародився і міцнішає національний рух — Український визвольний фронт, очолений Вадимом Кроньком. Автор досить відразливо змальовує українського лідера, якого називає «українським Распутінім»: «Його блакитні очі відчайдушно палали, повні губи, здавалося, смакували кожне слово», «Обличчя його викривала злісна гримаса, — фашист, маніяк, — подумав Боббі, — вампір», «Він вискалився, наче мавпа». Автор розвиває в романі концепцію про неможливість надання незалежності Україні, такий розвиток подій неминуче призвів би, на його думку, до дестабілізації політичної ситуації в світі. «Якщо Горченко дозволить Україні відділитися, Радянський Союз розпадеться, й етнічні меншини почнуть ви-

магати незалежності. Всі ці події — наслідок змови проти стабільності об'єднаної Європи», «...чехи, зрозуміло, не казали доброго слова про українців, водночас відбулася демонстрація словачьких націоналістів, котрі підтримували вступ Української республіки в Об'єднану Європу». Діяльність українських націоналістів призводить до того, що світ опиняється на межі ядерної війни. Військові змовники на чолі з маршалом Бронським скидають демократа Горченка: «Першою офіційною дією Верховного командування Червоної Армії буде придушення антирадянського заколоту в Україні». Лише підтримка США, президент яких надав Україні ракети, зупиняє московських яструбів. Але невдячний Кронько, відчуючи за спиною могутність Америки, завдає ядерного удару по Москві, внаслідок чого зруйновані храм Василя Блаженного і Мавзолей. Загалом, думка роману зрозуміла: існувало два центри сили і хай вони залишаться, а заради світового порядку Україна може й потерпіти.

На щастя, прогнози Спінрада не справдилися. Україна є і буде незалежною. І можна сподіватися, що з часом, посівши гідне місце в світовому співтоваристві, вона посяде гідне місце й у творах зарубіжних фантастів. І terra incognita стане знайомішою і зрозумілішою світовому читачеві.

м. Нікополь

Від редакції

У цілому погоджуючись з висловленими міркуваннями й занепокоєнням автора статті, котрий її надіслав на наш розсуд, ми, однак, хотіли б зауважити, що її песимістичний тон викликаний певною мірою вибіркоким характером самого аналізу. Ще 1987 року відомий американський фантаст Фредерік Пол видрукував роман «Чорнобиль» слідами катастрофи, що сталася в Україні, — роман у вигляді щоденника подій, де всі реалії нашого життя було відтворено якнайточніше, з розумінням місцевої психології. З іншого боку, спробуйте проаналізувати твори нашої фантастично-пригодницької літератури, де йдеться навіть про добре відомі європейські чи заокеанські країни.

Микола СОРОКА ЩЕ РАЗ ПРО ДЗВОНИ АФОНУ

Звернутися до питання про давні рукописи, що зберігаються в монастирях на горі Афон, мене спонукала стаття В. Рички «Дзвони Афону» («Всесвіт», № 1, 1996). Порушена проблема, зважаючи на невідповідний стан зберігання рукописів та потребу діяльнішого втручання у сферу науково-культурних, а відтак і національних інтересів України, вимагає якнайшвидшого її розв'язання. Слід ствердити слушність

позиції автора статті і щодо наявності на Афоні джерел, які становлять для України неабияку науково-культурну цінність, а також викласти ряд інших фактів, які могли б мати певне значення для української, тепер незалежної, науки, зокрема щодо афонських рукописів.

Восени 1994 року мені довелося скористатися деякими архівними матеріалами Хіландарської бібліотеки, які зберігаються у мікрофільмах в Огайському

університеті (США). Власне, це й становить згадуваний В. Ричкою Хиландарський проект у його, сказати б, сербській версії. Ще 1971 року сербський дослідник Матей Матеїч разом із американськими колегами домовився про мікрофільмування рукописів Хиландарської бібліотеки й використання їх виключно з науковою метою. Нині Хиландарською науковою бібліотекою в Огайо завідує сербський дослідник Предраг Матеїч (син М. Матеїча), який водночас читає лекції із слов'янських студій. Саме на основі розшуканих матеріалів йому вдалося опрацювати й видати творчу спадщину болгарського книжника XIV ст. Єфрема: шість рукописних праць склали чималий збірник і зберігаються в Хиландарському монастирі під № 342.

Я спеціально не займався пошуком українських джерел у Хиландарській бібліотеці Огайо, проте й з випадково побаченого можна зробити деякі висновки. Так, мікрофільм під шифром НМ. SMS. 455 містить «Аскетичний збірник», який відносять до 1360 — 1380 рр. Серед багатьох богословських творів у «Збірнику» можна знайти і відоме «Слово к брату столпнику» київського митрополита Іларіона. «Слово» написане

старослов'янською мовою у сербській редакції, як зазначено в коментарі, — отож можна детальніше говорити про взаємозв'язки Київської Русі з південними слов'янами, про вплив давньоруської літератури на сербську.

Поряд з афонськими пам'ятками в Хиландарській бібліотеці Огайо у мікрофільмах зберігаються давні рукописи з італійських бібліотек, зокрема з Маркіанської (Венеція) та Лавренційської (Флоренція). Серед них, приміром, рукописна «Псалтир волинська» (1384), що вочевидь стосується української історії, хоча й означена як russian.

Якщо пошуки в архівних надрах і не приведуть, за словами В. Рички, до «справжнього перевороту», то, гадаю, створять сприятливі умови для розвитку українознавчих студій, для перегляду усталених хибних поглядів на Україну та її історію. Озовімося на дзвони Афону...

Адреса Хиландарської наукової бібліотеки в Огайо:

Hilandar Research Library
The Ohio State University
227 Main Library
1858 Neil Avenue Mail
Columbus, OH 43210 — 1286
USA

МИСТЕЦТВО ПОВИННЕ ВИЗВОЛЯТИ, А НЕ РОЗВАЖАТИ

Пастир, історик мистецтва, есеїст і поет, ксьондз Януш Станіслав Пасерб народився 7 січня 1929 р. у Любаві на Помор'ї (помер 14. XII. 1993 р.). Дитинство провів у Тчеві, потім у Жабні біля Тарнова, де його родина переходила під час війни. Атестат отримав у Тчеві, готувався до священницького життя у духовній семінарії в Пелпліні. Після отримання священницького сану у 1952 році працював у парафіях Грудзьондза і Реди до часу свого навчання у Кракові, Варшаві, Римі, а також Фрайбурзі у Швейцарії. Отримав докторат з теології та історії мистецтва у Папському інституті християнської археології в Римі. Викладав в академії і духовній семінарії в Пелпліні. Був членом пен-клубу і Спільки польських письменників, Європейської академії наук і мистецтв у Відні, Комітету наук про мистецтво у Відні. Це був священник глибокої духовності, людина широкого світогляду, обдарована чудовим почуттям гумору, яка випромінювала добро. Друкуємо інтерв'ю, взяте Ка-

зиміром Шалатою у ксьондза Януша, ще повного енергії і планів на майбутнє.

К. III.: Мистецтво є спроба узагальнення людського досвіду в його найглибших вимірах, у тому числі досвіду, який виникає від зустрічі з сакральним. Чи є то достатній привід, аби історію релігійного мистецтва включати до сукупності так званих церковних наук і чи зв'язок мистецтва з теологією є дуже складним?

Я. П.: Існують релігії без мистецтва. Дослідження тих релігій, вивчення теології може відбуватися без рефлексії над релігійним мистецтвом, бо воно не виникає на їхній орбіті. Інша річ — християнство, надто у католицькому і православному сповіданнях. У зв'язку із заборонаю на зображення людей і звірів, яка існувала у Старому Завіті і якої Христос не скасовував, мистецтва християнського — в його найбільш ранній формі (катакомбне мистецтво) — могло взагалі не існувати. Воно могло взагалі не виникнути. І те, що воно виникло, народилося, пов'язано не тільки з тиском тогочасної язичницької «цивілізації образу», яка вплинула тоді в деяких ситуаціях навіть на єврейське мистецтво

(наприклад, декорація синагоги в Дура Еуропос), але також і з ефектом таємниці Втілення. Христос був і лишається «образом невидимого Бога», праїконою.

Ми вже давно називаємо церковне мистецтво «монументальною теологією». Між теологією і релігійним мистецтвом існує зворотний зв'язок: одне тлумачить інше. Серйозні іконографічні, а тим більше іконологічні дослідження не можуть провадитися без ґрунтового ознайомлення з теологічними дисциплінами. З другого боку, аналіз спадщини релігійного мистецтва дає змогу відтворення, пізнання набагато глибшого, ніж те, яке може дати дослідження «дискурсивне» — теологічних поглядів певної епохи, її духовності, релігійних упереджень і натхнень.

Церковне мистецтво є частиною передання. Воно містить у собі два його основні елементи: переказ і свідчення. Художник переказує правди християнської віри. Протягом століть костьол дбав про те, аби це відбувалося об'єктивним чином, з урахуванням, однак, суб'єктивної ангажованості автора. Подібно до проповідника художник мусив — як раніше, так і тепер — відповідати на запитання: чим для тебе є та правда, що вона значить для тебе? Це усвідомлював Павло VI, коли під час II Ватиканського собору звернувся до митців, кажучи, що без них діяльність коścioлу не була б повною, що їхня роль незамінима.

В академії історія церковного мистецтва має специфічний профіль: там вона скеровується з характерним «нахилом» до різних галузей теологічної науки, має в стосунку до них прикметну рису інтердисциплінарності, різноманітний інтелектуальний апарат. Зрештою то є ніщо інше, як виконання рекомендацій і постанов магістеріуму коścioлу — починаючи від Пія XI. Те ж виразно підкреслив II Ватиканський собор — у «Конституції про літургію», а також пізніші настанови. Це знайшло органічне підтвердження у скликанні папою Яном Павлом II 1990 року папської комісії в справах збереження художньої та історичної спадщини коścioлу. Та справа має зрештою набагато ширший обсяг і характер: ідеться про цілу проблему існування Євангелія на терені культури.

— *Релігійне мистецтво виконує пастирські функції, в чому вони полягають?*

— Я вже частково відповів на це запитання. Звичайно, сучасне мистецтво виконує пастирську функцію, подібно до того як її виконувало і давнє мистецтво. Претензії до того мистецтва впливають із нерозуміння ролі мистецтва в

коścioлі взагалі. Мистецтво — це частина передання, християнської проповіді. Функцією проповіді є визволяти, а не розважати душі.

В західній церкві ми дійшли до того, що мистецтво стало оздобою, а в найкращому разі — ілюстрацією. В душі екуменізму будемо вчитися у наших братів на Сході: ікона — це знак Присутності, це анамнез, це щось свячене. А ми дійшли до того, що все повинно бути найпростішим і банально гарним: навіть Христос повинен бути солодким, як цукерка. Багатьох людей відштовхує бридота сучасного мистецтва, вони забувають, що мистецтво було призначене спричинювати потрясіння, викликати катарсис, наприклад нагадуючи про Христові страждання. З іншого боку, християнське мистецтво не лише зв'язує про Бога, але також розповідає про людину, спосідає людину Богові — як молитва. Тим самим воно повинно говорити про наші страждання, слабості, проблеми. Показове розірвання предмета у сучасному живописі випередило (чи віщувало?) розпад атому, поділ світу після другої світової війни.

— *Який з періодів релігійного мистецтва здається, на думку ксьондза професора, найважливішим з точки зору історика мистецтва?*

— Собор у «Конституції про літургію» висловився виразно: *Ecclesia nullum artis stilum veluti proprium habuit*: Коцьол жодного стилю не визнає за власний. Всі були однаково гарними. Недобрими, бо неаутентичними були тільки спроби створення особливого, суто церковного стилю, які чинилися в XIX столітті (часто їх підтримував пануючий у той час в мистецтві дух історизму). Це помістило коцьол у культурне гетто, з якого він звільнився лише під час II Ватиканського собору.

— *Який з творів мистецтва викликає у вас найглибші переживання, що виявилися важливими у життєвому досвіді ксьондза професора?*

— Багато. Різних. Дуже різних. Чимало з тих вражень відбилося у моїх віршах. Нерідко то екфрази. Якось у Шартрі, де я бував не раз, народився вірш «Паломниця». В жодному, однак, тексті я не зафіксував того, що пережив літнього дощового дня кілька років тому в галереї Брера у Мілані перед картиною П'єро делла Франческі (то мій улюблений художник, але не єдиний), яка зображує Мадонну з Дитиною та святими. У залі було порожньо. Брера не належить до модних галерей з точки зору середнього туриста. Образ висить низько. Постаті неначе стояли на землі, дивилися одне одному у вічі — оскільки постаті у П'єро делла Франческі завжди

дивляться кому-небудь у вічі. Вони категоричні. Я мав неймовірно сильне відчуття їхньої присутності. Не міг знайти інших слів, крім тих, які сказав Рільке у вірші «До стародавнього торсу Аполлона»:

Кожне місце тієї брили бачить тебе.
Мусиш своє життя змінити.

Саме в цьому, до речі, й полягає моральний вплив мистецтва. Себто не йдеться про те, чи якась постать гола, чи в трусах, як судять наївні моралісти.

— *Кого визнає як ксьондз професор за своїх учителів на священицькій, науковій, артистичній дорозі?*

— Моїм першим семінарським професором історії мистецтва був ксьондз Антоній Лідтке, протонотарій апостольський, кілька років тому вшанований титулом доктора гоноріс кауза. Я був тоді його промстором і, виголюшуючи лау-

дацію, переживав велике хвилювання, думаючи, як цікаво повертаються ролі і що то я тепер можу надавати вищий науковий ступінь вчителю моєї молодості. Зразком інтелектуала був для мене у пелплінській семінарії ксьондз Францішек Мантхей — вчений дійсно енциклопедичної ерудиції. З варшавських професорів з найбільшою сердечністю і вдячністю згадую Владислава Томкевича, під керівництвом якого я писав докторат.

Своїми вчителями на священицькому шляхові вважаю поміж іншими ксьондзів Подольського та Яроша, а також осіб мирських, побожність і самовіддача яких мене навіть осоромлювали. А на дорозі художній? Читаючи мої вірші, Чеслав Мілош зауважив колись: «той Ружевич усіх вас зачарував...»

З польської переклала
Олена ПРИЛИПКО

«РОЗМОВЛЯЄМО УКРАЇНСЬКОЮ»

Торік у французькому видавництві «Л'Арматтан» з'явилася ошатна книжка «Parlons ukrainien» («Розмовляємо українською»), що є непересічною подією як для Франції, так і для України.

Уклав підручник відомий український перекладач і теоретик перекладу Віктор Коптілов.

Прикметною ознакою посібника є те, що він не лише навчає української мови, а й дає основні й, головне, не викривлені факти з історії України, знайомить із її культурним і політичним сьогоденням. Завдяки цьому підручнику французи чи не вперше дізнаються, що Україна — це аж ніяк не Росія, а українська мова — одна з найдавніших мов Європи, що українці — це великий народ із своєрідною потужною культурою в сім'ї європейських народів.

Що ж, приємна подія! Якщо вже заговорять українською й французи, то нам, українцям, і сам Бог велів...

Панорама

ІНТЕРЕС ДО НОВАЛІСА ЗРОСТАЄ

У Східній Німеччині все більше зростає інтерес до життя і творчості відомого німецького поета Новаліса. Як сказав у своєму виступі на щорічному зібранні міжнародного товариства Новаліса його президент Ганс-Йоахім Мель, поет-романтик вважався в колишній НДР містиком, мрійником і реакціонером. Нині подібні оцінки відійшли у минуле.

Зустріч, яка проходила на батьківщині Новаліса, в саксонському замку Обервідерштадт, була присвячена проблемі впливу поета на творчість Томаса Манна. На зібрання заснованого 1992 року товариства з'їхалося близько ста учасників із різних країн світу.

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК ІЛЛЯ КАБАКОВ У ДРЕЗДЕНІ

Цей незвичайний корабель — завдовжки сімнадцять метрів, зроблений із дерев'яних дощок, — близько трьох тижнів був виставлений у дрезденському фестивальному центрі «Геллерау». Вантаж «Корабля мого життя» (так назвав його автор, художник Ілля Кабаков) складається із 24 картонних коробок, наповнених предметами, які супроводжували 62-річного українського художника впродовж усього його життя. Старі іграшки, посуд, книги, газетні вирізки, одяг, фотографії, — все це Ілля Кабаков підписав і впакував. Вони ілюструють різні етапи біографії і творчості автора. Після Дрездена корабель відбуде в інші німецькі міста, а в цьому році, очевидно, стане експонатом ретроспективної виставки маляра, яка має відбутися в гамбурзькому музейному комплексі «Дайхторгаллен».

ВІД ІЛЮЗІЙ — ДО ПЕРВИННОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Я знаю, що я нічого не знаю.

Сократ

Перше слово до появи цієї книжки в українському варіанті сказати дуже не просто, бо й тепер згадуються слова Лао Цзи: «Той, хто знає, не каже. Той, хто каже, не знає». Це слово десь тут, перед очима, але висловити його, написати — важко. Жодні речі або явища, на думку Ашвагоші, «не можуть отримувати адекватного вираження за допомогою форм мови». Тому й це передне слово вже свідчить про труднощі долання світу ілюзій, про складність пошуку шляху до МАГАМУДРИ. Сподіваюся, що й ті нечисленні читачі, котрі зупинять свій погляд на цих рядках, зрозуміють, що першим було Слово... Ця книга про нього, про з'єднання людської душі з найвищою сутністю.

Чи це Бог, а чи Магамудра, цебто «велика печать», усе ж у цьому перекладі українською мовою книги тибетського лами (духовного вчителя, священника) Чог'яма Трунгпи, в якій йдеться про життя славетного Наропи, розкривається природа духовного шляху людини, й досі малодосліджена. І для нас, мабуть, визначальним є застереження в одному з коментарів Трунгпи про згубність млявого, пасивного ставлення до духовності, до свого внутрішнього світу, що його глибини лишаються незвіданими. Про це писав колись Григорій Сковорода, розмірковував Микола Гоголь, на цих болючих, життєво важливих для людини проблемах наголошували Едмунд Гуссерль, Мартін Гайдеггер. Сьогодні вважають, що індійські й тибетські мудреці розкривають чимало шляхів до подолання світу ілюзій і злиття з «голою реальністю». Одним із таких мудреців був Наропа.

Тибет — це слово сьогодні звучить для багатьох з нас, як «Сезам». Особливо після книжок Миколи Реріха, Олени Блаватської, Чог'яма Трунгпи, Лобсанга Рампи. Проникливе «третє око», яке описав Рампа... Кажуть, що його мали люди, котрі населяли Україну за давніх часів. Микола Реріх пише, що археологи знаходять у Тибеті готські мечі, а столиця Тибету Лхаса в давнину називалася Гота; готи ж, як відомо, жили колись в Україні. Український шукач таємниць Землі Юрій Шилов оперує значним археологічним матеріалом і ве-

де мову про спорідненість тибетців та аріїв-праукраїнців. Наприклад, в одній з книг Ю. Шилова розповідається про перевтілення Дана, про древню хронологію Будди, якою оперували арії українських степів. Все це Ю. Шилов прагне підтвердити знахідками в арійських могилах півдня України. Але все це, мабуть, ближче до ілюзій, бо на основі уламків неможливо відтворити первинну реальність.

У спільній гонитві за хлібом насущним ми хочемо надати прихильникам ілюзій буцімто підтвердження справжньої реальності, яку можна помацати, понюхати, лизнути. Але все це марнота. Як казав Христос: «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить з уст Божих». І ми шукаємо сьогодні цього слова, й нам здається, що ми його чуємо, — не знаємо, однак, чи поєднає воно нас із первинною реальністю. Мабуть, найважче пізнати самого себе. Древні греки таки мали рацію. І випробування Наропи підтверджують це. І хай далеко не завжди зрозуміла по своїй суті духовна мандрівка Наропи, його одинадцять страхітливих видінь, які описав один із послідовників ордену Каг'ю — школи тантричного буддизму — Чог'ям Трунгпа, але один з духовних тих уроків для нас надто важливий. Бо ми загрузли в сум'ятті й шукаємо хоч якогось виходу. А Тілопа вказав Наропі на один із символів МАГАМУДРИ: «Нерухомість смерті — як подув Невимовного». Перш ніж досягнути вчення, Наропа змушений оголити себе від ілюзій, умертвити їх...

Згадую слова Миколи Гоголя з його духовної прози: «Передусім необхідно вмерти, — для того, щоб воскреснути». І далі: «... про мене краще тимчасова гризота й сум від самого себе, ніж самонадіяність у собі. В першому випадку людина, принаймні, побачить свою невідатність, підлість і згадає про Бога, який підносить і виводить усе з глибини нищості; у випадку самонадіяності людина втікає від самої себе прямо в руки чорта, батька самонадіяності, який димовим своїм чадом задурманює людину». І в книзі Трунгпи про Наропу ви прочитаєте, як проходить через нищість Наропа, дізнається про його дванадцять випробувань; це своєрідне подолання похвальби, самовпевненості, гордині. Через сум'яття до «божевілля» самороз-

криття — такими бачить етапи духовного пошуку Наропи лама Чог'ям Трунгпа. «Але божевілья в даному тантричному випадку, — пише Трунгпа, — це не-прив'язаність до концепції, перехід за межі логіки, свідоме проникнення туди, де логіка втрачає свій сенс. Явища й речі, втиснені в концепції, вже такі, які вони насправді. Ми заганяємо світ у концептуальну пастку. В ній вогонь гарячий, а небо — блакитне. А може, небо зелене? Може, вогонь холодний?»

Наш дух дуже занедужав, і ми ніяк не можемо змусити себе вмерти, щоб знову народитися. Можемо знову вдатися до давно відомих описів того, як світ ілюзій, людська спільнота в Росії, Україні гнали, душили будь-які спроби відвернути людину од зовнішнього ілюзорного світу, спрямувати її на шлях духовного вдосконалення, з'єднання з первинною реальністю. Відомо, яких поневірянь у світі ілюзій, що ставив на нього тенета, зазнав Григорій Сковорода, як страждав Микола Гоголь, а в XX ст. прямо випалювалася «советчиною» з корінням релігійна, містична думка, розпинали і нищили як священників, так і народних цілителів, знахарів, чаклунів, які були у нас, в Україні, лише тичками на шляху до пізнання енергії внутрішньої духовності.

А сьогодні ми переживаємо болючу і важку для себе розгубленість, і випалоє душу народу духовна пустка. Тибетська духовна традиція, таємничий зміст тієї ж «Магамудри Упадеші», хоч, здавалося б, і далекі, можуть прислужитися і нам у нашій скруті.

Однією із згубних для людини ілюзій є суперечність між розумом («его») і тілом. Ця суперечність поєднується з іншими, зовнішніми протиріччями; вони шматують, дрібнять особистість, породжуючи сум'яття. Тоді як, за словами Фрїтьйофа Капри, більшість східних містичних учень дивиться на кожен чинник, як на аспект єдиної вищої реальності. Буддисти вважають, що потрібно долати ілюзію окремішності речей та «его».

Ця внутрішня роздрібленість відбиває наш погляд на «зовнішній» світ, який ми сприймаємо як множинність окремих речей і подій. До природного середовища ставляться так, начебто воно складається з незалежних частин, що використовуються групами людей з різними інтересами. Роздрібленість поширюється й на суспільство, яке ми ділимо на нації, раси, релігійні й політичні угруповання. Впевненість у тому, що всі осколки в нас самих, у навколишньому середовищі і в суспільстві — насправді не пов'язані між собою, можна розглядати як основну причину цілої низки соціальних, екологічних й

культурницьких криз сучасності. Вона наладнує нас проти природи й інших людей. Вона спричиняє вищою мірою несправедливий розподіл багатств, що призводить до економічного й політичного хаосу, спонукає до спонтанного й узаконеного насильства і забруднення навколишнього середовища, дедалі менш придатного для життя — і фізично, і духовно. Картезіанський поділ і механістичний світогляд сприяли розвиткові класичної механіки, техніки, але назагал негативно впливали на нашу цивілізацію. Дивно бачити, як наука XX ст., котра з'явилася на світ у момент картезіанського поділу, долає його обмеженість і повертається до ідеї глибинної єдності, що про неї говорили філософи Стародавньої Греції і Сходу.

На відміну від прихильників західного механістичного підходу, східні містики розглядають предмети і явища довколишнього світу як різноманітні взаємопов'язані аспекти єдиної вищої реальності. Наше прагнення поділити світ на окремі самотійні речі й відчутти ізольованість свого «его» буддисти вважали б ілюзією, породженою нашим оціночно-аналізуючим розумом, і визначили б терміном «авідья» (незнання, глупота), що застосовується до неспокійного, поверхового стану свідомості, який необхідно подолати: «Коли свідомість неспокійна, триває множинність речей, але коли свідомість досягає спокою, множинність зникає».

Хоча школи східного містицизму відрізняються в деталях, усі вони підкреслюють принципову цілісність Всесвіту. Найвищою метою (індуїстів, буддистів, даосів) є усвідомлення єдності і взаємозв'язку всіх речей, подолання почуття своєї ізольованої індивідуальності та злиття з вищою реальністю. Досягнення цієї мети, цебто ПРОБУДЖЕННЯ, — заслуга не тільки здорового глузду; це переживання, релігійне по своїй суті, захоплює людину цілком. Про це, зокрема, йдеться у «Магамудрі Упадеші», усному вченні, що його дав Шрі Тілопа Наропі на березі Гангу і з яким читач може познайомитися у пропонованому перекладі книжки Ч. Трунгпи.

Східні вчення та й, між іншим, новітня фізика твердять: усе в світі взаємопов'язане. Жодна частина Всесвіту не є важливіша за іншу. Властивості однієї з частин визначаються не якимись фундаментальними законами, а властивостями всіх інших частин. Як фізики, так і містики, виходячи з цього засновку, визначають неможливість дати повне, вичерпне пояснення кожному явищу, але на тій же підставі роблять різні висновки. Фізики задовольняються приблизним осягненням

природи. Східних містиків таке при-
близне розуміння не вдовольняє взагалі,
вони прагнуть «абсолютного знання»,
що вимагає осягнення життя в його
цілісності. Усвідомлюючи принциповий
взаємозв'язок окремих частин Всесвіту,
вони вважають, що пояснення будь-чо-
го в кінцевому результаті рівносильне
опису зв'язків цієї частки з усім іншим
світом. Через неможливість подати та-
кий опис східні містики переконані, що
жодне окремо взяте явище пояснити не-
можливо. Так, Ашвагоша стверджує:
«Жодна річ за своєю фундаментальною
природою не може бути названа чи по-
яснена. Її неможливо адекватно вирази-
ти за допомогою мови». Тому східні
мудреці, як правило, прагнуть не пояс-
нення речей, а безпосереднього, поза
межами концептуальної логіки, сприй-
няття єдності всього, як у «Магамудрі
Упадеші»:

Якщо ти усвідомлюєш простір,
тануть усталені ідеї центру й периферії.
Так само, якщо ти усвідомлюєш розум,
зникають розумові ігри...

Згадаймо Будду, котрий відповідав
на всі запитання про Бога, існування
душі, сутність життя «благородним мов-
чанням». Безглузді, здавалося б,
відповіді дзен-наставників на прохання
розтлумачити що-небудь служать тій же
меті — показати учням, що кожна річ
являє собою наслідок усього сущого, що
«пояснити» природу — значить проде-
монструвати її єдність і що в кінцевому
підсумку пояснювати нічого. Коли
якийсь монах запитав Тодзана, що зва-

жував льон: «Що є Будда?» — Тодзан
сказав: «Цей льон важить три фунти». Ко-
ли Дзесю запитали, чому Бодгідгарма
пішов до Китаю, наставник відповів: «У
саду дуб».

Одне з основних завдань східного
містицизму — звільнення людської
свідомості від шкаралуші слів і пояс-
нень. Як буддисти, так і даоси вживають
вислів «тенета слів», «тенета понять»,
застосовуючи таким чином образ нероз-
ривної мережі до людського мислення.
Доки ми прагнемо щось пояснити, ми
борсаємося у власних поняттєвих тене-
тах. Звільнитися від тиранії концепцій і
пояснень — значить розірвати кайдани
КАРМИ і зробити крок до звільнення.
В «Магамудрі Упадеші», яку ви прочи-
таєте тут в українському перекладі Яро-
слава Литовченка, про це сказано так:
«Якщо ти звільнишся від ілюзій і ба-
жань, то виникне єдність Радості й По-
рожнечі. Житимеш довго, не сивіючи, й
сятимеш, як Місяць. Випромінювати-
меш бездоганну силу. Швидко здобу-
вши досягні сідги (чудотворні сили. —
В. З.), треба шукати абсолютні».

Варто зауважити, що перекладач гли-
боко перейнявся змістом книги «Життя і
вчення Наропи». І, може, Я. Литовченко
краще відчуває психологію тибетського
містицизму, ніж філологічні тонкощі
перекладацької справи. Бо ж він сам є
духовним учнем одного з тибетських
лам ордену Каг'ю.

Василь ЗІГАЛОВ,
кандидат історичних наук

ЧОГ'ЯМ ТРУНГПА

ГРА ІЛЮЗІЙ. Життя і вчення Наропи

З англійської переклав Ярослав ЛИТОВЧЕНКО

ПЕРЕДМОВА ДО АНГЛІЙСЬКОГО ВИДАННЯ 1994 р.

Ця книга — низка лекцій, з якими Чог'ям Трунгпа Рінпоче виступив на двох семінарах, присвячених життю Наропи та його вченню. Наропа жив у Північній Індії в XI ст. Він став великим учителем ваджраянського¹ (тантричного) буддизму й одним із «Перших Отців» тибетського ордену Каг'ю.

«О великі Ваджрадгара, Тело, Наро, Марпо, Міло, пане дгарми Гампопо...» Так починається молитва до сонму просвітлених із ордену Каг'ю, одного з чотирьох головних буддистських орденів Тибету. Ваджрадгара — це д г а р м а к а й я — будда, остаточне «вмістилище» пробудженої свідомості. Тело — це Тілопа, великий індійський сідга (чудотворець), гуру² Наропи, перший у низці земних учителів ордену Каг'ю. Наро — це Наропа. Він став гуру Марпи, першого тибетця серед наставників ордену. Головним учнем Марпи був Міла, славетний тибетський йог, знаний на ім'я Мілярепа. Гампопа — головний учень Мілярепи — заснував чернечий орден Каг'ю, що згодом розрісся на кілька розгалужень. Ними й досі, вже 900 років, керують послідовники Гампопи.

Центральним актом у ваджраянському буддизмі є передача пробудженого стану свідомості від гуру до учня. Це називають «зустріччю розумів». Оскільки пробуджений стан свідомості не залежить від слів, думок чи концепцій, то сама «зустріч розумів» є, так би мовити, поза процесом, поза часовим виміром. Однак, аби так духовно відкритися перед учителем, потрібно перейти надзвичайно напружений підготовчий період. На цьому етапі, як ми побачимо в історії з Наропою, учитель вимагає від учня крайньої самопожертви. Щоб оголоти *єго* учня й підрубати його корені, вчитель вдається, в разі потреби, до зовні начебто й брутальних засобів. Без сумніву, буденному світові цей процес, у якому так багато, здавалося б, мук навчання, може видатися безглуздим. Однак, розглядаючи його з позиції духовного пробудження, — яке ми означатимемо терміном м а г а м у д р а, цебто «велика печатка», — побачимо, що в цьому процесі оголюється глузд і виявляється справжнє милосердя. Розповідь про те, як Наропа досягнув безпосереднього контакту з учителем і пробудився, стала прикладом для пізнішої традиції ваджраянського буддизму в Тибеті.

У лекціях, що складають цю книгу, Трунгпа Рінпоче лише коротко зупиняється на формальних аспектах м а г а м у д р и та інших тантричних ученнях, зокрема на «шістьох йогах» Наропи. Однак чітко й стисло пояснюючи, Трунгпа Рінпоче висвітлює експериментальну природу тих вчень. Кількома простими словами він передає суть.

Наропа народився в царській родині. Змалечку він прямував шляхом духовного пошуку. Відчуваючи жалість і співчуття до живих істот, Наропа вирішив вивчити й практикувати буддизм. У молодості, піддаючися намовлянням батьків, Наропа одружився. Проте через вісім років його остаточно полонило бажання цілком присвятити своє життя д г а р м і, цебто вченню Будди. Його жінка, Нігума, погодила-

© Чог'ям Трунгпа, 1996.

© Ярослав Литовченко, 1996, переклад українською мовою.

¹ Ваджраяна (санскрит) — «діамантний шлях». Один із трьох головних напрямків буддизму; перші два — гіяяна та магаяна. Ваджраяну ще називають «раптовий (або швидкий) шлях», оскільки вважають, що той, хто практикує ваджраяну, може досягнути стану просвітління ще в цьому житті.

² Гуру (санскрит) — духовний учитель.

ся на розлучення й стала його учнем, а згодом — великою святою. Наропа пішов учитися до буддистського чернечого університету в Наланді. Збагативши свій інтелект, він так розвинув свої здібності й ерудицію, що згодом його призначили абатом Наландського університету.

В цей час, коли йому було біля сорока років, у житті Наропи сталася подія, яка загострила його увагу до тантри. Якось, читаючи спиною до сонця (його тодішнє ставлення до реальності), Наропа мав видіння: перед ним з'явилася страшна жінка старшого віку; вона дорікнула йому, що в книжках він вичитує самі слова, не розуміючи суті; а розкрити справжнє значення йому вдасться тоді, коли він знайде гуру, її брата Тілопу.

Хоча вчителі й учні в Наланді благали Наропу не покидати їх, він залишив великий університет і вирушив у самотню мандрівку шукати Тілопу. Його подорож обернулася на неймовірні випробування. Наропа пережив одинадцять страхітливих видінь. У відчаї він хотів накласти на себе руки. В останню мить з'явився Тілопа й прийняв Наропу за свого учня. Вчитель показав йому кілька символів. Наропа їх осягнув. Після того Тілопа цілий рік просидів непорушно в медитації. Наприкінці року він зробив легкий жест. Це означало, що Наропа мав уклонитися вчителю й попросити посвятити його у вчення. Тілопа зажадав, щоб учень стрибнув із даху високого храму. Наропине тіло розбилося. Він зазнав нестерпного болю. Але вчитель зціпив його доторком руки й дав Наропі першу частину вчення.

Так повторилося одинадцять разів. Одинадцять разів Тілопа сидів непорушно рік або взагалі зникав від свого учня. Наприкінці кожного року Наропа, вклоняючися вчителю, прохав втаємничити його у вчення. На вимогу Тілопи Наропа заходив у вогонь і сильно обпікся, був побитий майже до смерті, п'явки висмоктували з нього кров, його кололи розпеченими голками, він біг, доки не впав неприбутний, пив помиї, знову був побитий майже до смерті, віддав свою дружину Тілопі й дивився, як той знущується з неї, відрубав собі ноги й руки та у формі мандали підніс їх учителю. Після кожного з тих випробувань Тілопа зцілював Наропу доторком руки й передавав йому наступну частину вчення. Здобуті таким чином основи, включно зі славетними «шістьма йогами» Наропи, передаються протягом тисячоліття в ордені Каг'ю усно від учителя учневі.

Після наступних завдань, випробувань і настанов нарешті відбулася передача магамудри шляхом «зустрічі розумів». Після цього Тілопа заповів Наропі бути корисним усім живим істотам. Згодом, як Тілопа й передбачав, Марпа з Тибету перейшов через Гімалаї, відшукав Наропу й став його учнем. Скінчивши навчати Марпу, Наропа пророче мовив, що Марпа матиме великого духовного сина — Мілярэпу. Промовивши це, Наропа тричі вклонився в бік Тибету.

Коментарі Трунгпи Рінпоче щодо життя Наропи висвітлюють природу духовного шляху, тему й досі малозрозумілу. З коментарів Трунгпи Рінпоче стає видно, чому впродовж двадцяти років своєї праці на Заході він напосідливо застерігав млявого, пасивного ставлення до духовності. Трунгпа Рінпоче назвав духовним матеріалізмом використання духовних істин і методів для егоїстичних потреб. Зручності *его* були саме тим, від чого Наропа мав був звільнитися — включно до найдрібнішої прив'язаності. Коментуючи життя Наропи, Трунгпа Рінпоче допомагає нам розкрити первинну, незорану ілюзіями реальність.

Шераб ЧЬОДЗІН,
Нова Шотландія, Канада, 1992

ЧАСТИНА ПЕРША

«ЖИТТЯ НАРОПИ». СЕМІНАР I

Нью-Йорк, 1972

Розділ 1

НАРОПА Й МИ

Отож, ми розглянемо життя Наропи, його взаємини з Тілопою і дванадцять активів спокути, що їх Наропа здійснив. Наропа пережив магамудру. Ми розглянемо, як це сталося. **М а г а м у д р а** означає «великий символ»; це пов'язане з бачен-

ням явищ світу безпосередньо, оголено, такими, якими вони є. Завершитися семінар коротким викладом «шістьох учень» Наропи.

Правду кажучи, я сумніваюся щодо дієвості такого заочного подання вчення Наропи жителям Північноамериканського континенту та й, взагалі, Заходу. Мені здається, що люди тут до цього не готові. Мало хто в Америці розуміє навіть початковий, гінаянський рівень буддизму. Тут бачимо цілком шизофренічний підхід: уявлення про божественну, святую Особистість протиставляють бентежній версії про самих себе. Внаслідок цього люди вважають, що вони покинуті, грішні. Або ж мають надію, засновану на духовній гордині, яка не допускає жодного «зайвого» запитання.

Чи ж це не зловісна картина? Вельми зловісна. Ми у розпачі. Ми в такому сум'ятті, що навіть не знаємо, якого дідька тут сидимо і правимо теревені.

Отже, поговоримо про Наропу?

Наропа чогось досягнув. Він знайшов свій шлях. Як тільки він став учнем Тілопи, з ним усе пішло гаразд. Але заки він став учнем Тілопи, він переживав сум'яття, як ми тепер.

Духовна практика — це звільнення від двоїстості: «мое, протиставлене іншому», «я, відмінний від них». Проте ми пожинаємо ще й сум'яття тих гуру, які продають нам свої ілюзії. Як їх тут називають «по-американському» — г а р у з. Цей дивовижний тип людей. Вони рятують вас. Вони запевнюють вас, що несуть остаточний порятунок. А потім кажуть, що їм ще треба працювати над собою і, взагалі, якось жити. Ми в сум'ятті. Вони — банкрути. Сумна ситуація.

Забавивши написати докторську дисертацію на цю тему, ми ледве чи зможемо, бо охоплені сум'яттям. Навіть якщо ми наміримося стати професійними гуру, нам не поталанить. Багато людей вирішує гайнути в «паломництво на Схід», жити з туземцями, вчитися з ними, їсти з ними й з ними випорожнюватися, навіть якщо в них не заведено вживати папір. Такі мандрівники серйозно й віддано грають у бірманські ігри, в японські ігри, в тибетські ігри тощо. Вони втікають від свого коріння. Вони просотуються в чужу культуру — сидять із азіатами, їдять з ними, ходять разом до вбиральні. Ми отримуємо безліч антропологічних послань про «примітивні» суспільства. І здається нам, що хоча ті суспільства примітивні, духовне сприйняття в них чомусь вище за наше. Це ігри. Ми бавимось в них.

Хочу звернути вашу увагу на один фрагмент із «Життєпису Наропи»:

«Одного разу, коли Наропа сидів спиною до сонця й вивчав підручники з граматики, епістемології, духовних приписів і логіки, страхітлива тінь упала на його книжки. Наропа обернувся й побачив стару жінку. Вона мала тридцять сім огидних рис: її очі червоніли з-під насуплених брів; волосся було руде й розкуйовджене; чоло — набрякле; обличчя зморшене, як печене яблуко, і всипане бородавками; довгі вуха звисали донизу; ніс загнувся до підборіддя; жовте й сиве волосся росло на обличчі; рот перекошений; зуби, ті, що лишилися, криві й гнилі; рот її постійно рухався, немов щось жуючи, а язик слюнив уста; прищмокуючи, вона облизувалася; коли позіхала, в неї з горла долинав свист; із очей по брудних щоках котилися сльози; все тіло її тряслось; вона важко, із хрипом дихала, аж посиніла; шкіра була груба й порепана; шия скособочена вбік; кістляве тіло зігнуте наперед; спина горбата; крім того, ця відьма кульгала й спиралася на костур. Вона запитала Наропу:

— Ти що витріщився?

— Я вивчаю граматику, епістемологію, духовні приписи й логіку, — відповів Наропа.

— Чи ти розумієш, що написано в тих книжках?

— Так.

— Ти розумієш слова чи їхню суть?

— Слова.

Стара відьма втішилася й затанцювала, вимахуючи костуром. Думаючи, що вона зрадіє ще більше, Наропа додав:

— Я розумію також суть.

Тоді відьма зайшлася плачем, заголосила й пожбурила костур на землю.

— Чому ти зраділа, коли я сказав, що розумію слова, а тепер, коли я мовив, що розумію суть, ти плачеш?

— Я зраділа, бо ти, великий вчений, не збрехав і широко визнав, що розумієш лише слова. І я засмутилася, коли ти сказав, що розумієш і суть. Ти ж бо її не розумієш.

— А хто розуміє?

— Мій брат, Тілопа.

— Познайом мене з ним, хоч би де він був.

— Іди сам, привітай його і випроси в нього розуміння суті.

Промовивши це, стара жінка зникла, як веселка в небі».

(«Життя і вчення Наропи», перекл. з тибетської Герберт Гюнтер. Boston & London. Shambhala publications, 1986, с. 24 — 25)

Наропа вивчав епістемологію, логіку, філософію й граматику. Так само, як ми. Ми втягуємося в логіку. Ми на першому етапі Наропиної мандрівки, захоплені філософією, логікою та ще й епістемологією. Ми шукаємо відповіді. Ми хочемо сталих визначень. Ми хочемо зафіксованої, усталеної ситуації, яка не вислизала б. Ми потребуємо концепцій.

На цьому семінарі ви не покладатиметеся на концепції. Саме через свої концепції Наропа мусив був перейти дванадцять етапів спокути. Ми рушаємо в ту саму подорож, що й Наропа. Ми рушаємо в турне дорогою Наропиної агонії. Певною мірою це подібне до Диснейленду. Ви мчите якимось тунелем, а потім виїжджаєте з нього десь-інде, можливо, до іншого тунелю. Ви бачите дивовижні речі й опиняєтеся на другому боці. Однак у нашому випадку це пов'язано з психологічними фіксаціями. В нашій ситуації це значно ближче до пекельного чи до небесного. В пошуку добра й свободи ми починаємо з першого кроку.

Розділ 2

СПРАВЖНЄ БОЖЕВІЛЛЯ І ПОП-АРТ

Наропа подався на схід. І йому з'явилися такі видіння:

Він вийшов на вузьку стежку, що губилася між скелями й річкою. Йдучи по ній, Наропа надібав жінку, яка лежала поперек. Вона була без рук і ніг; тіло її, вкрите струп'ям, гноїлося.

— Не заступай мені дороги. Забирайся звідси.

— Я не могу рухатися. Якщо ти не квапишся, то обійди мене. Якщо ж поспішаєш — переступи через мене.

Хоча Наропі шкода було тієї жінки, він затулив з відразою носа й переступив через неї. Раптом каліка засяяла, як веселка, здійнялася в повітря й промовила:

Слухай, Наропо:

Первинна реальність, у якій усе зрівнюється,
вільна від обмежень і думок,
що формують звички.

Як, усе ще обплутаний ними,
ти сподіваєшся знайти гуру?

Раптом жінка, скелі й стежка зникли, а Наропа зімлів на піщаному березі. Прийшовши до тями, він подумав: «Я не впізнав гуру. Тепер питатиму про нього в першого-ліпшого, кого зустріну». Наропа підвівся й, шепочучи молитву, рушив далі.

На вузькій дорозі він надібав смердючого, вошивого собаку. Затуливши носа, Наропа перескочив через нього. А собака, засяявши веселковими барвами, злинув у небо й промовив:

Всі живі істоти — це твої батьки,
бо народжувався ти безліч разів.
Хіба ти можеш знайти гуру, якщо,
не плекаючи співчуття,
шукаєш не так, як треба?
Як же ти знайдеш гуру,
коли зневажаєш інших?

Собака й скелі зникли, а Наропа знову знепритомнів.

Отямившись, Наропа помолився й рушив далі. І зустрів він чоловіка з великою торбою на спині.

— Чи бачили ви шановного Тілопу?

— Ні. Проте за цією горою ти знайдеш хлопчика. Він шукає своїх батьків. Запитай його.

Подолавши гору, Наропа знайшов хлопчика.

— Я бачив Тілопу, — відповів малий. — Скажу, де він є, якщо допоможеш пошити в дурні моїх батьків.

«Хай це коштуватиме мені нагоди знайти Тілопу, — подумав Наропа, — але я не матиму жодної справи з цим малим негідником. Бо ж я принц, бгікшу¹ і вчений. Я шукатиму гуру достойним чином, згідно з законами дгарми».

Раптом сталося те, що й раніше. Хлопчик здійнявся у веселкове саяво й промовив:

Як ти можеш знайти гуру, якщо,
сповідуючи вчення про Велике Співстраждання,
не розіб'єш мідне чоло егоїзму
молотком кришталевої Єдності й невимовної Порожнечі?

І хлопчик розтанув, як веселка, Наропа ж упав непритомний на землю. Прийшовши до тями, він помолився й рушив далі.

За наступною горою Наропа надбав розбійника, який витягав із мерця нутрощі й відтинав їх ножем. На питання, чи бачив він Тілопу, розбійник відповів:

— Так. Але перш ніж я скажу тобі, допоможи відтяти нутрощі.

Наропа відмовився це робити. А розбійник злетів саявом веселки й промовив:

Як ти можеш знайти гуру, якщо
гострим видінням Реальності
не розітнеш пут Самсари²?

І розбійник зник, а Наропа зомлів.

Очунявши, він рушив далі. На березі річки Наропа побачив, що якийсь чоловік, розтявши собі живіт, промивав шлунок теплою водою. На запитання, чи бачив він шановного Тілопу, чоловік відповів:

— Так, бачив. Але ти спершу допоможи мені промити шлунок.

І знову Наропа відмовився, а чоловік засяяв, як веселка, й полинув у небо, промовляючи:

Як ти знайдеш гуру,
не обмившись від Самсари
водою глибинної проникливості?
По суті, Самсара чиста,
але в ній думками, верства за верствою,
накопичується намул звичок.

І чоловік зник у небі.

Опритомнівши, Наропа помолився й пішов собі далі. І прибув він до великого царства. Наропа дійшов до самого царя й запитав у нього про Тілопу. Цар відповів:
— Я бачив його. Спершу одружися з моєю дочкою, а потім покажу тобі, кого ти шукаєш.

Наропа одружився з царевою дочкою. Він провів, як йому здавалося, багато часу в царських палатах. А згодом цар забрав од Наропи свою дочку й посаг, а його самого кинув до в'язниці. Гадаючи, що треба застосовувати силу з допомогою Абгідгани-утаратантри, Наропа почув голос:

Магічне дійство ввело тебе в оману.
Як ти сподіваєшся знайти гуру, якщо
через свою прив'язаність і осоружність
впадаєш у три форми нечестивого життя?

І все царство зникло.

Очунявши, Наропа помолився й продовжив свій шлях. І зустрів він темношкірого мисливця з луком, стрілами й парою хортів.

— Чи бачили ви, пане, шановного Тілопу?

— Так.

— Де він?

— Візьми цього лука й стрілу та вполюй оленя.

Наропа відмовився вбивати оленя, а мисливець прорік:

¹ Бгікшу (санскрит) — буддистський монах.

² Самсара (санскрит) — подорож. Закнене коло існування. Воно зумовлене неусвідомленням справжнього стану речей і спричинює страждання.

На лук осяйної сутності
я наклав стрілу ілюзорного тіла,
що не має бажань.
Верхи на тілі, що вірить у «я»,
вполюю швидкого оленя дуальності.
Завтра я ловитиму в озері рибу.

Прорікши так, мисливець шез.

Наропа отямився й, молячися, пішов далі шукати гуру. І прийшов він до озера, що кишіло рибою. Поруч орали поле старі дід та баба.

— Чи бачили ви Тілопу?

— Він гостював у нас. Але перш ніж скажу, де його шукати... Гей, жінко. Приготуй-но цьому бгїкшу щось попоїсти.

Стара баба взяла з кошика кілька рибин і жаб, зварила їх живими на вогні й запросила Наропу вечеряти. Наропа ж відповів їй:

— Дякую, але я ніколи не вечеряю, бо я бгїкшу. І взагалі я не їм м'яса.

Наропа сидів похнюпившись й думав: «Напевно я порушив закони дгарми. Я допустив, щоб стара зварила жаб і риб живцем. І вона ще насмілилася запросити мене на нечестиву вечерю».

Незабаром повернувся із лісу дід.

— Чи дала ти цьому бгїкшу їсти? — запитав він бабу.

— Та в нього не всі дома, — відповіла вона. — Видно, що голодний, а їсти відмовляється.

Почувши це, дід перекинув казан у вогонь. Риби й жаби ожили й полинули в небо. А дід промовив:

Важко знайти гуру тому,
хто в полоні догм.
Як ти можеш знайти гуру,
не споживши риби думок,
що формують звички?
Натомість ти прагнеш насолод,
які годують его.
Завтра я вб'ю своїх батьків.

І дід з бабою зникли.

Очунявши, Наропа помолився й подався далі. Й надібав він хлопця, котрий насадив свого батька на палу, а матір укинув у глибоку яму. Батьки його голосно благали: «Сину, не будь таким жорстоким! Не вбивай нас!»

Хоча, бачачи таке, Наропа страшенно обурився, він спромігся запитати хлопця, чи бачив той Тілопу.

— Спершу допоможи мені покінчити з батьками. Вони не дали мені талану, — сказав хлопець. — Потім я покажу тобі, де Тілопа.

Та Наропа не став допомагати вбивці. А хлопець той промовив до Наропи:

Дуальність є матір'ю і батьком твого его.
Тобі важко буде знайти гуру,
якщо не знешкодити три отрути,
які походять від розділення Єдності на «це» і «те».
Завтра я жебратиму.

І розтанув, як веселка.

Наропа опритомнів і пішов далі, похнюплений, але з молитвою на вустах. І наділав він печеру, в якій жили пустельники. Один із них упізнав Наропу й, низько вклонившись, промовив до нього:

— Ти вшанував нас своїм приходом. Ласкаво просимо до нашого скромного житла.

— Я просто кусуліпа¹, — відповів Наропа. — Я не потребую особливого прийняття. Я шукаю Тілопу. Чи ви бачили його?

— Твій пошук, можливо, завершився. У печері в нас сидить якийсь жебрак. Він називає себе Тілопоу.

У печері Наропа угледів жебрака, який безтурботно смажив на вогні живу рибу.

¹ Кусуліпа (тибет.) — йог, який досягнув такого рівня життєвої простоти, що потребує лише три матеріальні умови: якусь крихту з'їсти, трохи сну й місця, де випорожнитися.

Побачивши таке, пустельники накинулися на жебрака й заходились його духопелити, а він перепитував:

— Вам не до вподоби моя вечеря?

— Як нам може подобатися те, що ти чиниш зло в нашій печері?!

Жебрак ляснув пальцями, промовив: «Логівагаджа», й риба ожила й повернулася до озера. І Наропа збагнув, що перед ним — Тілопа. Він склав молитовно долоні й попросив у Тілопи навчати його. А той насипав йому долоню вошей і прорік:

На нескінченному шляху
до первозданної основи всього живого,
перш ніж подолати убожество звичок і настанов,
що закорінюються думками,
розчави ці воші.

Наропа не спромігся цього зробити. Тілопа ж зник, промовивши:

Тобі важко буде знайти гуру,
якщо не опануєш думок,
які творять ілюзії.
Думки самі виникають і самі зникають.
Завтра я відвідаю театр химер.

У відчаї Наропа підвівся й подався далі. Він ішов та йшов і вийшов у широке поле. Там він надібав багатьох однооких людей, сліпого, який бачив, безвухого, який чув, без'язикового, який вільно говорив, кульгавого, який легко ходив, і мерця, який обмахував себе віялом. Наропа запитав, чи бачили вони Тілопу, й у відповідь почув:

— Ми не бачили ні його, ні когось іншого. Якщо ти дійсно прагнеш знайти свого гуру, то роби ось що:

Стань кінвою, гідною таємного вчення:
мужнім, чесним і неситим.
Віддано пригорніся до духовності Вчителя.
Орудуй лезом інтуїтивного знання —
це ставлення.
Йдь на коні світла й блаженства —
це метода уваги.
Звільнися від пут дуальності —
це форма поведінки.
Тоді засяє в тобі сонце самоосайності,
що осягає
Одноокість — як якість множини,
Сліпоту — як зір, який не шукає ілюзій,
Глухоту — як слух, який не прислуховується до ілюзій,
Німоту — як мову, яка не втілює ілюзій.
Кульгавість — як несуетний рух.
Нерухомість Смерті — як подув Невимовного
(як рух повітря від поруху віяла).

Так були вказані символи Магамудри. Після цього все зникло».

«Життя і вчення Наропи», с. 30 — 36)

Тантричне вчення ордену Каг'ю охоплює багато процесів, які треба пережити. Ті процеси, своєю чергою, приводять до усвідомлення, яке треба розвинути. Це не легке завдання.

Ми посіяли в собі засадниче сум'яття. Його надзвичайно важко усвідомити. В цьому сум'ятті приховані зерна божевілля. Однак, на диво, ті зерна не бентежать нас. У повсякденному сум'ятті й божевіллі ми вбачаємо прояви т. зв. здорового глузду. Сум'яття виникає з нашого підходу до життєвих ситуацій, як до чогось усталеного. Для нас це нормальний підхід до життя. А божевіллям нам видається стан просвітління.

Наропа сприймає видіння, керуючись своїм здоровим глуздом. Він з походження принц, вчився в Наландському університеті, став там професором. Наропа вва-

¹ Логівагаджа (тибетська інтерпретація санскритського виразу «рогіта авагаджа») — «рибо, забирайся звідси».

жає себе поміркованою, розумною, шанованою людиною. Проте, облікшись кілька разів на вченні Тілопи, Наропина розважливість стає блідою і непевною. Наропа не був настільки несамовитим чи божевільним, щоб відповідно реагувати на те вчення.

У даному, тантричному, випадку, божевілья — це неприв'язаність до концепцій, перехід за межі логіки, свідоме проникнення туди, де логіка втрачає свій сенс. Явища й речі, втиснені в концепції, вже не такі, якими вони є насправді. Ми заганняємо світ у концептуальну пастку. В ній вогонь гарячий, а небо — блакитке. А може, небо зелене? Може, вогонь холодний? Завжди є така можливість.

Почувши, як хтось таке каже, ми хитаємо головою. «Що за нісенітниця! — думаємо ми. — Звісно, вогонь гарячий, а не холодний. Небо блакитне, а не зелене. Я вірю своєму розуму. Небо блакитне, а вогонь гарячий. Це має сенс. Це факт, який убезпечує мене. Я радий, що вогонь гарячий. Мене вдовольняє блакитне небо. Я не хочу жодного втручання до мого регулярного, нормального ходу думок».

З другого боку, божевілья, про яке я зараз кажу, не означає, що треба відкинути звичайну розважливість і стати «не таким, як усі». Я не маю на увазі того, що, мовляв, замість бути охайним і вихованим треба стати неохайним і зухвалим. Справа зовсім не в цьому. Наропа неприємний не в тому, що він був не досить рішучий. Тут ми підходимо до важливого запитання: як передати тантричне вчення мешканцям Заходу кінця двадцятого століття?

Одна з найбільших проблем — це популярність на Заході в наші дні тибетського буддизму й буддистського мистецтва. «Фантастично! Ці мандали так схожі на те, що я бачив під впливом ЛСД. Надзвичайно!» Духовні пошуки Наропи, вчення Тілопи тут сприймають ніби таку собі екзотику. «Божевільна мудрість» несамовитих божеств, намальованих на тибетських іконах, стає поп-артом для любителів гострих відчуттів.

Хтось хоче усамітнитися для тривалої медитації в маленькій лісовій печері, в суворих аскетичних умовах. Однак на це не треба дивитися як на альтернативу до розкошів. Лісова печера, в якій ви медитуєте, не має жодного стосунку до вашого бунту проти споживацького суспільства. Печера в глухому лісі — це просто знайомство з іншою життєвою ситуацією. Медитація в печері не має жодного стосунку до поп-арту. Те саме — щодо практики візуалізації різних божеств і мандал. Ось перші враження американців від такої медитації: «Нарешті я стаю причетний до цих чудових кольорових енергій. Мої мрії збуваються. Я не лише думаю про ті божества-енергії. Медитативно уявляючи їх, я зливаюся з ними воедино. Я стаю частиною цього захоплюючого дійства». Це — поп-арт.

Наропа теж був такий. Він так захоплювався диваком Тілопою і можливістю бути посвяченому в таємне вчення! Він дивився на це, як на цікаву пригоду. Ішов та йшов собі далі, шукав і шукав. Та на кожному розі він набивав собі гুলі. До вчення Тілопи він ставився, як до поп-арту. Ми можемо пережити те саме, якщо імпульсивно ставитимемося до всього цього, як до поп-арту, — кольорового, артистичного, різного. Доки ми сприйматимемо вчення, як щось легкодоступне, й гадатимемо, що воно звільнить нас одразу від усіх проблем, доки ми розглядатимемо це як чергову втечу, обхідний шлях, доти ми, як і Наропа, битимемося чолом об мур своїх ілюзій.

Наштовкуючись у своїх видіннях на різноманітні прояви Тілопи (лепрозна жінка, собака, що вмирає, розбійник тощо), Наропа пережив різні ситуації, спричинені певними психологічними сподіваннями. З Наропиних сподівань ми висноуємо кольорову, дивовижну, сюрреалістичну картину. Вона втілює наші мрії про можливість досягнення мети, досягнення об'єкта, якого ми прагнемо. Інакше кажучи, наша картина пов'язана з ідеєю досягнення раю. І тут — заковика: така ідея не має нічого спільного з реальністю, про яку говорить тантричний буддизм. Ця ідея не має нічого спільного з пережиттям магамудри. Такі ідеї не є справжньою істиною. Насолода — це справжня істина. Занурення в транс — це не справжня істина. Справжня істина оголена, проста й безпосередня — як-от існування голої скелі, котру, здавалося б, не цікаво споглядати. А ми думаємо: «На біса мені здалася ця істина, якщо, коли я її переживаю, мені не розпинає грудей від захоплення».

Намагаючись досягнути чогось, ми багато чого очікуємо — відповіді, точності, запевнення, ясності, насолоди. Ми багато чого очікуємо. Очікуючи ясності, ми заплутуємо всю справу, творимо сум'яття. Очікуючи запевнень, викликаємо параною. Параною та запевняннями говорять тією самою мовою. Вони на одному рівні й завжди взаємопов'язані. Очікуючи точного розуміння, ми боїмося сум'яття і — ще більше створюємо його. Очікуючи насолоди, вбачаємо в ній точку опори, спричи-

няючи, таким чином, страх болю. Під приводом творення насолоди ми ще додаємо болю. Саме це Наропа й пережив, шукаючи гуру. Саме це ми переживаємо.

Чудово, що ми здатні ставитися до Наропиного сум'яття, як до свого власного. Надзвичайно добре, що можемо порівнювати себе з Наропою. Ми ж бо цілком спроможні — як Наропа — досягнути стану просвітління. Кімната, що в ній ми зараз сидимо, заповнена потенційними Наропами, оскільки вщерть заповнена потенційністю Наропиного сум'яття. Це так гарно.

У світлі сказаного вище досягнення Наропою стану просвітління не є аж таким важливим. Для нас, звичайних людей, важливе тепер Наропине сум'яття. Воно спонукає до духовного росту. Всі видава, які Наропа пережив, усі його маски є частиною нашого гриму. Та існують можливості виходу з цього сум'яття.

Розділ 3

ОПЕРАЦІЯ БЕЗ НАРКОЗУ

Наропа знайшов для себе вчителя тієї миті, коли відмовився від надії отримати бажане. Наропі треба було розпрощатися з надією знайти остаточну відповідь. Проте це йому далось нелегко. Щоразу, коли ми намагаємося відмовитися від остаточної відповіді, від істини — це стає черговою істиною. Ми можемо без кінця зрікатися істин. Відмова від надії стає надією отримати щось замість надії, яку ми відкинули.

Ми самозакохані. Ми так любимо себе, що гідні задля цього на самогубство. Виникає любовно-ненависне ставлення до себе. Наша самозакоханість вочевидь обертається на ненависть. Наш дуалістичний розум у сум'ятті.

З життя Наропи ми бачимо: щоб знайти такого вчителя, як Тілопа, необхідно усвідомити автоматизм концептуального мислення й відмовитися від формального підходу до життєвих ситуацій. Треба всім еством пережити цей урок: втомитися від мрій, переболіти їх серцем. Мрії не мають коріння. Вони — ілюзії. Коли мрії припиняють своє існування, лишається їхня лушпина. Лушпина, або тінь мрій, стає грубою й міцною. Прокинувшись, ми натрапляємо на реальність.

Утративши надію знайти Тілопу, Наропа зустрічає його. І одразу постає наступна проблема. Ми пережили ілюзії, висмоктали останню краплю з них і перетерли їх на порох. І тоді натрапляємо на реальність, на остаточну істину, назвіть це як завгодно. Що тоді ми робимо з реальністю? Що нам робити, коли ми прокинулися?

Тибетські вчителі кажуть, що, подолавши примару розуму, ми стаємо віч-на-віч із реальністю. Тоді реальність, як шире золото. Треба як слід роздивитися це золото, розпекти на вогні й викувати з нього щось гарне. Відкриваючи реальність, ми бачимо, що вона, як тісто. Пошук її втілення — це замішування тіста. Щоб випекти добрий хліб, треба якомога ретельніше, на всю силу, замісити тісто. Та ще важливіше — мати чисту форму для хліба. Її вичищує добре замішане тісто.

Отож, що робити з реальністю? Це велике запитання, більше, ніж питання «що робити з фантомами власної уяви?» В буддистській медитації досить просто мати справу з думками. Ви уважно споглядаєте їх, не ототожнюючися з ними, й тоді думки прозорішають. Однак мати справу з самою медитацією — це вже інше; давати лад своєму тілу — це інше. Це найважча проблема.

Нам нелегко мати справу з реальністю, бо ми нереально до неї підходимо. Власне ми не знаємо, що з нею робити. Чи нам розглядати реальність, як спектр? Чи реагувати на неї, як на щось, що належить нам? Чи сприймати її, як виставу? А якщо ніяк до реальності не ставитися, то що ж таки робити з нею, в усій її красі й повноті? Коли ми бачимо реальність, вона нас приголомшує.

Це схоже на те, як зустріти на вулиці свого улюбленого актора. Раптово побачивши його, треба зметикувати, що йому сказати, що зробити. Якимось чином мрія збулася. Щось є справжнє в неочікуваній зустрічі з улюбленим актором і водночас — щось несправжнє, бо ви не готові до такої ситуації, до реальності, що виникла випадково.

Зустріч із реальністю найчастіше відбувається випадково. Раптове розкриття реальності приголомшує нас: як поводитися? що вчинити? Притягати реальність до себе чи відкидати, привласнювати, а може, гратися з нею? Насправді ж з нею нічого не треба робити. Д о з в о л ь т е р е а л ь н о с т і б у т и. Ось Наропина проблема: зустрівши Тілопу, Наропа вважав себе за учня; він гадав, що конче треба щось вдіяти — домогтися від Тілопи, аби той ввів його у своє вчення. Таким чином Наропа розглядав учителя як зовнішній чинник, а не як ту частину власного психологічного гриму, що вдає з себе вчителя.

Мати справу з духовним учителем — це тонка матерія. Він може бути цілком конкретною особою, що має певне ім'я, вік, місце народження, живе своїм життям. І водночас духовний учитель, або, як його ще називають у Тибеті, *духовний побратим* — частина вашої тіні. Він є вашим привидом, який повертається до вас у ролі вчителя, оскільки ви хотіли б спілкуватися з ним на духовному рівні, а не мовою *ego*.

Нелегко спілкуватися мовою *ego* з духовним побратимом. Простіше мати справу з адвокатом або продавцем. Ви просто розглядаєте товар, платите продавцеві гроші, забираєте куплене і йдете геть. Це дуже реалістичні взаємини. Інша справа — духовний побратим. Ви не можете платити йому матеріальними речами. Ви не можете платити йому лестощами або погрозами. Це не спрацює. Взаємообмін із духовним побратимом приголомшливо глибокий.

Навіть Наропа не знав, як реагувати на таку ситуацію. Наропу вважали чи не наймудрішим на той час у світі, одним із найбільших учених. До Наропи звертались, як до «одного-єдиного ока світу». Однак щось не спрацьовувало на його духовній ниві. Попри його схоластичне, філософське й метафізичне розуміння дгарми, щось йому не вдавалося. І справді, все оберталось проти нього.

Справжній взаємини між учнем і вчителем — глибокі. А якщо вони не складаються, то протікають досить болісно. У стосунках з духовним учителем не можна бути лише його товаришем: треба стати пацієнтом, хворим.

Як духовний побратим, ви бачите — людина стоїть на порозі вашої оселі. Вона тремтить, здається, затинається, от-от знепритомніє. Звісно, ви запрошуєте її до хати, заспокоюєте, напоюєте чаєм. А потім придивляєтесь й визначаєте: що їй болять. Чи потребує вона операції, а чи першої медичної допомоги? Найімовірніше, вона потребує операції.

Але якої саме? На початку — це робота з тілом і оточенням (під словом «тіло» я маю на увазі розум-тіло). Хвороба тієї людини, що прийшла до вас, полягає в конфлікті між «цим» і «тим». «Те» в даному випадку є нашими проєкціями, дзеркальними відображеннями нас самих. Ми спрямовуємо їх «назовні», й вони повертаються до нас у вигляді спокус, погроз, випробовувань тощо. А «це» — той, хто сприймає свої проєкції. Йдеться про хворобу космічного непорозуміння: втрату ґрунту під ногами «цього» чи — «того». Тож операція в даному випадку полягає не в тому, щоб вирізати з ураженого тіла клаптики недуги й зашити. Це безглуздо, бо причину страждань не усунуто.

Духовний побратим може здійснити лише обопільну операцію, в якій сам хворий йому допомагатиме. Учня не піддають наркозу. Жодного наркозу. Важлива ж бо не сама операція, а те, як учень її відчуває, чого вона його навчить. Приміром, хоче свідомо народити дитину. Вона хоче бачити, як із неї народжується дитина. Мати не бажає жодного знеболення. Прагне свідомо брати участь у народженні своєї дитини. Ми маємо подібну ситуацію. Нам належить пережити духовну операцію.

Звісно, кожен дотик скальпеля до шкіри, що напружена від хаосу, від конфлікту між «цим» і «тим», надзвичайно сильний і болючий. Напружені шкіра й м'язи ось-ось луснуть. Тому й необхідна операція. І хоч би яким досвідченим і делікатним був хірург, болю не уникнути. Власне, що досвідченіший хірург, то гостріший біль, оскільки такий хірург діє ефективно. Він не просто відтинає. Він ріже уважно, м'яко й точно.

Таку операцію Тілопа здійснив над Наропою. Скальпель Тілопи напрочуд гострий. Спочатку ви ледве чи зауважуєте поріз, але минає трохи часу — і ви шоковані. М'який точний жест духовного побратима — це адекватне ставлення до реальності, до абсолютної властивості світу.

Дванадцять ситуацій, що їх Наропа пережив у пошуках Тілопи, складають цікавий процес. Найперше в ньому — розтин і розкриття шкіри, цебто звільнення від напруги. Шкіра дуже напружена, оскільки відчуває тиск ізсередини й тиск іззовні. Внутрішній тиск — це сум'яття й непевність. Зовнішній тиск — це повернення до наших віддзеркалень. Напруження збільшуватиметься, якщо не розтягти шкіру пацієнта й не видалити з організму пухлину, котра творить невротичний тиск.

У процесі поступового розгортання ситуацій, що їх звів Наропа, найперше — це робота з фасадом, із зовнішньою оболонкою. Потім — праця з внутрішніми явищами, що згодом переходить до найглибших нашарувань, у проникливе усвідомлення оголених почуттів.

На початку шляху — соціальне запрограмування, соціальні упередження й вагання, базовані на усталених поглядах. Наропа — принц, і йому притаманний снобізм «вищих каст». Наропу навчали очікувати від усього «правильності», роби-

ти все так, як заведено. Наропа запрограмований уявленнями свого часу, своєї касты, своїх батьків.

Наступний етап — внутрішні явища. Ви гостріше сприймаєте їх тоді, коли готові звільнитися від свого соціального жаргону. Виникає конфлікт, оскільки нелегко настроїтися на мислення й відчуження, звернені всередину. Для цього Наропа мусив був відкинути філософські й метафізичні уявлення, що їх він віддавна плекав.

А потім найглибше, поза межами всього — оголене відчуття, безпосередній емоційний стан.

Дванадцять ситуацій, які Наропа пережив, були процесом невинного переучування. Спершу необхідно було переглянути свій культурний фасад, розібрати його по цеглині. Потім — розібрати по цеглині філософський і емоційний фасад. А тоді вже — вийти за його межі й цілком звільнитися. Весь цей процес — дуже болісна й дуже тонко здійснена операція.

Така операція чинна не лише для Наропи та його часу. Вона може бути дуже актуальною й у наші дні. Вона доти чинна, доки наші погляди на реальність хибні, а почуття — в сум'ятті. Суперечливі почуття й хибні погляди на реальність — це два більма. І доти, доки вони існують, операція без наркозу лишається актуальною. І це — лише початок.

Розділ 4

ЩОСЬ ДУЖЕ ДРАЖЛИВЕ

Коли Наропа нарешті відкрив для себе Тілопу, не відбулося нічого особливого. Не було жодної церемонії посвячення. Ініціація сталася дуже просто: Тілопа зняв зі своєї ноги сандалю й затопив нею Наропі у вухо. Тієї миті Наропі відкрилася осяйна гола реальність. І тоді Тілопа заспівав: «Усе, що я звідав у магамудрі, Наропа теж звідав. Отож віднині, хто відкриється для магамудри, той отримає її від Наропи».

Це було вражаюче. Наропа досягнув просвітління зненацька. Проте не треба надто сподіватися, що й ми так блискавично звідаємо просвітління. В «системі» тантри велику роль грає безсистемність, несподіванка, зовнішня випадковість.

Вчення Наропи відоме під назвою «шість йог», або «шість доктрин». Перша доктрина, що пов'язана з його раптовим пережиттям магамудри, називається «доктрина ілюзорного тіла». Наропа збагнув, що кожна ситуація чи пережиття — це ілюзія, водночас тіло й безтілесність, субстанція й несубстанційність. Він звідав, що життя — це міраж.

Друга доктрина стосується снів. Ілюзії зафіксують дану ситуацію як щось стає, але, коли насправді нічого сталого немає.

Третя доктрина — це пережиття б а р д о, цебто стану між смертю й народженням.

Четверта доктрина стосується внутрішнього жару, т у м о. Це внутрішній вогонь, що спалює всі концептуальні поняття.

П'ята доктрина — перенесення свідомості. Оскільки ви вірите в плинність і несталість фізичного існування, ви можете перейти з цієї віри в невіру, перенести свою свідомість у відкритий простір, що вільний від понять «я й моє», «це й те» тощо.

Остання, шоста доктрина — це «доктрина осяйності», по-тибетському, й о з е л: осяйність, що все пронизує. Вже не існує жодного темного кутка. Все стає відкритим і осяйним, таким, яке воно є насправді.

Я дуже грубо змалював тут шість доктрин Наропи. Сподіваюся, згодом ми ще матимемо нагоду докладніше їх розглянути. Є надія, що тепер ми, принаймні, заклали основу для живої допитливості. Щось дуже дражливе криється під верствами нашого сум'яття.

Зупинімося тим часом на цьому і присвятимо себе роботі з кармою тієї країни, де ми живемо. Вона (карма), вмирає з муками, щоб вибухнути й поступитись місцем чомусь новому й свіжому. Зробімо ж з цього семінару бомбу.

(Закінчення в наступному номері)

ТАРО

КАРТИ, ЯКІ ВІЩУЮТЬ ДОЛЮ

З польської переклав Павло ВОЛОШИН

СВІТ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Позиція Пустельникова двозначна. З одного боку, він дивиться в напрямку Правосуддя і шукає в нього заспокоєння, з другого — відвертається від десятої карти Старших арканів, Колеса Фортуни. Тріада цих карт визначає рід змін, яким підлягає Мандрівник. Десятка — число досконалості, а літера *каф* символізує життя, а також його знищення, загин. Правосуддя на цій карті прибирає подоби Демона, що сидить нерухомо з мечем у руці над двигітучим Колесом Фортуни, яке рве повітря і невпинний рух якого підтримують мавпи — символ сліпої гонитви за подарунками долі та успіхом. Мавпи не помічають нічого, крім Колеса. Поринають у насолоди життя і ніколи не звільняються від обмеженого еготизму. Що прудкіше вони біжать, то швидше крутиться Колесо, змушуючи їх подвоювати зусилля. Пустельник свідомо відмовляється брати участь у гонитві. Він не хоче потрапити між спиць колеса, але не пристає й на аскетизм. Навпаки. Він один, охоплюючи поглядом усе Колесо Фортуни, завважує, що під папужачими барвами світу криється потужна сила Змін.

Погляд Пустельників затримується на осі Колеса. Мандрівник відкриває в ньому плутонічну енергію Трансформацій та життєдайних сил стихії Води. Плутон керує підземним світом, Демон — то богиня Гатор, володарка світу померлих і джерело нового життя. Пустельник відкриває таємницю трансформацій та регенерації Життя, осягає інтелектом зчеплення, що виникає між Народженням та Смертю, і подумки переноситься в лоно Гатор-Правосуддя. У Пустельниковій свідомості обидві основи дійсності — життя і смерть — постануть як необхідність вищого порядку. Спочатку неминучість смерті пробуджує в ньому ляк, потім завдяки глибокому вивченню сфер людських та Божих діянь Пустельник починає інакше, ніж доти, оцінювати власне існування у Колесі Фортуни і вдається до правосуддя Гатор. У десятій карті Старших арканів відбувається одне з найважливіших перероджень Мандрівника, і, мабуть, саме через те Колесо Фортуни відокремлює першу десятку карт Великих утаємничень від наступної десятки і разом з Пустельником та Правосуддям утворює першу групу карт, які символізують вищий етап духовного розвою. Колісниця доправила Мандрівника у світ Часу, єдиного, незалежного від людських намірів космічного виміру. Піддатися йому — означає приректи себе на знищення та застій. Збороти його — означає проникнути у багатовимірний космос внутрішнього часопростору.

Підкорення відбувається у карті, позначеній числом 11. Молода жінка — Сила — пестить Лева, уособлення моці. На цій карті бачимо ті самі алхімічні та астрологічні символи, що й на карті Колісниці — стихію Вогню, Сонце та зодіакальний знак Лева, володаря Природи. Його функцію підкреслює літера *ламед*.

Колісниця накреслила напрямки зовнішньої експресії Мандрівника, який

вирушив завойовувати світ. Карта Сили зображує силу внутрішньої експресії, самовладання, приборкання лихих інстинктів, досягнення сталості й обґрунтування віри у слушність Пустельникової постанови продовжувати мандрівку. Пустельник уже не тільки знає, що варто йти далі. Він також знає, кудю йти та як йти. Він знайшов метод, як збагачувати свою особистість. Цим методом може бути йога, містика Таро, професійна, релігійна та громадська активність, мистецька творчість — усе те, що дає йому змогу знайти мету, задля якої він з'явився на світ.

Пустельник це відчуває. У темряві мініться барвами схована у Дурня в мішку перлина. Вона ще вислизає з пальців, вона то є, то її нема, вона здається то справжньою коштовністю, то фальшивою. Пустельникова розмова зі світом уривається. Усе вже сказано. Бог та Мандрівник умовляють; нарешті, коли Пустельник вступає у карту Шибеника, залягає цілковита тиша.

Про цю карту написано стільки, що вона, мабуть, найвідоміша з усіх карт Таро. На ній зображено повішеного за ногу чоловіка. Шибениця споруджена з трьох балок і має форму літери *ge*, яка належить до стихій Води і Землі (пасивних елементів космічної енергії). Штанги шибениці символізують стихію Вогню, сама ж фігура висить у Повітрі. Схрещені ноги — то обернений на влаки герметичний знак Вогню. А зв'язані руки разом із плечима та головою утворюють трикутник, скерований вершиною вниз, — також символ Води. Дев'ять гудзиків на вбранні Шибеника доводять, що він Пустельник, оскільки сумою 9 та 12 є 21, а 12 є прочитаною навпаки цифрою 21. Просте порівняння цієї карти з 21 картою Великих Утаємнчень — Світом — упевнює, що вони доповнюють одна одну, хоча їхні місця в колоді не поряд.

Шибеник заперечує Світ. Він завмер у Повітрі (слово *морт* — смерть — починається з літери *мем*) і, обрамлений чотирикутною геометричною фігурою, що символізує прихильність до всього земного та згасання розумової активності, споглядає Світ. Натомість на карті Світ зображено голу жінку, яка радісно танцює, оточена вінцем у формі лона (символ звільнення, нового народження, краси та волі).

Зерно, перш ніж подарувати врожай, мусить умерти (астрологічний знак Козерога). Але смерть Шибеника позірна, він відчиняє браму й започатковує мандрівку в бік Світу. Виснажений бесідою, Мандрівник відійшов від будь-якої діяльності й поринув у споглядання або ж пережив кризу «плідного внутрішнього розладу», доконче потрібного для того, щоб набратися творчої снаги.

Помноживши сім на 11, маємо 77, а отже, число, що означає кількість карт Таро. (Дурень, як ми пам'ятаємо, позначений цифрою 0). Сім помножене на 11 — то зростає енергія Колісниці (карти 7) та Сили (карти 11). Колісниця мчить на обох Колеса Фортуни, Сила спочиває на його осі (найкраще це видно, коли розкласти карти Старших арканів у формі «вісімки»; тоді карти Сили та Світу опиняться всередині неї). Споглядаючи обидва ці види енергії, Шибеник зрозумів, чому Колесо Фортуни попри свій шалений гін не розпадається. Він пізнав механізм Зміни. Та заразом пізнав і те, що знання його, сперті лише на інтелект, обмежені. Він наразився на перешкоду, що її годі обминути. Він може відмовитись від подальших мандрів або спробує подолати труднощі, викинувши з голови всі думки. Це збудить у Мандрівнику неспокій, страх, його охопить сум'яття. Потрібна буде велика відвага й самовідданість, аби подолати цей бар'єр. А яку він матиме нагороду? Мандрівник переживе все те, що несе з собою Колесо Народжень та Смерті. Якщо ж Мандрівник відступиться, то назавжди залишиться замкненим у світі ілюзій та псевдоінтелектуальних розважань.

Шибеник ніби завис у колоді між двома зображеннями коліс. Перше — Колесо Фортуни — залишилося позаду. Друге колесо утворюють фігури, зображені на картах Смерть (13) та Помірність (14). Нахилені одна до одної, вони утворюють немовби овал. Сила цього колеса не поширилась на Пустельника, натомість вона приступна для Шибеника. Починається третій етап духовного розвитку Мандрівника, званий в алхімії імагінацією від латинського слова *imaginatio*, уява. У цій фазі алхімічного дійства алхімік уявляє собі, що він входить усередину тигля (це робилося за допомогою спеціальної техніки візуалізації)) і бере участь у перетвореннях матерії, стаючи їхньою

керівною силою — Археєм. Шибеник завдяки спогляданню відчуває процес Зміни й засягає в його джерело. Світи зовнішніх та внутрішніх змін (досі ми розглядали їх окремо) перероджуються в один світ — світ Шибеника.

«Я є Смерть, якої не уникнути жодному створінню», — так починається *danse macabre* — танець смерті, що вражає нашу уяву, датований кінцем XV сторіччя. Але Смерть радше чинник упорядкування, аніж знищення — вона стосується всіх без винятку і спричиняється до того, що в оту останню мить скону ми залишаємося самотні, здобуваючи найвищий вимір волі й zarazом поневолення. Літери *нун* та *самех* на картах Смерті та Помірності визнаються в кабалістиці за «підпорки» космічного закону. Смерть приходить до нас в екстремальних ситуаціях, нівелює сталі структури (символи Урана та Водолія); ми реагуємо на неї емоційно, бо вона зачіпає найглибшу суть нашого «Я» (це засвідчують символи Місяця та Рака на карті Помірності). У зіткненні з нею наше єго раптом перестає бути бодай якоюсь точкою співвідношення, починає здаватися вогником, який блимає в мороці й у найнесподіваніший момент може бути задутий з примхи Смерті. Пустельник сказав: «Смерть — необхідність. Зміна — закон космосу». Він цитував Геракліта, спирався на Паскалеві думки, читав Апокаліпсис. Доповнив словами засаду Зміни. Шибеник мовчить, помирає і відроджується, бувши учасником космічної драми, яку годі віддати словами. Він відчуває те, про що розказував Пустельник і про що не хоче згадувати більшість людей, накладаючи табу¹ на тему, пов'язану з проблемою смерті. Помірність переливає воду з одного дзбана в інший. То символ річки Стиксу. Але на її берегах не бачимо Харона. Шибеник сам повинен перехопитися на той бік. Він занурює руку в річку. Вилуплює з неї перлину і міцно затискає її у жмені. Ця коштовність — дарунок, призначення якого марно шукав Пустельник, — обертається на квітку, що оздоблює коси Помірності. Подорожній уже знає мету свого життя і, облишивши давні звички, знищує своє давнє єго, щоб відродитися як хтось цілком інший.

СХОДЖЕННЯ

Для багатьох людей етап Шибеника рівнозначний досягненню вершини своїх можливостей. Відкриття «другого боку річки» спричиняється до того, що, відчуваючи самотність, ми пристаємо до різних сект, релігійних рухів, шукаючи подібних до себе у церкві або в окультних чи парапсихологічних товариствах. Ми замикаємося в собі, у власній досконалості.

П'ятнадцята карта Великих утаємничень, Демон, своїм виглядом скидається на Папу та Правосуддя, астрологічною ж та алхімічною символікою — на Шибеника. Двостатева фігура Сатани панує над двома зміястими фігурами, що обвивають його ноги. Число 15 зменшується до шістки ($1 + 5 = 6$) і як у випадку з картою Закоханих означає об'єднання протилежностей. Літері *аін* відповідає число 70, яке в кабалістичній символіці означало «всі народи світу». З цієї літери починається слово *авон* — гріх. Демон дарує Мандрівникові корону та меч — атрибути перемоги.

Колись Папа був для Мандрівника носієм найвищих цінностей. Згодом Мандрівник відкинув сформалізовану релігію і поклав собі самотужки знайти шлях внутрішнього розвитку. Він визначив його як Пустельник. А скориствовав з нього як Шибеник. Він відродився, але, як це часто буває, переплутав метод відкриття правди про світ і своє відчуття світу з тим, чим світ є насправді. Він визнав той метод пізнання за єдино слушний та плідний і потрапив у тенета буддійської *сангхи*² або собору свідків Єгови — груп, що визнають пошуки Правди через констатацію фактів. Шибеник заявив про себе: «Я — буддист», «Я — свідок Єгови», «Я — таротист», а коли пізнав істину

¹ Я навмисне тут утримуюсь від паралелей з буддійським Колесом Дхарми або з індуїстським Колесом Сансари (втілень). Кожна релігія творить власне уявлення про Зміни — Таро не уточнює, як слід тлумачити це явище. Зате воно дає змогу усвідомити безглуздя віри у випадкову смерть і випадкове народження. 13 і 14 карти Старших арканів описують стан так званої «містичної смерті», яка трапляється у міфах, чії герої спускаються в підземелля чи в Царство мертвих. — *Прим. автора.*

² Сангха — буддійська община.

глибше — «Я — є істина, перлина, задля якої я з'явився на світ». Він заплутався у псевдомагічних обрядах і почав будити в собі цікавість до лозошукацтва, біотерапії, хіромантиї, магії, астрології або ворожби на картах Таро.

Демон — то пересторога для кожного, хто надто поверхово й водночас надто заплодливо починає ворожити на картах. Недаремно у XVI віці до Таро пристала назва Біблія сатани. Таро — як усякий метод самопізнання — тяжіє до того, щоб заволодіти уявою Аматора, який і сам незчується, як уже починає дивитися на світ «крізь» карти й співвідносить помічені явища з їхньою символікою. Демон дає нам зрозуміти, що новонароджене «Я» дуже легко втратити. «Хто пізнав Повноту, але не пізнав себе, втрачає Повноту»¹, — навчає Ісус у Євангелії від святого Хоми. Мандрівникові здається, ніби під Демоновими крильми він знайшов звільнення. Всі фігури на картах Старших арканів, які ми досі розглядали, були вдягнені — це свідчило про соромливість. А невірники Сатани голі, але ця голізна неподська, демонічна. Вони уподібнилися до Демона, а той їх спокусив, як спокусив «усі народи світу», породжуючи інквізицію, викликаючи війни і наказуючи своїм прибічникам з погордою відвертатися від тих, хто не скорився «слову Божому».

Захоплення магією, знаннями, «надприродними силами», що їх випромінює людина, може призвести до внутрішнього безладу. Але символіка п'ятнадцятої карти Старших арканів має ще й інше значення. В алхімії це зображення символізує так звану люциперівську триєдиність — першу фазу перетворення матерії на філософський камінь. Люципер не тільки «грішний» янгол. Його ім'я походить від Світла (Світний) та від Іпсіонації (осяяння). Демон спокушає осяянням. Нехай радіють ті, хто ніколи не попадав до тенет релігійних зібрань, які для багатьох людей були доконечним етапом подальшого духовного розвою. Люципер заведе їх на манівці індивідуалізму та гордині й ще міцніше прикує до свого трону.

Покірність Демонові дає свої плоди — винагороджується дарунком (Люциперова корона). Люципер нашіптує Мандрівникові, щоб той звів вежу незнищенної конструкції. Ми бачимо її на позначений номером 16 карті Старших арканів. Сповіданий віри у власні сили, Аматор зводить вежу й увінчує своє творіння золотою короною — тою самою, яку вручає йому Люципер. Тепер він стає рабом власної амбітності й досконалості. Він охоплений жадобою володіти духовними цінностями (астрологічний знак Тельця), і досягає стану найвищого самовдоволення. Якщо він обрав професійну чи громадську кар'єру — то пожинає своїх діянь. Якщо обрав науку — створює філософську систему, наукову теорію, здобуває абсолютні знання. Він стає «маєстром», провідником інших, учителем та будівничим, Особою.

Вежа, яка ніби на посміх дістає назву Вавилонської, — то, зрозуміло, Вавилонська вежа, і задумана вона так, щоб сягати неба. Число 16 зменшується до цифри 7 ($1 + 6 = 7$ — Колісниця) і є «четвіркою четвірки» (4×4). Літера *ne* означає тиранію, зло та злочин; з цієї літери починаються два слова: *нуржан* — спасіння та *нетуд* — визволення (світу). Рано чи пізно мусить дійти до катастрофи.

Міцно вмурована в землю вежа розпадається від удару грому. Дві фігури, ті самі, що обвивали Люциперові ноги, падають на кам'янистий ґрунт. Але вони вже не голі; блискавка осяває темряву і розпанахує заслону самоомани. Все було фантазією: всілякі форми, структури, твердині відгородили Мандрівника від Світу, і в зіткненні з його енергією повинна бути знищена Вавилонська вежа — остання карта Старших арканів, названа картою Трансформацій. Доти Мандрівник вірив у такі речі, як «шлях», «сходження», «осягнення істини». І він не шкодував зусиль для того, щоб її «осягти». Але виявився скинутим униз, бо «шлях» та «сходження» жили тільки в його уяві. Саме завдяки їй алхімік проникав усередину тигля, Шибеник пізнав біль народження та смерті. Це штовхнуло обох у владні обійми Демона. Тим часом тигель лопнув. Шибеник прокинувся зі сну, розплющився і безпорадно закліпав очима. Все виявилось сном, ілюзією, спорудженням замків на піску. Заслона символів, слів, знань, магії, літер, пошуків істини розірвалася. Залишилися морок і почуття розчарування.

¹ Авторів переклад з The Gospel according to Thomas, op. cit.

ПРОБУДЖЕННЯ

Пробудження буває болісним. Мандрівник бачить руїни ухвалених раніше постанов та занепад того, що він створив. Він потребує заспокоєння і знаходить його в сімнадцятій карті Старших арканів.

На ній видно голу жінку, яка одну ногу занурює в річку, а другою стоїть на землі. З кухлів у її руках летить вода.

На одному з дерев зачався птах — Фенікс, символ відродження та надії. Літера *цаді* близька до давньоєврейського слова *кадик* — справедливий, а що до астрологічних та алхімічних знаків, то вони такі самі, як на карті Папеси. На противагу Помірності, вода з кухлів Зірки безперешкодно стікає до річки-світу. Позаяк сума цифр 1 та 7 становить 8, слід зробити висновок, що Зірка — дитя Правосуддя, народженого з віри Мандрівника, який, пробудившись зі сну, віднаходить внутрішню гармонію і наново відкриває радощі, даровані трансцендентною свободою об'єднання будь-яких протилежностей. Натхнений Зіркою, він відкривається до світу і дослухається до його голосу, урівноважуючи в собі енергію свідомості Мага і несвідомості Папеси. Якби йому забракло віри, він не бачив би сенсу в своїх діях. У крайньому разі міг би мари́ти про самогубство, захворіти психічно. Колись він легковажив вірою, віддавав перевагу пізнанню та досвідові. Тепер він повинен відкрити інше обличчя віри, вже не в догми, не в розум, не в знання, не в науку, магію чи якусь ідею. Коли Вежа завалилася, Мандрівник упустив з руки перлину, а тим часом він надавав їй першорядної ваги і вбачав у ній сенс свого життя. Рука стала порожня. Мандрівник зостався сам, голий і безборонний. Він стратив усе.

Тож, може, вся дійсність так само ілюзія? Такою вона здається у світлі Місяця: примарне місто, що мовби зринуло зі сну, величезний рак, собака та вовк, що купаються у водявому промінні супутника Землі. Там, де нас підводять свідомість і слово, звертаємося до несвідомості та чуття. Це супроводжується химерними снами, кошмарами, мареннями наяву, атмосферою фантастичності, збудженістю. Сума чисел 1 та 8 (Місяць позначений цифрою 18) дорівнює 9. Історія любить повторюватися, але ніколи не повторюється у той самий спосіб. Мандрівник знову стає Пустельником і йде собі, зачарований облудним саявом Місяця. Часом він забуває, що Місяць відбиває світло Сонця і приписує йому силу творця оманливого світу. Після всіх попередніх випробувань зв'язки між людьми, звичаї, ритуали, обряди видаються смішними, вони умовні й не мають великої ваги, нічого нема реального, нічого нема вартого уваги та прихильності.

У карті Місяця Мандрівника може занапастити надміру інтуїтивний погляд на речі. Заперечивши розум, будь-яку сталу форму — в тому числі пізнання та відчуття Повноти — Пустельник не хоче брати до відома, що є істинне Світло, а місячне саяво — то заледве його бліда тінь. Він звертає до Місяця обличчя, бо бачить у ньому джерело ілюзій, і кидає ущипливо, що «омана породжує оману», життя — то сон, сон — то життя; як у славнозвісній драмі Кальдерона; нема нічого незмінного і постійного.

Тож оскільки життя нагадує наркотичний сон і коливається десь на межі яви, сну та фантазії, де можливе все, Мандрівник улягає спокусі збагатити той сон новими враженнями. Йому загрожує алкоголізм або залежність від психотропних засобів. Такі слова, як «церква» чи «община», доводять Мандрівника до сказу. Йому гидкий ритуал, у якому він вбачає лише ілюзію ілюзії. Справжнє тільки те, що діється тепер і цілком певно, що вибивається поза будь-які рамки та норми. У такій ситуації змучений Мандрівник нерідко повертається додому. Він замикається у своєму власному світі, у чотирьох стінах свого помешкання — єдиного опертя перед лицем безмірної омани-вості космосу.

Допіру дев'ятнадцята карта Старших арканів з'ясовує Мандрівникові справжній зв'язок, що виникає між Зіркою та Місяцем. Сонячне саяво огортає дві фігури божих близнюків, що злилися в обіймах, сповнених дружньої любові. Знак Меркурія дає ознаки, що до Мандрівника повернулася сила свідомості, але він не легковажить і роллю інтуїції, обертаючи її на користь

знаряддя пізнання світу. Літера *рейш* символізує мир, утіху, а зображення на карті всіма своїми деталями пов'язується з алхімічною символікою — фіксує момент кристалізації філософського каменя.

Голі фігури близнюків оточує мур — алегорія алхімічного саду, раю, символ замкнутості. В душі Мандрівника заходить зміна. Мандрівник стоїть за крок від істинного світла, стоїть тут, під брамою, за якою розкинувся світ. Сума цифр 1 та 9 дорівнює 10. Під цим номером у Старших арканів фігурує Колесо Фортуни. Мандрівник помалу-малу вертається у світ, бо нарешті зрозумів, що переродження, яке зачепило його, а також світ, який так довго не давався йому до рук, — то загублена перлина, — мета, задля якої його покликано до життя. Бог та людина можуть реалізуватися єдино у світі. Мандрівник віднаходить у собі Дерево Життя і завважує в ньому Космічну Людину, Адама. І стає Адамом, Сином Божим.

Це, либонь, найщасливіший момент у житті Дурня. Бути Адамом означає бути дитиною Космосу. Попросту ним бути. Бувши Пустельником, Мандрівник розмовляв з Богом, Адам же розмовляє з людьми, в їхніх очах він спостерігає сяйво того самого Світла, що сповнює всі живі істоти. Адам говорить про все пережите ним, перестає ніякувати, як більшість людей, коли балачка перекидається на так звані релігійні теми, зокрема на тему «кінця світу». Це наражає його на самотність, кпини, очужілість. Суспільство трактує його як дивака. Папа охрестить Адама єретиком і демонстративно відлучить від своєї церкви, пояснивши, що той не має чітких релігійних поглядів. Пустельник значливо постукає себе по лобі, Шибеник узагалі його не помітить, будівничий Божої вежі зірветься вниз, зачувши радісний Адамів сміх, а тоді знов заходиться ревно мурувати будівлю, що сьятатиме неба. Уведений в оману Місяцем, Мандрівник позаздрить й іще дужче скупчить свою увагу на пошуках ілюзій.

Мало хто збагне, що в очах Адамових усе справді може бути всім. Бог створив Космос, але те, що його виповнює, було назване завдяки Адамові. Це звучить парадоксально, але для Адама назви та речі — одне й те саме: світ. Адам грається у називання світу по-своєму і невиразно відчуває, що його очима Бог споглядає космос. Таке ставлення до світу уподібнює Адама до Мага, карти під номером 1. Світ без спостерігача, без істоти, що надає йому сенсу, був би пустою, позаяк «шлях» без Пустельника (карти номер 9) не був би «шляхом», а морок, крізь який той продирався і який розганяв світлом ліхтаря, навіть не був би мороком. Один і дев'ять перероджуються в 19. Маг та Пустельник — у Адама. Світ є, бо ми його споглядаємо і називаємо. «Внутрішнє» відповідає «зовнішньому», а «зовнішнє» — «внутрішньому». Ось навіщо Бог зараз по створенні Адама привів перед його очі всі живі істоти, а той їх називав¹. Ота перлина в Дурневому мішку — Адам. Людина. Очі, вуха, сумління, свідомість і особистість Творця. Співавтор космосу.

КАДМОН

Міфи кабали оповідають, що Адам був Перша Людина, а перед його з'явою світ був «світ без назв», світ досконалого безгоміння. Оповідать вони також і про те, що Ягве створив Адама у вигляді дівчура, як чоловіка-жінку, і тільки внаслідок того, що Адам припустився помилки і було спожито плід із Дерева пізнання Добра і Зла, сталося роздвоєння і поділ космосу на дихотомні частини. Остання Людина, Адамів близнюк — Кадмон — поверне світові його первісні властивості. У карті Сонця Адам зустрічає свого близнюка. Це найдалша точка, яка тільки може бути, рівнозначна алхімічному *iluminatio* — осяянню. Решта залежить від Бога. Гук янгольської сурми вириває людей із маразму смерті й повертає до Життя. Двадцятка — подвійне число досконалості, символ Дерева Життя — його матеріальної та духовної сторін. Кінцеве пробудження відбувається раптово й несподівано, що підкреслюється астрологічним знаком Стрільця.

З літери *шін* починається слово Шаддаї (Всемогутній), одне з багатьох ви-

¹ Księga Rodzaju 2, 18 — 20.

значень Господа. Тільки всемогутність Божа може спричинитися до того, що Адам стане Кадмоном. Мандрівник воскресає, але не сам. Разом з ним пробуджуються з глибокого сну всі, хто верстав свій шлях перед ним, хто пустився в дорогу після нього, і ті, хто ще в дорозі. Адам-Кадмон бачить у кожній істоті Мандрівника. Він тішиться його успіхами, журиться поразками. Без цієї дороги, без мандрівки нічого б не відбулося. Без матері не було б дитини, без дитини не було б слів, казок, чудових оповідок, намальованих непевною рукою малюнків, не було б книжок, музики, радощів та смутку творення. Ніхто не сказав би про листя, що воно зелене, а про Бога, що він є. Напевно, не було б і війн, вогнищ, концентраційних таборів, болю народження Царства. Поки болить — мати мучиться і годі залишитись байдужим до її мук, але коли біль пройде, настає заспокоєння та щастя від того, що подаровано нове життя.

Адам-Кадмон убігає всередину останньої карти Старших арканів, до Світу. На чолі його видніє літера *тав*, якою за єврейськими апокаліптичними уявленнями Бог значить справедливих. Мандрівник досяг мети. Він став Світом — жінкою-танцівницею всередині вінка, який має чотири барви стихій і навколо якого зносяться вгору чотири фігури, що уособлюють чотири космічні енергії, фігури чотирьох євангелістів та чотири Євангелії. Число 21 (прочитане навпаки 12, Шибеника), зменшене до 3 (21 поділене на 7 дорівнює 3), означає синтез, творення, творчу силу. Речі в руках Танцівниці — паличка Мага і коло — репрезентують чоловічу та жіночу основи, єдність протилежностей та двостатевість фігури Світу.

Кабала твердить, що літери Тори є її тілом, натомість голосівки, не зазначені у тексті, є її духом. Карта Світ відчиняє перед Мандрівником браму. Відродившись у ній, Мандрівник повертається у світ і починає новий цикл життя як Дурень-Алеф, про якого Бог сказав у Книзі Сяйва: «Алефе, Алефе! Хоча я творитиму, починаючи з літери *бет*, тебе я настановлю начальником усіх літер. Тільки з тобою я становитиму одне (Ехад). Я, Елоїм. Від тебе також починатимуться обчислення та всі великі справи»¹.

СВІТ

В одній з легенд Книги Сяйва розповідається історія чотирьох рабинів, які, вдавшись до глибокої медитації, потрапили до Раю. Раббі Бен Азаї помер на місці від екстазу, що його охопив. Раббі Бен Зома був такий зворушений, що збожеволів. Раббі Бен Абуїш угледів щось наче двоє Богів у одній подобі й, упевнившись, що таке суперечить іудейському монотеїзмові, заперечив цій істоті й став еретиком. Лише Раббі Акіда увійшов до Раю і вийшов з нього в душевному мирі — його віра тільки зміцнилася.

Ця оповідь чудово ілюструє психологічні сторони чотирьох кольорів та стихій Молодших арканів Таро. Мандрівник покидає космос Великих утаємничень і знову йде попід муром навколо саду та Дерева Життя. Дістається брами, тієї самої, яку символізують тузи Булав, Келихів, Мечів та Динарів. На початку свого шляху він вбачав у них матеріальну субстанцію Всесвіту, а тепер він знайомиться з їхнім нутром — світом людських мрій, уяви, думок і почуттів, близьким ворожбі Таро.

Ворожба на картах Таро викликає у багатьох людей опір, ляк, глузування. Коли Раббі Акібу Бен Йосифа спитали, як узгодити вільну людську волю з Божим урядуванням світом, той відповів: «Усе передбачено, але дано свободу вибору»².

Цю «свободу вибору» слід розуміти як сферу діяльності, підпорядковану психіці даної людини.

Люди зазвичай гадають, ніби те, що з ними трапляється, не має жодного зв'язку з тим, які вони, ці люди, є. Вони звинувачують у всьому «долю», «випадок» або «загадкове призначення». Тим часом засада ворожби на картах Таро (а отже, і значень карт Старших та Молодших арканів) прямо проти-

¹ Agadot ha-Zohar (Opowieści Zoharu) — «Znak», op. cit., s. 879.

² M. Gotebiowski, Rabbi Akiba Jozef — «Znak», op. cit., s. 861.

лежна. Нема таких речей, як «доля» чи «випадок». Ми самі — носії «долі» та «випадку», самі «притягуємо» до себе ті або ті випадки, самі цілком несвідомо їх генеруємо. Джерело їхнє в нас, і в цьому розумінні все «залежить» від нас самих.

Четверо рабинів вирушили водночас до однієї мети — до Раю. Але наслідки цієї мандрівки були для кожного з них різні. Переказ Зогара подає надзвичайну, але реальну ситуацію. Проте він не пояснює, чому так вийшло: Мандрівник, що сновигає по лабіринту Таро, повинен цю дилему розв'язати. Загалом беручи, кожній масті Молодших арканів відповідає свій психофізичний тип. У XVI сторіччі вважали, що ці типи поділяються на чотири види: холеричний тип — Булави; сангвінічний — Мечі, флегматичний — Келихи, меланхолійний — Динари. За Карлом Густавом Юнгом, перший тип керується здебільшого почуттям, другий — інтуїцією, третій — розумом, четвертий — сприйняттям, своїми поглядами на речі, пізнанням. Раббі Бен Азаї був холерик, який зненацька опинився в Раю і не витримав напруги почуттів. Раббі Бен Зома — флегматик, якого до Раю привела інтуїція, але спричинила такий струс, що в нього розладналася психіка. Раббі Бен Абуїш уклав те, що відкрилося йому в Раю, у слова і, забувши, що багатослів'я спотворює дійсність, не збагнув суті істини і став відступником та єретиком, натомість Раббі Акіба — єдиний із цієї четвірки, завдяки притаманній йому здатності сполучати в одне ціле суперечливі почуття, враження та думки, охопив усю цілість і щасливо вийшов зі скрути, збагачений новим чудовим досвідом.

ТАБЛИЦЯ 4
Психологічні значення мастей Молодших арканів

Масть	Стихія	Характер	Види пізнання та діяльності
Булави	Вогонь	Холерик	Почуття, імпульсивність
Келихи	Вода	Флегматик	Інтуїція, вразливість
Мечі	Повітря	Сангвінік	Мислення, інтелект, розум
Динари	Земля	Меланхолік	Сприйняття, пізнання, загальний погляд

Певна річ, цих поділів, як і цієї притчі, не можна трактувати дослівно (бо виходило б, що тільки «меланхоліки» здатні досягнути суті речей — це, між іншим, доводив флорентійський лікар, астролог та філософ Марсіліоно Фіціно, 1433 — 1499). Це не змінює того факту, що в картах Молодших арканів є поділ на чотири види експресії, з яких кожен має власні, характерні риси, що формують психічний світ Таро:

Булави виражають дії, рух, оптимізм, жадобу пригод, агресивність, енергію, бажання вибитися в люди, творчі здібності, а також різні способи опанування людиною матерії та зовнішнього світу.

Келихи означають найрізноманітніші почуття, такі, як любов, дружба, прихильність, радість, а також фантазію, уяву, психічні хвороби, депресію, внутрішню пасивність, тугу, інтуїцію, гармонію та спокій.

Мечі символізують конфлікт, злостивість, насильство, біль, бурхливі радощі, пов'язуються з розумовою та інтелектуальною активністю, виражають духовні прагнення, надію, розчарування та меланхолію.

Динари пов'язуються зі здатністю пізнавати й розуміти, вказують на пошуки вищих форм свідомості та на самопізнання, але водночас і на любов до природи та праці, на рівновагу почуттів, зашкарублість, розумовий застій, матеріалізм, обмеженість уяви та вузький раціоналізм.

Значення декотрих карт Молодших арканів безпосередньо перегукуються з козирами Великих утаємничень. Тож четвірка Булав ототожнюється з певними аспектами Божої вежі, Лицар Келихів — зі Смертю, вісімка Келихів — з Пустельником тощо. Надзвичайно важливі в Молодших арканах так звані карти-Брами, які символізують щось на зразок переходу, переступання порогу в духовному, інтелектуальному, чуттєвому чи емоційному розвитку. Вони позначають новий етап у житті. Всього тих Брам дев'ять: трійка Булав, п'ятірка та вісімка Мечів, туз Динарів, шістка, дев'ятка та десятка Динарів.

Ця остання зображує Дерево Життя і замінює в Молодших арканах карту Світу.

Значення карт-Брам двояке. По-перше, вони характеризують якусь подію, випадок, стан. По-друге, домінують над рештою карт, цебто визначають напрямок змін, уособлюють рух, плін. Маю на увазі те, що найбільше нас обходить, чого нам не уникнути у повсякденному житті.

Більшість людей не завдає собі клопоту пізнати себе. Цілі, що вони їх ставлять перед собою, не торкаються розвитку власної особистості. Вони блукають лабіринтом Молодших арканів, відкривають усілякі істини, переживають радощі та журяться. То, власне, вони хочуть, аби їм ворожили, запитують про минуле та майбутнє, про те, що їх непокоїть чи зазвичай цікаве для них. Їх не обходить езотеричний бік Таро, ба більше — вони не можуть узяти втямки, навіщо він узагалі потрібен. Карти Таро для них — «говорючі карти», як назвав їх колись П'єтро Аретіно.

Що ж, їхня правда. Процес містичних метаморфоз Мандрівника відбувався не «десь там», не відірвано від реалій та конкретики життя. Доки ми віримо, що Дерево виростає з міфа, доти зроду не побачимо його квітучого гілля за вікном нашої домівки. А воно розповідає. Говорить про Ікса, який утратив дитину, про Ігрека, у якого вкрадено набутки усього життя, про Зета, який лаштується назавжди покинути свій край. Про наші замилювання, слаббини, брехні та злочини. Розповідаючи про це, Таро буває небезпечно щирим і вимагає від того, хто його тлумачить, розуміння, а також терплячості та поблажливості Пустельника; натомість воно кпинить із премудрого й надто самовпевненого Мага, як і з Папеси, заповненої містичними враженнями.

(Продовження в наступному номері)

ДОРОГІ ЧИТАЧІ!

*Незабаром розпочнеться передплата на перше півріччя
1997 р.*

На сторінках «Всесвіту» вас чекають переклади багатьох творів іноземної літератури — сучасної, початку ХХ ст. і давньої світової класики.

Можете не сумніватися, у наш час великих перетворень, великих надій і ще більших розчарувань щомісяця діставати додому журнал, який несе вершинні досягнення світової літератури, романи, повісті, вірші, есе, що тішать серце, розважають, розраджують у тяжку хвилину або навпаки — пробуджують думку, бентежать розум, — це дуже й дуже багато.

***Тож не зробіть помилки
і не пропустіть нагоду передплатити
найкращий у світі журнал «Всесвіт»!***

КУГЕЛЬМАСОВА
ПРИГОДА

З англійської переклав Павло НАСАДА

Кугельмас, професор гуманітарних наук у Сіті-коледж, і в другому шлюбі не зазнав щастя. Дафна Кугельмас була недотепа. Від першої дружини, Фло, у нього залишилося двоє недорікуватих синів, і він по самі вуха загруз в аліментах та виплатах допомоги для дітей.

— Чи міг я коли подумати, що все так погано складеться? — поскаржився якось Кугельмас своєму психоаналітикові. — Дафна кетчис подавала надії. Хто ж міг сподіватися, що вона не пильнуватиме себе і її розіпре, як надувний човен? До того ж грошей у неї не густо — вагома підстава не жити у шлюбі з такою особою. Проте це не таке вже й лихо з моїм хистом та вмінням. Ви розумієте, куди я гну?

Кугельмас був лисий і на тілі волохатий, як ведмідь, одначе ж душа його була не з каменю.

— Я маю зустріти нову жінку, — провадив він. — Моя душа прагне любовців. Може, я й непоказний собою, але я чоловік і жадаю любовних походеньок. Я жадаю ніжності, жадаю підбивати клинці. Я вже добряче підтоптався, тож поки не пізно, хочу кохатися у Венеції, робити те саме за гроші у клубі «21», обмінюватися ніжними поглядами понад келихами з червоним вином та полум'ям свічки.

Лікар Мендель посовався у кріслі й відказав:

— Любовна пригода не зарадить. Ви нереально дивитесь на речі. Ваші проблеми сягають далеко глибше.

— І ще. Любовні походеньки мають залишатись у таємниці, — не вгавав Кугельмас. — На друге розлучення мене не вистачить. Дафна мене доконає.

— Пане Кугельмаса...

— Сіті-коледж відпадає, бо там працює й Дафна. Звісно, у нью-йорському Сіті-коледжі є студенточки, варті уваги, але декотрі з них...

— Пане Кугельмаса...

Перекладено за виданням: Penguin Book of Modern Humour. Penguin Books, 1983.

© Woody Allen. The Kugelmass Episode.

© Павло Насада, 1996, переклад.

— Допоможіть мені. Минулої ночі мені наснився сон. Я гасав лукою з кошиком для пікніків у руках, на якому красувався напис: «Варіанти вибору осіб прекрасної статі». А потім помітив у кошику отакенну діромаху.

— Пане Кугельмасе, найбільше що ви можете зробити тут, — це про все розповісти. Ви повинні просто вилити свої почуття, а тоді ми разом їх проаналізуємо. Ви вже довгенько до мене ходите і маєте знати, що за один день тут не вилікуєшся. Зрештою, я психоаналітик, а не чарівник.

— Що ж, можливо, саме чарівник мені й потрібен, — заявив Кугельмас, підводячись із крісла. І негайно ж відмовився від продовження курсу терапії.

За кілька тижнів, коли одного надвечір'я Кугельмас і Дафна, мов якісь два предмети старого меблювання, нудили світом у своєму помешканні, пролунав телефонний дзвінок.

— Спокійно, я беру слухавку, — кинувся до телефону Кугельмас. — Алло.

— Кугельмас? — озвався незнайомий голос. — Кугельмас, це я, Перскі.

— Хто?

— Перскі. Або, коли хочете, Великий Перскі.

— Даруйте?

— Чув я, що ви шукаєте по всьому місту чарівника, який вніс би у ваше життя трохи екзотики. Це правда?

— Тс-с-с, — Кугельмас перейшов на шепіт. — Не кладіть слухавки. Ви звідки телефонуєте, Перскі?

Другого дня в обідню пору Кугельмас піднімався на третій поверх занедбаного багатоквартирного будинку в Бушвікському районі Брукліна. Напружуючи зір у темному холі, він відшукав потрібні двері й натис на гудзик дзвінка. Як би не довелося пошкодувати, — подумалось йому.

За хвилину його вже вітав невисокий, худорлявий, нервовий на вигляд чоловік.

— То це ви Великий Перскі? — запитав Кугельмас.

— Так, Великий Перскі. Чаю хочете?

— Ні, мені хочеться пережити любовну пригоду. Хочеться музики. Хочеться кохання та краси.

А чаю ні, га? Чудасія. Гаразд, сідайте отут.

Перскі пішов углиб кімнати, і Кугельмас почув, як той соває якісь ящики та меблі. Перскі з'явився знову, штовхаючи поперед себе величезний предмет на скрипучих коліщатах. Стягнув з нього якесь старе шовкове хустя, покладене зверху, і здув пилюку. То була дешева на вигляд, абияк полакована китайська шафа.

— Перскі, — промовив Кугельмас, — що це ви мені підсовуєте?

— Слухайте уважно, — сказав Перскі. — Ця штука творить чудеса. Я змайстрував ще торік для «Лицарів Піфії». Але свого замовлення вони не забрали. Залазьте до шафи.

— Овва! А ви стромлятимете шпаги чи ще якусь чортівню?

— Де ви бачите шпаги?

Кугельмас скривився і, буркочучи, вліз до шафи. Він не міг не помітити кілька бридких штучних самоцвітів, що поблискували на поверхні необробленої фанери перед його носом.

— Якщо це жарт... — почав він.

— Атож, своєрідний. Річ ось у чім. Якщо я вкину до вас у шафу якийсь роман, зачиню дверцята і тричі постукаю рукою згори, то ви перенесетесь у ту книжку.

У Кугельмаса на обличчі з'явилася гримаса недовіри.

— Тут усе надійно, — запевнив Перскі. — Даю руку відрубати. І не тільки роман. Усе, що завгодно. Оповідання, п'єсу, вірш. І ви можете зустрітись з будь-якими жінками, створеними найталановитішими письменниками світу. Хоч би про кого мріяли. І зможете досягти неабиякого успіху в чому завгодно. А коли з вас буде досить, ви лиш гукніть, а я вже подбаю, щоб зразу повернулися.

— Перскі, ви при своєму розумі?

— Кажу ж, тут усе на найвищому рівні, — правив своєї Перскі.

Кугельмаса не полишав скептицизм.

— Отже, кажете, що в цьому задрипаному, доморобному ящику я можу знати того, про що ви мені оце розповіли?

— За дві десятки.

Кугельмас сягнув до кишені по гамана.

— Повірю, як побачу на власні очі, — сказав він.

Перські застромив банкноти до кишені штанів і підійшов до книжкової полиці.

— То з ким би вам хотілося зустрітися? Сестра Керрі? Естер Прайн? Офелія? Може, з персонажем Сола Беллоу? Гей, а як щодо Темпл Дрейк? Хоча як на ваш вік вона трохи застара.

— Франція. Я хотів би розважитися з коханкою-французкою.

— Нана?

— За неї я волів би не платити.

— А як щодо Наташі з «Війни і миру»?

— Я сказав: французка. О, вже знаю! Емма Боварі. Що скажете? Як на мене, це саме те, що треба.

— А ось і вона, Кугельмаса. Гукніть мене, як набридне. — Перські кинув усередину примірника Флоберового роману в суперобкладинці.

— Ви певні, що все безпечно? — запитав Кугельмас, коли Перські зачиняв дверцята шафи.

— Безпечно. Якщо у цьому божевільному світі щось може взагалі бути безпечним. — Перські тричі стукнув долонею по шафі й розчинив дверцята навстіж.

Кугельмас зник. Ту ж мить він з'явився в будуарі йонвіллського будинку Шарля та Емми Боварі. Спиною до нього стояла вродлива жінка і складала білизну. Вона була сама. Неймовірно, подумав Кугельмас, уп'явшись очима в гошу лікареву дружину. Це чудо. Я тут. І це вона.

Емма повернулася до нього. На її обличчі відбився подив.

— Боже, як ви мене налякали, — сказала вона. — Хто ви?

Вона говорила чудовою англійською мовою, якою перекладено твір.

Чисте божевілья, подумав професор. Потім, здогадавшись, що вона звертається до нього, промовив:

— Пробачте. Я Сідні Кугельмас. З Сіті-коледжу. Професор гуманітарних наук. Сіті-коледж, Нью Йорк. У центрі. Неодружений.

Емма кокетливо всміхнулася і запитала:

— Чи не вип'єте чого? Може, келих вина?

Вона вродлива, подумалось Кугельмасові. Який контраст проти троглодитки, з якою він ділить подружнє ложе! Його опанувала раптова хіть ухопити це видиво в обійми і сказати, що вона саме та жінка, про яку він мріяв усе життя.

— Еге ж, трохи вина, — відказав він хрипко. — Білого. Ні, червоного. Ні, білого. Нехай буде біле.

— Шарля не буде цілий день, — кинула Емма, і в грайливих нотках її голосу прозвучав натяк.

Після чаркування вони подалися на прогулянку, щоб помилуватися на чарівний французький краєвид.

— Я завжди мріяла, що з'явиться якийсь загадковий незнайомець і врятує мене від монотонності цього нудного сільського животіння, — сказала Емма, плеснувши його по руці. Вони проходили повз церковцю. — Мені подобається ваше вбрання, — пробелькотіла вона. — Зроду не бачила чогось такого в нашому оклі. Воно таке... таке модне.

— Це спортивний костюм, — сказав він романтично. — Пошито на замовлення.

Зненацька він поцілував її. Наступну годину вони провели у затишку під деревом, говорили пошепки і дуже багато важливого сказали одне одному очима. Потім Кугельмас підвівся і сів. Йому згадалося, що він має зустрітися з Дафною біля супермаркету «Блумінгдейл».

— Я мушу йти, — сказав він. — Але не журися. Я повернусь.

— Сподіватимуся, — відповіла Емма.

Професор палко обійняв її, і закохана пара подалася назад до будинку. Він

взяв Емміне обличчя у долоні, ще раз поцілував її і загорлав:

— Перські, пора! О третій тридцять мені треба бути біля «Блумінгдейла».

Почувся стук, і Кутельмас знову опинився у Брукліні.

— Ну як? Брехав я чи ні? — запитав Перські, тріумфуючи.

— Слухайте, Перські, я спішу, боюся спізнитися на зустріч зі своєю мегерою на Дексінгтон-авеню, але коли можна буде забігти ще? Може, завтра?

— Радий буду бачити. Тільки не забудьте прихопити двадцятку. І нікому про це анічирк.

— Гарзд, зателефоную Рупертові Мердоку.

Кутельмас спіймав таксі й помчав до міста. Серце як не вискакувало з грудей. Я кохаю, думав він, я володар чудової таємниці. Він і гадки не мав, що в цю мить у всіх аудиторіях країни студенти допитувалися у своїх викладачів: «Хто цей персонаж на сотій сторінці? Що воно за лисий єврей цілує мадам Боварі?» Один викладач у Сіу-Фолз, Південна Дакота, зітхнув і подумав: «Господи, які тільки каверзні та в'дливі ці дітлахи. Що в них у голові!»

Коли захеканий Кутельмас нарешті прибув до «Блумінгдейла», він знайшов Дафну у відділі речей для ванної кімнати.

— Де ти був? — гостро запитала вона. — Уже пів на п'яту.

— Застряг дорогою, — відповів професор.

Кутельмас завітав до Перські наступного дня, і через кілька хвилин знов у чарівний спосіб перенісся до Йонвілля. Побачивши його, Емма не могла приховати свого збудження. Годину за годиною проводили вони вдвох, сміялися і розмовляли про те, які вони геть у всьому несхожі. Перед тим як Кутельмас мав відійти, вони кохалися.

— Боже мій, я займався цим з мадам Боварі! — прошепотів Кутельмас сам до себе. — І це я, хто на першому курсі завалив іспит з англійської мови.

Минали місяці, Кутельмас частенько навідувався до Перські, і його стосунки з Еммою Боварі переросли у палку пристрасть. — Пильнуйте, щоб я ніколи не опинявся далі сто двадцятій сторінки, — сказав якось Кутельмас чарівникові. — Я завжди повинен з нею зустрічатися ще перед тим, як вона спіймається на гачок цього Рудольфа.

— А то чому? — здивувався Перські. — Ви що, не можете його відшити?

— Еге, відшити. Він же з поміщиків. А в цих хлопців тільки й роботи, що фліртувати і гасати верхи на конях. Як на мене, Рудольф ніби зійшов зі сторінок жіночого часопису. І зачіска як у Гельмута Бергера. Але для неї він ласий шматочок.

— А її чоловік нічого не підозрює?

— Йому й на думку не спадає. Це середньої руки дрібний костоправ, який і незчувся, як його закрутила ця карусель. О десятій він уже лаштується спочивати, а вона взуває свої бальні черевички. Ну, що ж... Бувайте.

І Кутельмас знову запхався до шафи і ту ж мить перенісся до маєтку Боварі у Йонвіллі. «Як ся маєш, золотко?» — привітав він Емму.

— Ох, Кутельмась, — зітхнула Емма, — знав би ти, що доводиться терпіти. Учора за обідом пан господар задрімали посеред десерту. Я йому душу виливаю, про «Максіма» та про балет розказую, а він як не захропе!

— Нічого, любонько. Зараз із тобою я, — сказав Кутельмас, хапаючи її в обійми. Я заслужив на це, думав він, вдихаючи Емміні французькі парфуми й зариваючись носом у її волосся. Я вже досить натерпівся. Досить сплатив аналітикам. Я дошукався відповіді, аж стомився. А вона молода і стигла, і ось я тут, на кілька сторінок далі, ніж Леон, але не в тому місці, де з'являється Рудольф. Потрапивши в належний розділ, я зараз пан становища.

Емма, повірте, була не менш щаслива, ніж Кутельмас. Їй так довго бракувало розваг, і його розповіді про життя на Бродвеї, про швидкісні автомобілі та зірки Голлівуду й телебачення викликали захват у молоденької французької красуні.

— Розкажи мені ще про О. Дж. Сімпсона¹, — попрохала вона ввечері, коли вони проходили повз Бурньєзьке абатство.

— Ну, що можна сказати? Це видатна людина. Він побив усі рекорди з

¹ Сімпсон О. Дж. (нар. 1947 р.) — видатний американський атлет.

бігу. Ніхто не годен його наздогнати.

— А про нагороди «Академії» не розкажеш? — не вгавала Емма. — Чого б я не віддала, аби здобути таку й собі.

— Треба, щоб хтось спершу висунув твою кандидатуру.

— Знаю. Ти вже розповідав. Та я переконана, що можу грати на сцені. Звичайно, спершу доведеться трохи повчитися. Можливо, у Страсберга. А тоді, якщо матиму путнього агента...

— Побачимо, побачимо. Я побалакаю про це з Перскі.

Цього ж таки вечора, щасливо повернувшись до помешкання Перскі, Кутельмас поділився з ним своєю ідеєю про те, щоб Емма відвідала його тут, у великому місті.

— Дай-но поміркую, — відповів Перскі. — Може, й пощастить це зробити. Ще й не такі дива траплялися.

— Де ти в біса пропадаєш? — накинулася на свого чоловіка Дафна Кутельмас, коли той пізно вночі повернувся додому. — Ховаєшся від мене з якоюсь шльондрою?

— Прямо-таки. Я саме з цього десятка, — стомлено зітхнув Кутельмас. — Я зустрічався з Леонардом Попкіном. Ми дискутували про соціалістичне сільське господарство у Польщі. Ти ж знаєш Попкіна. Він на цьому схибнутий.

— Останнім часом ти став дуже дивний, — зауважила Дафна. — Якийсь очужилій. Не забудь про день народження мого батька. У неділю.

— О, що ти, що ти, — відновив Кутельмас, простуючи до ванної.

— Збереться вся моя родина. Ми зможемо побачити двійнят. І кузину Геміш. Тобі слід бути чемнішим із кузиною Геміш — ти їй подобаєшся.

— От-от, двійнята, — промимрив Кутельмас і зачинив двері до ванної, відгороджуючись від голосу дружини. Він сперся спиною на двері й глибоко вдихнув повітря. Через кілька годин, сказав він собі, він знову буде у Йонвіллі поруч зі своєю коханою. І цього разу, якщо все буде гаразд, він повернеться разом з Еммою.

Назавтра о третій п'ятнадцять Перскі знову продемонстрував свої чаклунські здібності. Парочка провела кілька годин у Йонвіллі з Біне, а потім сіла у повіз Боварі. Дотримуючись настанов Перскі, вони міцно обнялися, запліскалися і стали лічити до десяти. Розплющивши очі, побачили, що екіпаж уже наближається до бічного входу готелю «Плаза», де на день раніше сповнений оптимізму Кутельмас замовив номер.

— Яка розкіш! Усе — як я бачила у своїх мріях, — промовляла Емма, весело кружляючи по спальні й кидаючи зацікавлені погляди у вікно. — Ото, певне, Шварцова крамниця іграшок. А там Центральний парк. А «Шеррі» це де? Ага, ось уже бачу. Божеественно.

На ліжку лежали пакунки з крамниць Гелстона та Сен-Лорана. Емма розгорнула один з них, схопила оксамитові штани і приклала, примірюючи до свого досконалого тіла.

— Цей костюм пошитий у Ральфа Лорена, — сказав Кутельмас. — У ньому ти виглядатимеш на мільйон доларів. Ну ж бо, моя солоденька, хіба я не заслужив на поцілунок.

— Зроду не була така щаслива! — вигукнула Емма, видивляючись на себе у дзеркалі. — Гайда до міста. Я хочу на власні очі побачити і мюзикл «Коррес-Лайн», і музей Гуггенгайма, і Джека Ніколсона, що ти завжди згадуєш. Чи можна десь подивитися його фільми?

— Розуму не приберу, — сказав один із професорів Стенфорда. — Спершу в романі з'являється якийсь дивний персонаж на ім'я Кутельмас, а тепер щезає вона. Що ж, така, напевно, риса класичної літератури: можна тисячу разів перечитувати книжку і завжди знаходити щось нове.

Цілий тиждень коханці почувалися на сьомому небі. Дафні Кутельмас набрехав, що поїде на симпозіум до Бостона і повернеться аж у понеділок. Розкошуючи кожною хвилиною, він ходив з Еммою до кінотеатрів, вони обідали у Чайнатауні, збавили дві години на дискотеці і заснули під акомпанементи телевізора. У неділю вони спали до обіду, побували у Сохо² і витріщали-

² Сохо — район Нью-Йорка.

ся на знаменитостей у нічному клубі «Елейн». Увечері замовили до номера шампанського та кав'яру і пробалакали до світу. А вранці, у таксі яким вони їхали до Перскі, Кутельмас подумав, що все робиться якось гарячково, але справа була варта заходу. Не можна забирати її сюди надто часто, але вряди-годи їй буде приємно відчутти контраст із Йонвіллем.

На квартирі у Перскі Емма прилаштувалась у шафі, обклавшись новими пакунками з одягом, і ніжно поцілувала Кутельмаса.

— Наступного разу в мене, — підморгнула вона.

Перскі тричі стукнув по шафі. Жодних змін.

— Хм, — почував потилицю Перскі. Він постукав ще раз, але чари не діяли. — Напевно, щось вийшло з ладу, — пробурмотів він.

— Перскі, досить жартів! — вигукнув Кутельмас. — Як воно може не працювати?

— Спокійно, спокійно. Ви ще тут, Еммо?

— Так.

Перскі постукав ще раз — тепер дужче.

— Перскі, я ще тут.

— Знаю, люба. Сидить тихенько.

— Перскі, ми повинні спровадити її додому, — прошепотів Кутельмас. — Я одружений, і, крім того, о третій у мене лекція. На даний момент я не можу дозволити собі таку розкіш, як афішування своїх інтрижок.

— Розумію, — розгублено промовив Перскі. — Дивно, це такий простий і безвідмовний фортель.

Однаке він нічого не міг удіяти.

— Це забере трохи часу, — звернувся він до Кутельмаса. — Доведеться розібрати цю штуку. Я зателефоную вам пізніше.

Кутельмас запхнув Емму до автомобіля і відвіз назад до готелю. Він ледве встиг на лекцію. Цілісінький день він телефонував то до Перскі, то до своєї коханки. Чарівник заявив, що може минути кілька днів, перш ніж він докопається до причини несправності.

— Як пройшов симпозіум? — запитала його ввечері Дафна.

— Добре, добре, — відповів він, припалюючи сигарету з боку фільтру.

— Що сталося? Ти весь аж тусишся.

— Я? Ой, не сміши. Я спокійний, як літня ніч. Я саме збирався пройти-ся, — він вислизнув у двері, гукнув таксі й погнав до готелю.

— Кепська справа, — сказала Емма. — Шарлеві мене бракуватиме. — Тримайся мене, золотко, — сказав Кутельмас. Він зблід, на чолі виступив піт. Він ще раз поцілував її, кинувся до ліфта, нагримав на Перскі з телефону-автомата у вестибюлі готелю і дістався додому вже майже опівночі.

— Якщо вірити Попкінові, ціна на ячмінь у Кракові з 1971 року ще ніколи не була такою сталою, як нині, — похвалився він Дафні, і з силуваною усмішкою заліз під ковдру.

Наступний тиждень не приніс ніяких змін.

У п'ятницю ввечері Кутельмас повідомив Дафні, що скликається ще один семінар, де йому конче потрібно бути. Цього разу в Сиракузах. Він поспішив повернутися до готелю «Плаза». Та другий уїкенд став цілковитою протилежністю першого.

— Поверни мене назад у книжку або одружися зі мною, — вимагала Емма у Кутельмаса. — Зрештою я хочу знайти роботу або піти вчитися, бо мені вже верне від телевізора.

— Гаразд. Нам твої гроші стануть у пригоді, — сказав Кутельмас. — Ти замовляєш службкам удвічі більше, ніж важиш сама.

— Вчора у Центральному парку я познайомилася з продюсером, і він сказав, що я, можливо, підійду для програми, яку він готує, — сказала Емма.

— А хто цей придурок? — запитав Кутельмас.

— Він зовсім не придурок. Він чуйний, добрий і великий дотепник. Його звати Джеф Якоб-Там, і він незабаром має здобути театральну премію «Тоні».

Пополудні Кутельмас заявився до Перскі вже під мухою.

— Заспокойтесь, — порадив йому Перскі, — щоб була з серцем чого не сталося.

— Заспокоїтися... Він пропонує заспокоїтися. Я переховую у готелі літературного персонажа і, між іншим, гадаю, що жінка вже почепила мені на хвоста приватного детектива.

— Ну, гаразд, гаразд. Ми обидва знаємо, що вскочили у халепу, — Перскі поліз під шафу і став по чомусь там товкти великими обценьками.

— Я почуваюся, як зацькована звірина, — провадив Кутельмас, — ходжу містом, криючись від усіх. Еммі та мені все це остогидло. Я не кажу вже про готельні рахунки, які виглядають наче бюджет міністерства оборони.

— Що ж я вдію? Це світ магії, — озвався Перскі, — у тім-то й штука.

— Штука! Ото ще дурниці! Цей маленький ротик поглинає на диво багато трунків та кав'яру, плюс її вбрання, плюс вона записалася до театральної школи і ні з того ні з сього подавай їй ще професійного фотографа. А крім того, ви тільки послушайте, Перскі, професор Фівіш Копкайнд, який веде курс сучасної літератури і завжди задрив мені, розпізнав у мені персонажа, який час від часу з'являється у Флоберовій книжці. Він погрожував розповісти про це Дафні. Мене чекає катастрофа і аліменти, в'язниця, врешті-решт. За зраду з мадам Боварі моя дружина пустить мене з торбою по світу.

— Що ж ви хочете, щоб я вам сказав? Я працюю вдень і вночі. А щодо ваших тривог, то тут я вам не порадинок. Я чарівник, а не психоаналітик.

У неділю надвечір Емма замкнулася у ванній і відмовилася вислуховувати Кутельмасові благання. Той стояв перед вікном, дивився вниз на вулицю і роздумував про самогубство. Погано — надто низько, думав він, чи все-таки викинутися? А може, втекти до Європи і розпочати все з нуля... Скажімо, продавати на вулицях газети...

Почувся телефонний дзвінок. Кутельмас машинально підніс до вуха слухавку.

— Привозьте її, — сказав Перскі, — здається, я вже довів машину до ладу.

Серце Кутельмасові тенькнуло.

— Ви це серйозно? — не йняв він, — ви її полагодили?

— Уявіть собі. Щось було негаразд із трансмісією.

— Перскі, ви геній! За хвилину будемо. Навіть швидше.

І знову коханці заквапилися до помешкання чарівника, і знову Емма разом зі своїми пакунками опинилась у шафі. Цього разу обійшлося без прощального поцілунку. Перскі замкнув дверцята, глибоко вдихнув повітря і тричі постукав по ящику. Обоє чоловіків заспокоїв характерний глухий звук і, коли Перскі зазирнув досередини, там було порожньо. Мадам повернулася у книжку. Кутельмас зітхнув з полегшею і міцно потис руку чарівникові.

— Тепер уже по всьому, — сказав він, — це буде мені наука. Присягаюся, що більше ніколи не шахруватиму. — Він ще раз потис руку Перскі і подумки пообіцяв йому купити в подарунок краватку.

Через три тижні, наприкінці чудового весняного пообіддя, до помешкання Перскі подзвонили. Він пішов відчиняти входні двері. То був Кутельмас. На обличчі в нього бликала сором'язлива усмішка.

— Чудово, Кутельмаса, — сказав чарівник. — Куди подамосся зараз?

— Ще тільки раз, — сказав Кутельмас. — Погода така казкова, а молодість не вертається. Слухайте, ви читали книжку Апдайка «Кравець скаржитися»? Пам'ятаєте героїню?

— Моя ціна тепер 25 доларів, бо життя дорожчає, але з вас я нічого не візьму, щоб відшкодувати вам невігоди, до яких я спричинився минулого разу.

— Ви славний хлопець, — сказав Кутельмас, поправляючи свої кілька останніх волосків на лисій голові, й уместився у шафі. — Сьогодні працюватиме як слід?

— Сподіваюсь. Але після тої халепи я не надто часто використовував цю машину.

— Кохання та любові... — озвався Кутельмас ізсередини. — На що тільки не відважишся заради привабливого личка.

Перскі вкинув досередини примірник роману і тричі постукав по ящику. Та цього разу замість звичного звуку пролунав глухий вибух, щось затріща-

ло, посипалися іскри. Перські незграбно відскочив, його серце не витримало, і він гримнув додолу мертвий.

Шафу охопило полум'я, і за хвилю запалав увесь будинок.

Кугельмас, який навіть не підозрював про катастрофу, у цей час мусив розв'язувати власні проблеми. Бо, як виявилось, не перенісся він ані до роману Апдайка, ані до будь-якого іншого роману. Він опинився у старому підручнику іспанської мови і рятував своє життя, щодуху тікаючи голою, кам'янистою рівниною від слова *tener* («мати») — великого і волохатого неправильного дієслова, яке наздоганяло його на своїх довгих, худючих ногах.

Художнє оформлення номера Віктора Кузьменка

На обкладинці:

1 стор. — Димитр Буюклійський (Болгарія). Композиція IV.

3 стор. — Карти Гаро. 24 — 35.

«Всесвіт» — журнал іноземної літератури, № 7, липень, 1996. Видання редакції журналу «Всесвіт». Зареєстрований Державним комітетом України по книговидавництву, поліграфії та книгорозповсюдженню. Серія КВ, № 478 від 03.03.1994.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. М. Грушевського, 34/1

Телефони:

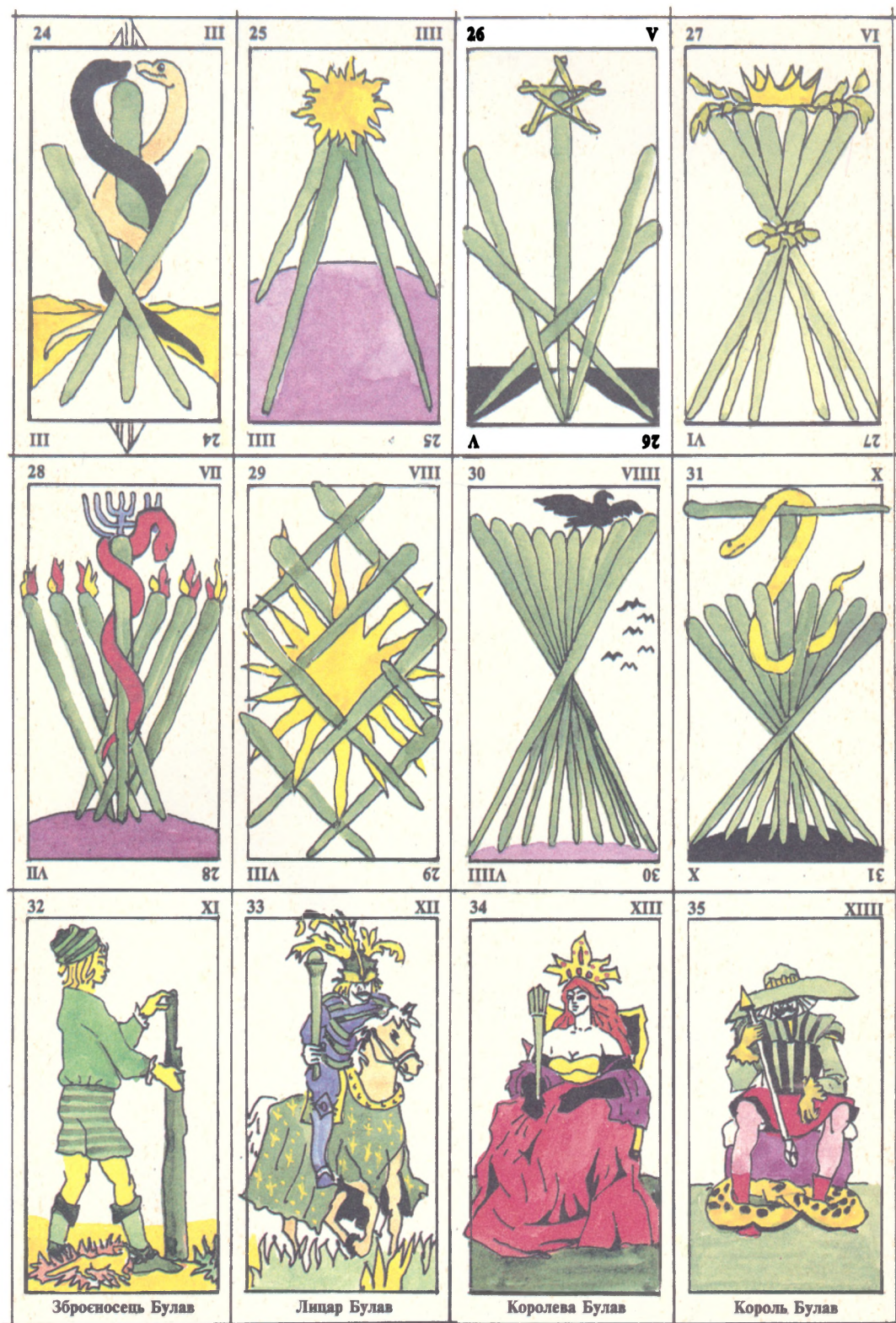
<i>головний редактор, заступник головного редактора</i>	293-13-18
<i>відповідальний секретар</i>	293-06-13
<i>відділ художньої літератури</i>	293-06-13
<i>відділи поезії, критики, публіцистики і україніки</i>	293-29-61
<i>художнього оформлення</i>	293-27-10
<i>комерційний директор</i>	293-27-10
<i>телефакс</i>	(044) 293-28-88

Дизайн, набір та верстка комп'ютерного центру редакції журналу «Всесвіт». Підписано до друку 06. 06. 96. Формат 70 X 108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 16,8 умовн.-друк. арк. 17,4 умовн. фарбовідб. 19,20 обл.-вид. арк. Тираж 3575.

Зам. 0126606.

Передплатна ціна — за каталогом МЗУ. Ціна в роздріб договірна.

Віддруковано на комбінаті друку видавництва «Преса України»,
252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Шановні читачі! Починаючи з квітневого номера, «Всесвіт» друкує працю польського дослідника В. Суліги про карти ТАРО. На обкладинках шести номерів вміщуються також зображення цих карт. Незважаючи на зменшений формат карт, їх можна вирізати і з успіхом застосовувати для того, щоб самому спробувати запитати долю про своє майбутнє.

Бажаємо успіху!

